

Pauler Gyula

A VEZÉREK KORA
ISTVÁN KIRÁLYIG

"Magyar Őskutatós" Kiadása

BUENOS AIRES 1974.

Todos los derechos reservados por © 1974.
Ladislao Eugenio Fehér - Buenos Aires
Hecho el depósito que establece la ley 11.723.

A KIADÓ ELŐSZAVA

Kevés annyira ismeretlen és felderítetlen része van történeti-rásunknak, mint a vezérek kora.

Irott források, idegen és javarészt ellenséges indultu tudósítások szűkszavu, nyelvünket félreértő és már csak ezért is megbízhatatlan adataiból igazán csak olyan élesszemű és kombinálóképességű író mert széleskörű felkészültségével eme korszak történetéhez az alkotó szellem erejével hozzányulni.

Talán pár adattal bővült történelmitudásunk amióta ez a munka először megjelent a századfordulón. Az új adatok azonban mindössze csak a régészet, településtörténeti következtetések, névelemzések sokszor csupán feltételezett eredményei. PAULER ritkaságosan gazdag adattárát azonban még eddig senki utolérni nem bírta. Maga az adattár valóságos kincsesbánya és szinte könyvtárt pótol azoknak, akik a ténytörténelmet tárgyilagosan kutatják.

A "MAGYAR ŐSKUTATÁS BARÁTI KÖRE" tagjai minden biznnyal legértékesebb könyveik közé fogják sorolni ezt az "új tömlőben régi bort", új kiadásban megjelenő régi kötetet. Sok tiszta lelki örömet kívánunk olvasásához...

Buenos Aires, 1974 Karácsonyán Fehémé, Walter Anna kiadó

TARTALOM.

I. Rokon népek	5
II. Lebedia	15
III. Etelköz	29
IV. A honfoglalás	43
V. Külföldi kalandok. (908—924)	57
VI. Külföldi kalandok; Sanotgallen	69
VII. Külföldi kalandok; Riade (933—947)	77
VIII. Külföldi kalandok; az augsburgi csata (947—955)	87
IX. Utolsó kalandok. Gyejcsa és Sarolt	101
Jegyzetek	129

Rokon népek.

A magyart, mikor a történelemben legelőször feltűnik, a mai európai Oroszországban találjuk. Ez Oroszország délkeleti részeiben, a Jaiktól s a Kaspi-tengertől a Dnieperig, az Uraltól délnyugatra kiágazó Obscsei Szyrt-halombháttól s a Volga jobbpartján, az erdős, fekete föld határától: a Kaukázus aljáig s az Azovi- és Fekete-tengerig terjedő sík pusztá — Steppe — vidékén, körülbelül oly nagy területen, mint monarchiánk, a német birodalom, orosz Lengyelország és a Svájc együttvéve, a IV. századtól a IX. század végéig népet nép után, nevet név után látunk feltűnni és elenyészni, vagyis inkább elbukni, elmerülni az egymást kergető, „barbár” törzsek tengerében. E népvándorlásban, hogy ne mondjam, hullámvásában két irányt különböztetünk meg. Az egyik keletről, Ázsia felől, a pusztából indul ki, a hol, általában véve, török népek laktak, és nyugatra tart; a másik északról, erdős vidékekről, azoknak a népeknek köréből vonul le délre, melyeket, jobb név hiányában, ma is még e régi hazában lakó legnyugotibb törzsük nevével itt finnek nevezünk, egyelőre a Fekete-tenger közelében megállapodik, és csak a VI., VII. században fordul, hol keleti, hol nyugati irányba. A keletről nyugatra való vándorlást a IV. század utolsó negyedében — 375-ben — a hunok kezdték meg, a kik a Kaukázustól északra,

a Dontól és Maeotis-tótól — az Azovi-tengertől — keletre laktak, a déloroszországi síkságon végigrohantak, s a Duna s Tisza mellékén a római Daciában és Pannoniában, melyeket a VI. század tudákossága a görögök ideje óta ismeretes nevű Scythia végső határának tartott — állapodtak meg. ¹⁾ Mig a hunok vezértörzse Attila király alatt Európa közepén világbirodalmat alkotott: a Fekete-tenger északi partján, a Dniepertől keletre, feltűnnek a bolgárok, kik messze északkeletről jöttek, a Volga *bal partjának* arról a sűrű, erdős vidékéről, a hol a nagy folyó, keleti irányát megváltoztatva, délre fordul, s a keletről jövő Kamával egyesül. ²⁾ Mögöttük a Donecz táján a kozárok, vagy, mint néha a görögök és góthok nevezték, akaczirok neveit és ágait találjuk, erős, vitéz népet, mely a földművelést nem ismerte, marhatenyésztésből és vadászatból élt, a bolgárokkal egy faj volt, egy nyelvet beszélt, a bolgár őshaza egyik, Berzulia, részéből jött le délibb vidékre, és most, az V. század derekán, szintén a hunok, Attila főnhatósága alá került. ³⁾ Kevéssel utóbb, a tájt, mikor Attila meghalt (453. é.) és fiai a hun birodalom védelmében a fellázadt german törzsek ellen mai hazánkban jobbra elvérzettek: „Scythia“ keleti részében megint mozgalom támadt. A szaragurokat, fehér ugorokat, az urugokat, onogurokat, kik a Kaukázus északnyugoti aljában laktak, megtámadták és székeikből kiűzték a szavirok; ezek pedig a Volga mellől az avarok elől menekültek, kiket megint az „Ocean“ mellől, vagyis a Kaspi-tenger keleti partjáról jövő, „tengeri kód és griffek elől“ futó népek kergettek. Ez ár első hulláma: a szaragurok a kozá-

rokra vagy akatzirokra estek, velük összeverekedtek, őket legyőzték, s kevéssel utóbb már együttesen háborgatták a Kaukázus felől a perzsa birodalmat. ⁴⁾ A Pannoniából, Daciából kivert hunok közül is sokan visszafutottak a Fekete-tenger mellékére, a Dnieper vidékére, mely folyót nyelvükön Varnak nevezték. ⁵⁾ A VI. század közepén, a bolgároktól keletre, a Maeotis körül, a honnan a hunok kiindultak, még mindig laktak törzsek, a kiket a hunok közé számítottak. A Don torkolatától nyugatra, a jobb parton a kuturgur vagy kutrigur, a bal parton az uturgur vagy utrigur törzs tanyázott, nyelvre, ruházatra, életmódra nézve teljesen egy és ugyanaz a nép. Tőlük tovább keletre, a Kaukázus aljában, még a szavirok laktak, míg a hun-ugorok vagy onogurok észak felé szorultak, s a Volga bal partján, a régi Bolgáriától délre eső erdős, lapályos vidéken nyestbőreikről váltak híresekké. Tőlük délkeletre, de már az alsó Volga jobb partján, az avarok és más hasonló törzsek tanyáztak, kiket a VI. század derekának s a VII. század elejének görög írói: Menander, Theophylactos Simocatta ogor, ogur gyűjtőnéven foglalnak egybe, és Simocatta „számánál, harciasságánál fogva igen erős“ nemzetnek mond. ⁶⁾

Az ogur a keletről nyugatra törekvő *nyugoti* törzseknek volt közös neve, mintegy ellentéte az oghuznak, melylyel a keletiebb törzseket jelölék. Ez ogurokhoz tartoztak a hunok is, a minthogy egyes törzseik nevében jobbára megtaláljuk a közös ogur nevezet nyomát, de nem tartoztak az éjszakra jövő bolgárok és kozárok, kiket a góthok és hunok történetírója Jordanes (551-ben) világosan megkülönböztet

a hunok törzseitől. 7) Nemsokára azonban, a VI. század második felében, a tulajdonképeni török név is ismeretessé lón Byzanczban, mikor a század derekán Közép-Ázsia nyugoti részének török népei közt nagy birodalom keletkezett, melynek fejét khagánnak nevezték, és a byzanci írók, mint régebben scythának, később hunnak, töröknek kezdtek nevezni minden barbár népet, melylyel a Fekete-tenger mellékén, a Kankázuson túl megismerkedtek, érintkeztek. 8) Ez új török birodalom szintén nyugotra terjeszkedett; véres harczban legyőzte az ogorokat.

Az ogorok vagyis avarok vezérlő törzsének egy kis része — a várkun, valani 20,000 ember — férfi, a mennyire a törökök maguk tették a „szökevények” számát, nyugat felé menekült. Mint az efféle nomád törzsek vándorlásánál szokott lenni, a futók, mikor hirtelen, mint a fergeteg, az útjokban tanyázó, más, készületlen nomád törzsekre estek, azokat szétrobanták, legyőzték, ideig-óráig meghódolásra kényszeríték. Megrémültek az unugurok 9), a szavirok és más hun törzsek 10); meghódoltak a kutrigur és utrigur „hunok”, de a várkunok vagy avarok tovább mentek, megigázták a közbeneső szlávokat, és északról a Kárpátokon át leszálltak Daciába, Pannoniába, és ott, hol Attila székel, Baján vezérük alatt, kit, mint a törökök fejdelmőt, khagánnak neveztek, erős birodalmat alapítottak (568. é.); ide utánuk jöttek, számukat szaporíták, más rokon törzsek, a tarniakok, kotzagirok, zavenderek, a kiknek számát mindössze tízezer emberre, férfire, becsülték. 11) A török-hódítás 580-ban elérte a Fekete-tengert; elfoglalta Bosporust, a mai Kereset;

legyőzte és szolgálivá tette az utrigurokat, „kik erősek, vitézek“, erejükben bízva, szembe szálltak vele: míg ugyan e tájt II. Tiberlus kelet-római császár a nyugtalankodó szavirokat, kik sokszor beavatkoztak a római-perzsa háborúba, először megverte, aztán rávette, hogy a Kaukazustól délre, „római“ földre, a Kur mellé telepedjenek. ¹²⁾ A török hódítás azonban a Don és Volga alsó mentében nem tartott sokáig. Bár birodalmuk még a VII. században is fennállott Ázsia közepén, a Fekete-tenger és Volga vidékéről a törökök a VI. század végén visszahúzódtak. Az ogur törzsek, melyek itt laktak, egymást marcangolva, a töröktől verve, lehet mondani elzüllöttek, és lassankint még nevüket is elveszték. Nem volt tehát e tájon hatalom, mely a kozároknak sikerrel ellentállhatott volna, mikor a VII. század elején délkeletre fordultak, a síkföldet a Kaukazusig és Kaspi-tengerig, éjszakra az alsó Volgáig elfoglalták, nyugat felé pedig 670. év táján a bolgárokat is adófizetőikké tették, kik szintén az ogur népek rojzai, a kntrigurok és utrigurok földjén, az Alsó-Don mindkét partján terjeszkedtek, de nyugot felé is több rajt eresztettek. Egyes csaparaik Pannoniáig, Olaszországig is eljutottak, s egy nagyobb töredékük Ispérich vezérlete alatt ép e tájt kelt át a Dunán s megalapítá a régi római Moesiában, a Balkán aljában, a mai Bulgáriát. ¹³⁾ Mind a bolgár, mind a kozár, ogur, vagyis török népek közt, részben török földön, sokat felvett nyelvből, szokásból, kormányzatból a némileg műveltebb és jóval szervezettebb törökségtől. Főleg a kozár, mely már az V. században, mint láttuk, az ogur vagy török szaragurokkal szövetkezett,

lett mindinkább keverék-néppé, melyben kétféle typust lehetett felismerni. Az egyik barna volt, „mintha Indiából származnék“, a másik szép fehér, *bár barna hajú*, kétségkívül az, a mely ójszokról jött. E finn és török elemekhez mohamedán irániak járultak, erős, vitéz faj, kik a Kaspi-tengeren túlról, az Aral-tó mellől, Kharezmből — krónikáink Korosminájából, a mai Khivából — jöttek „az iszlám elterjedése után“, a VIII. század elején? „kevéssel kiűtött háborúk és pestis által üzetve“. A kozár a VIII. században már csak félig-meddig volt nomád. A nép tömege eleve a Kaspi-tenger mellett, Derbenttől nyolcz napi járó földre, Semenderben tanyáztott, de mikor azt az északra törekvő mozlímok, a VIII. század harminczas éveiben egyszer elfoglalták, birodalmuk székhelyét áttették hót napi járó földre északra, a Volga vagy Itil mellé, a mai Asztrakantól fülfelé talán 120 kilométernyire, ott, a hol agyagos termőföldön, csupa homok közt ma Jenuotajevszket találjuk. A város, Szarisen (Szárszin?), vagy Khamlik (Khanlak) a folyam mindkét partján és egy szigetén feküdt. A házak többnyire csak nemezből készült sátrak voltak. Kevés volt a vályog-épület, egyetlen egy, a mely téglából készült: a fejedelem palotája. A lakosság a városból a nyári hónapokban kiment a tanyákra gazdálkodni. Tápláléka rizs volt és hal. Némely átviteli kereskedést űztek az északról jövő prémel, bőrrel. A nemzet élén álló főfejedelem neve khagan volt, mint az avaroknál és a törököknél. Azt mindig bizonyos családból választották, mikor beiktatták — mint a középpázsiai török Ilkhanokkal történt — fojtogatni kezdték, és mikor már félig elalélt, s alig volt magá-

nál, kérdezők: hány évig akar nralkodni? A mit az ember, úgy szólván, magán kívül mondott, törvény volt, s ha a kijelölt időt elérte, és meg nem halt, megölték, hogy másnak adjon helyet. A minisztert, hogy modern szóval éljek, ki mellette volt s a kormányzásban és hadviselésben támogatta, isának vagy szintén török néven: bégnek, „kozár bégnek“ nevezték. Kezük alatt mindig néhány ezer jól fegyverzett, zsoldos lovas volt, az ország seregének magva, kik leginkább a korozminai bevándorolt irániakból kerültek ki. A khagant fejedelmi pompa környezé. Arany trónuson ült. Tizenöt felesége és hatvan szebbnél-szebb ágyasa volt. Az isa vagy bég, ha közeledett hozzá, levetette saruját, leborult előtte, de azután jobbára ült és kormányzott, parancsolt „keményen, szigorúan“, ekkor még csak mintegy könnyítve a khagán terhein, de lassanként előkészült, s a jövő IX. század folyamán bekövetkezett a khaganra a haremükben elmerülő, gyengébb ázsiai fejedelmek közönséges sorsa: hogy hatalma csak ezimmé sülyedt, s az ország valódi urává, kormányzó királyává minisztere, a kozár-bég lett.

A kozárok hite olyan volt, mint a körülöttök levő, közülük keveredett török népek vallása: természet-imádás, szamanizmus, mely polytheismussá még nem fejlődött, s az egy legfőbb Istenben való hitet még megengedte. „Kezdetől fogva“ — mondák maguk — „egy Istent ismerünk, ki mindeneknek úra, kit keletre fordulva imádunk, bár máskülönben oesmányak erkölcs-eink.“ A kharezmiaiak a mohamedan hitelveket vitték el hozzájuk, a VIII—IX. század fordulóján pedig kon-

stantinápolyi zsidók, kiket hazájukból kiűzték, s kiknek a szomszédban, Keresben, az azovi tengermellék kereskedésének e főpontjában már sok hitsorsosuk volt, kezdék „az egyszerű és nehézkes nép közt“, — mint a mozlim felfogás tartá — mely az európai és ázsiai kereskedés egyik főútvonalán tanyázott, hitüket, elég sikerrel, terjeszteni. ¹⁴⁾

A Volga mentében a kozárok fenhatósága kiterjedt — talán már ekkor is — azokra az ogur, unugur, török törzsekre, kik tőlük, tizenöt napi járó földre, a pusztán túl, a Volga bal partján, ott, a hol az erdős vidék kezdődött, a mai Szaratoffal szemben laktak; jó vitézek voltak, vagy tizezer lovast állítottak — ha szükséges volt — sikra; különben marhatenyósztok, földművelők is voltak, vagyonuk legjavarésze azonban mézből s finom bőrből állott. A keleti világ burtasz néven ismerte őket; utódjaik a mai csuvasok, kiket a századok viharai a Volga jobb partjára vetettek át. ¹⁵⁾ A burtaszok földjén túl, melyet valamí tizenöt napi járó földre becsültek, északra, ugyancsak a Volga bal partján, három napi távolságra, tehát a mai Szimbirszk körül kezdődött a bolgárok őshazája, melyben még mindig három törzsük — maradványaik? a barszülâ, a kozár törzs, a bolgár és keletre az eszegel tanyáztak, s időjártával lovas vadászokból túlnyomólag földművelőkké, és a Volga nagy közlekedési vonala mellett, kereskedőkké lettek. ¹⁶⁾ A kozár fővárostól északkeletre, tiznapi pusztá és erdős föld mögött, az Ural, vagyis Jaik folyó körül az Embaig füves, pusztá, keletre már erdősödő vidéken tanyáztak a török — már nem is ogur — bessenyők, lovaikkal, szarvasmar-

hájukkal, birkanyájaikkal, szomszédjaik pedig, még inkább keletre a mai kirgiz pusztákon, rokonaik a szintén török és velük egy nyelvet beszélő úzok, vagy ghuzok, a későbbi kunoknak törzsei, laktak. ¹⁷⁾

II.

Lebedia.

A bessenyők és eszegel-bolgárok földje közt volt a IX. század elején a magyarok — akkor még hasgurtok, baskirok, hazája. ¹⁸⁾ Itt folyt éjszakai a Kama, melyet akkor a Volga keleti ágának tartottak; van is oly nagy alsó folyásában, mint a felső Volga. A Kamába, délről északra menve a Bjelaja ömlik, alig kisebb, mint maga a Kama s azon túl, keletre a déli, „erdős“ Ural, az 1536 m. magas Irinel havas csúcsa emelkedik. A tartomány erdős volt, a nép, mely lakta, kissé halász, még inkább vadász, lótenyésztő, lovas, mint szintén erdős vidéken lakó szomszédjai, a bolgárok és még lejjebb délre a burtaszok. Sőt a ló, mely télen-nyáron künn legelt s élelmét még a legzordonabb időben is megtudta találni, volt, úgyszólván, mindene; húsát ette, tejét itta, bőréből, szőréből készült ruhája, csizmája, edénye, kötele, fonala. ¹⁹⁾ A nép hét törzsre, vagyis: székre, hadra, — nevük szerint: Nyék, Megyer, ma magyar, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kara — ma talán Kér és Kaza — ma Keszi —, a székek nemekre, ágakra oszlottak, nomenként, áganként jártak lovaikkal legelőről, legelőre; a nők, gyermekek ernyős szekereken követték a férfiakat. A hol megálltak, nyáron könnyebb szekértanya, télen valamivel erősebb faházakból falú alakult. ²⁰⁾ A székek, hadak élén örökös fejedelmek, hadnagyok állottak; de a fejedelem

csak a hadban volt vezér, máskülönben csak a legtekintélyesebb a hasonlók közt, a kinek engedelmességek, ha tudott rájuk hatni, ha akartak, s ügyeket a szék népe vagy vénei — öregei — intézték gyűléseiken, szokás szerint. ²¹⁾ Vallása a népnek az az ingatag természetisztelet volt, mely alig emelkedik fel egy kissé a fetisizmusz fölé. Az egy Istenről, ki az égben lakik, a világot kormányozza és valami erkölcsi rendet szab meg, alig volt valami általános fogalmuk ²²⁾, de már többet törődtek a kis istenekkel, a tél, nyár, eső, szél, fák, emberek, barmok, víz, az éjjel, a nappal, az élet, a halál, a föld isteneivel, a kikkel az égi isten tanácskozott. Volt egy csomó babonájuk; amulettjük. Tiszteltek állatokat, mint a kigyót, halat, a darút. Ez isteni vagy tisztelt lényeknek áldozatot hoztak, a legbecsesebbet, ha fehér lovat vágtak le, a melynek husát azután az áldozók megették. Valami rendes papi osztályuk nem volt, de akadtak emberek, kiket vallásos hajlam, elmélkedés elragadott, bűbájolókká, varázslókká, az isteni tiszteletet, — a mennyiben ilyenről szó lehet — s az áldozatot végző táltosokká ²³⁾, szóval azzá tett, mit a rokon ázsiai budhista népeknél ma számánnak nevezünk. Hitték, hogy az ember halálával nincs mindennek vége, hanem van még élet a síron túl; halottaikat pedig hol megégették, hol eltemették, s a sírba a halott mellé néha lovát, kutóját is temették, hogy mintegy vele legyen az, mit szeretett. ²⁴⁾

A családi életben a leánynak nagy volt a szabadsága; járt, kelt, mulatott barátnéival; ügyessé, bátorrá, önállóvá lett, s e tulajdonsága, bár a házasság

már nagyon korlátozta, rányomta a családi életre bélyegét. ²⁵⁾ A leányt a férfi már — úgy látszik — nem rabolta, mint az őskorban, hanem vette, s azzal a feleség minégy a család tulajdonává lett; azért, ha a férj meghalt, az özvegynek sógorához, vagy valamely más rokonhoz kellett nőül menni. Az asszony volt a háznak munkás szelleme. Míg a férfi, ha künn nem járt erdőn, mezőn, a nyáj körül, vadászaton, vagy hadi kalandon, csak hevert, kumiszt — erjedt lótejet — iddoggált, beszélgetett, énekeket hallgatott régi hősök vitézi tetteiről s legfeljebb mulatságból birkózott, futtatott: az asszony fejt, tölre vaját, sajtot készített, halat, húst szárított, bőrt cserzett és ruhát varrt. A szomszéd, rokon népek analógiájából következtetve, lehetett a magyaroknál is a polygamiának itt-ott egy esete: de hogy általánosabbá, institutióvá nem fejlődött, sőt még észrevehető nyoma sem maradt, annak főokát a magyar asszony jellemében látom, a ki, ha nem is tudta férjét mindig minden kicsapongástól, félrelépéstől visszatartani: mindig volt oly szép, oly okos, oly erős, hogy nem egykönnyen osztá meg, sőt meg tudta tartani uralmát a házi tűzhely körül. ²⁶⁾

A magyar ombor vagy baskir, a ki, hogy külsejéről is mondjunk valamit, szakállát nyirta, mint mai napig, kiválóan katona volt; szeretett verekedni, s azért hol egyik, hol másik szomszédjára ütött, rabolta és vitte el tőle, a mire szüksége volt. Fegyvereitől szolgált íj, nyíl — melyet maga készített, s a melyből puzdrájában rendszeren 50 darab volt, dárda vagy dsida, egyélű, egyenes, végén kissé görbe kard; és szomszédjai úgy ismerték, „mint a legveszedelmesebbet, leg-

erősebbet, legvakmerőbbet“ a „török“ népek közt. ²⁷⁾

Őket nem igen háborgatták erdős hazájukban, melynek kiterjedése valami 2000 geographiai mérföld lehetett, tehát oly nagy volt, mint a terület Nagyváradtól a Balatonig, Zimonytól a Mátraig; lakott rajta 830 körül, talán vagy 60.000 lélek — rendkívül gyér szám, ha mivelt országot veszünk; de ott — a hol 40—60.000 földmivelő ellakik, csak 2000 marhatartó nomád és száz vadász tud megélni. ²⁸⁾ A baskir magyarok tehát érezni kezdték földjük szűk voltát, s elhatározták, hogy mennek keresni délfelé más hazát, mint keresett vagy négyszáz évvel ezelőtt, szomszédjaik, a bolgároknak nagyja. Voltak, a mint lenni szokott mindig, a kik nem akarták elhagyni a régi hazát és visszamaradtak, mikor a túlnyomó többség mind a hét székbel, talán a nép kilencz tizedrésze, valami 50 - 55.000 lélek, felkerekedett és hosszú sorokban, a férfiak lóháton, a nők, gyermekek ernyős szekereken, a nyájak — vagy jobban mondva — ménesok, megindultak. Minden ág, nem, szék roppant máhátáborával, már magában véve, egy-egy kisebb-nagyobb csapat, hadtest volt, melynek megvoltak vezérei; most azonban, mikor a székek vagy hadak közelebből érintkeztek egymással, egy közös célra törekedtek, valami közös vezér is kellett, ki a közös ügyeket, együttes támadást, védelmet, intézze, a rendet fenntartsa, a versengést elintézza, tolvajt, rablót, más gonosztevőt megbüntessen. Választottak tehát *ily* vezért; annak neve, czíme Gyula volt. Neki engedelmességet fogadtak. Némileg vezető volt tehát, ha nem is hadvezér a szó szoros értelmében, mert valami

rendes hadjáratról, hadi műveletről, akkor még úgy sem volt szó — de még inkább bíró, csakhogy korlátolt és lehet mondani, csak ideig, óráig való, mert ha igazságtalanul ítél, fölötte állott a köz, a nép; az ítél még utána, ha kellett, megdönthette ítéletét és letehetette, ha jónak látta a hibás, vagy igazságtalanul ítélőt. ²⁹⁾

A magyar hazától, Baskiriától, a mai Orenburg vidékétől, északtól rézsút délnyugotra, a Volgáig, melyet végnyulványaiban Kamysin tájau ér, mint már érintők, a volgai hegység — Obsesei Szyrt — vonul. Északra tőle a burtaszok, bolgárok erdős tartománya feküdt; alatta délre kezdődött és kezdődik a pusztaság — nem sivatag, mert van vize és fűve, a lakatlan terület, mely a kozárok birodalmát észak felé a burtaszoktól, északkeletre a jaik-melléki bessenyőktől elválasztá. Ez volt a baskir magyarság természetes útja a Volgához, mikor talán 830-ban vagy kevés-
sebb utóbb az Ural vidékéről leereszkedett. ³⁰⁾ A 90—100 mérföldnyi utat, pihenéssel, kényelmesen megtehették két hónap alatt. A Volgán valahol Kamysin táján keltek át, tömlőn, tartá a késő magyar fel-fogás, de alkalmasint a folyó jegén, s ide már csak néhány napi járó föld volt a Don, mely e tájt, a mai Voronezs alatt, az éjszaki szélesség 50° körül, déli irányából keletre fordul. Itt végződik az éjszaki, erdős vidék, a „fekete föld“, melyet e vidéken finn népek, a mordvák, laktak s megnyilik, kivált már a Donon túl, délre, a szabad síkság, a pusztaság, a hol az V. században a kozárok laktak. A magyarok erre fordultak, átkeltek a Donon, a mely itt, hol az éjszakáról jövő Choper szakad bele, még nem valami nagy folyó ³¹⁾).

és szétterjeszkedtek a mai déli Oroszország azon részeiben, melyek Kharkof vidékétől délre, az egymással majdnem párhuzamosan délkeletre, majd délre s végre délnyugatra folyó Dnieper és Don közt, a Fekete- és Azovi-tengerig terjednek. Itt majdnem háromszor akkora területen, mint az uralalji haza volt, éjszakon volt erdő, viz, mint a régi hazában és alkalmas föld szántásra, vetésre; lejjebb azonban, a Fekete-tenger felé, mindinkább pusztává, beláthatatlan síksággá változott a föld, a melyon már nem volt se ordó, se hegy, se kő, de volt fű, lehetett marhát tenyészteni, pásztorkodni, vadászni, s a két határfolyóban, kivált a torkolathoz közel, kitűnő volt a halászat. Nem volt cz már a zordon Uralalja; megtermett itt-ott, a hol, a buza, árpa, szőlő s Közép-Európának egyéb gyümölcse. ³³⁾

Úr itt a kozár volt; neki hódoltak, mint láttuk, az azovi tengermelléki bolgárok és kutrigur hun vagy, mint már szintén nevezték, kun maradékok. Az összeütközésben a magyarok győztek. A bolgárok, kunok vagy hunok és némely kozárok, a kik odahaza fellázadtak, de menekülni voltak kénytelenek, hozzájuk csatlakoztak és három nemük egy hadnagy alatt „kabarok“, „lázádok“ néven a magyarok nyolczadik törzsévé, vagyis székévé lőn. Megtanultak magyarul s a magyarok eltanulták az ő nyelvüket, melynek sok török szava, a finn alapnyelvben, ép alkalmas volt, hogy az új, déli, civilisáltabb világ új tárgyait, eszméit kifejezhessék. ³⁴⁾ A kozárok visszavonultak a Donon és „árokkal, sánczczal védték magukat“; közel a Don torkolatához, néhány mérföldnyire Azov felett, körülbelül ott, hol a lomha

Manics a Donnal egyesül — a mai Novo Cserkaszk irányában — görög építészek segítségével várat (talán 837-ben) építettek, azt Szarkelnek — Szárhelynek? — „fehér helynek“ nevezték, s abban mindig, felváltva, 300 emberük őrködött, hogy az ellenségnek betörését a kozár földre — a Szarpadombok, a főváros felé — megakadályozzák. ³⁴⁾ De a magyarok nyugot felé is fordultak. Átkalandoztak a Dnieperen és már 839-ben közel a Duna torkolatához találjuk egy csapatjukat, mely a dunai bolgárok hívására egy csapat, Dunán túlra telepített görög fogoly hajóra szállását, megmenekülését, meg akarta akadályozni. „Mikor hirtelen megjelent a *hunok* nagy sokasága, a görögök sirva kiálták: „Szent Adorján istene!“ — adrianopolisiak, drinapolyiak voltak! — „segíts mi rajtunk!“ A magyarok üzentették: „Adjátok ide, a mi ingó-bingó jószágotok van, azután mehettek, a hová akartok“, de a görögök erre rá nem állottak; három napig várták a támadást, de hiába; akkor elkezdek a hajóra szállást, s a magyarok, úgy látszik, ezt várva, reájuk ütöttek. A harcz sokáig tartott, de végre a görögök győztek, visszaverték a magyarokat és szerencsésen hajóra szálltak és nőtől, gyermekestől visszatértek „Romániába“. ³⁵⁾ Erre nyugotra különben, a Dnieper jobb partján, azután a magyar telepektől északra, a bal parton is mind szlávok laktak. Mindjárt a Dnieper mellett laktak, s földjükön épült Kiev városa, az aránylag szelid és műveltebb polyanok; mellettük, erdőkben, a vad drevlyánok; a bal parton, a magyaroktól északra, a Deszna mentében, a szeveriak, a kik szintén, „mint a vadállatok“, erdőkben éltek. A polya-

noktól nyugotra, a lengyelországi Bug mellett tanyáztak a dudlyebek, a Dniestertől le a Dunáig pedig az uglicsok és tiverczek nagyszámú népe lakott, s rajtuk kercsztül a magyarok rabolva, sarczolva a mai Galliczia közepeig, a Dnieszter forrása vidékéig, a régi, nagy Horvátországig hatottak, mely az adriamelléki horvátoknak is őshazája volt ³⁶⁾, sőt még a Kárpátokon is átlátogattak, a régi római Daciába, Pannoniába, mely Attilát és Bajánt látta és most különféle szláv törzseken kívül, délkeleti részeiben a dunai bolgárokat, nyugoton pedig — miután Nagy Károly hadai a VIII. század végén, mintegy harmincz-negyven évvel előbb, hogy a magyarok az Ural aljáról megindultak — az avarok gyűrdit, gyepült az Ennstől a Tiszáig kiostromolták, s „a hnnok“ -- értsd avarok — „összes nemessége és minden dicőssége elveszett“, a frank birodalmat uralta. A verduni szerződés, mely Nagy Károly birodalmát három részre osztá és a keleti részt jámbor Lajos császár közöpső fiának, a „német“ Lajosnak adta: Pannoniát vagy Avariát e részhez csatolta. Az ő birodalmába törtek be a magyarok 862 őszén és pusztítottak, mint egészen „ismeretlen ellenség“ ³⁷⁾, s a későbbi időről is (884 körül) van nyom, hogy, ha nemis keleti frank területen, de a Duna tájékán megfordultak. ³⁸⁾ Kalandozásaiknak a szlávok közt egyik főcélja volt, hogy rabokat ejtsenek, e rabokat aztán elvitték rendesen Karkhba, a régiiek Karkinájába, a Dniepertől balra, a krimi félszigettől északra fekvő „Holttenger“ egyik beszögellésében, a hová a görög rabszolgakereskedők eljöttek a foglyokért és érték byzanczi aranyos szövetet, színes gyapjuszőnyeget és

más byzanczi árút adtak cserébe. ³⁹⁾

A kozárokkal azonban időjárával békesség lön, szövetség keletkezett s a kozárok, a IX. század derekán, 859 körül, akadálytalanul terjeszték ki hatalmukat a magyar tanyákon túl a polyanokra, szeveriakra, északon a Szozs mellett lakó radimicsekre, az okamenti vjeticsekre, úgy hogy uralkodásuk erre majdnem a mai Szmolenszk és Moszkva vidékéig terjedt. ⁴⁰⁾ 860-ban a mai Krimben találunk egy csapat magyart a kozárok mellett, mikor egy kozár vezér a görög Khersont megtámadta. A városban volt Konstantin, híres görög tudós, a „philosophus“, mint hívták, és szent szerzetes. A „római“ császár a kozárokhoz küldte, mert kértek tőle valami tanult embert, ki őket a keresztény katolikus hitre tanítsa, mert zsidók és mozlimek versengyezve akarják őket hitükre téríteni. A philosophus a kozár nyelv megtanulása végett időzött Khersonban és most kiment az ellenséghez, beszélt a vezérrel és annyira megnyerte a kozárt, hogy békével távozott és megígérte, hogy felveszi a keresztiséget. Mikor Konstantin visszatért, útjában magyar csapatra bukkant, mely, a mint meglátta, „farkasmódra üvöltve“ rárohant. Konstantin, ki ép reggeli innáját befejezte, nyugodtan mondá rá a „Kyrieleison“-t. A magyarok megálltak, — megismerték a kozárok barátját? — nem bánták, sőt üdvözölték, végig hallgatták intő szavait és társaival együtt bántatlanul elbocsáták. ⁴¹⁾

Így éltek a magyarok körülbelül hatvan esztendeig a Dnieper és Don közt fekvő földön, ha valami hadikalundrá ki nem nyargaltak, mint nomád pásztorok, nyári időben fenn, országuk éjszaki részén, télen a déli

vidéken, közel a két nagy folyó torkolatához, a hová a halászat végett húzódtak. Volt már sátruk; lett a ló mellett szarvasmarhájuk, juhnyájuk — ökrük, borjuk, tinójuk, birkájuk, ürüjtük, kosuk — mind török szó! Sőt még a földmiveléssel is némiképp megismerkedtek s azzal legalább rabszolgáik foglalkoztak. Lett már fogalmuk a buzáról, árpáról és szavuk — török! melylyel az aratást, szórást, seprést, őrlést jelölék. Ruházatjuk ugyan, általában véve, még bőr maradt, finomabb, durvább feldolgozásban s az eladó leány legértékesebb hozománya prémes ruhából, menyét-, nyest-, evet-, czoboly-, róka-bőrökből állott: de az előbbelők már színes selyemruhát is viseltek, fegyverzetüket ezüsttel díszíték, a háborúban már pánczélinget is találunk s még a lovak szügyét és homlokát is vas- vagy nemez-vérttel oltalmazták. ⁴²⁾ Megismerkedtek az írással, betűkkel, olyanformákkal, mint a középázsiai török írásjegyek, igaz, hogy talán csak a rovás tökéletlen alakjában s még vallásos felfogásuk is finomult; az Istenben, ördögben a jó és rossz fogalmai határozottabb alakot öltöttek. ⁴³⁾ S e fejlődésben legkedvesebb foglalkozásuk, a mit legjobban tudtak, a hadviselés, a taktika se maradt hátra. Kelet-Enrópa és Közép-Ázsia nyilazó, lovas népei, akár skythúnak, akár hunnak, akár töröknek vagy bármi másnak nevezte a műveltebb világ, mind: fegyverzetre, taktikára nézve nagyon hasonlítottak egymásra. A dolog természetéből folyt ez s a lovas harcz mindig és mindenütt több fegyelmet, rendet, gyakorlottságot igényelt, mint a gyalogság támadása. De a magyarok, mint régebben az avarok és most a rokon bolgárok, a többinél még

nagyobb gondot fordítottak hadviselésükre, csatarendjükre. Taktikai egységeik székek, nemek szerint alakultak; úgy tanyáztak a csata napjáig. Lovuk, béklyóba verve, mindig sátruk mellett legelt, hogy azonnal rápattanhassanak. Ha tudták, hogy csata lesz, már a megelőző éjjel megkezdék a csatarend felállítását. A poggyászt, a sok lovat, melyeket részint élelem — hús, tej — részint a végett vittek magukkal, hogy többnek lássanak, a sereg jobb- vagy balszárnya mögé állíták. Mikor az apró, barna, nyírt hajú, majdnem tar legények kiálltak, vállukon volt a dsida, kezükben az íj s felváltva használták, a mint a szükség kívánta. Az ellenséget körülrajongva, legelőször arra törekedtek, hogy — a mint most ágyúval, puskával — nyilzáporral megrendítsék s ha már megzavarodott, dsidával, borzasztó „haj! haj!” kiáltással rárohantak, hogy megbontsák, szétverjék és elgázolják. Csapataikat tehát nem valami állandó, szokott taktikai formációban, hanem a szükséghez képest állították fel, egyes osztályokban akkép, hogy mindig voltak csapatok, melyek felváltva előre nyargaltak, ha nyilaikat kilőtték, helyt engedtek a következőknek s így az ellenséget szakadatlanul lődözték, ha nekik iramodott, kitérték, de futásközben is hátrafelé nyilaztak és voltak csapatok, melyek tartalékban, vagy lesben, tömött sorokban, készen álltak s a megrendült vagy támadásra, üldözésre előre türtető, megbomlott ellenségre vetették magukat. Ha aztán az ellenség megfordult, futott, nem poggyászát keresték fel, hogy raboljanak, hanem üzték, verték, foglyokat sem ejtve, szakadatlanul, a míg csak bírták, vagy az ellenség

teljesen meg nem semmisült. Az előcsapat rendesen a kabarok voltak. Külföldi, nem épen mindig alapos szemlélő ebből azt következtette, hogy ők a legbátrabbak a nyolcz szék közül, holott ez előjárásnak oka, kivált eleinte, az lehetett, hogy mint déli, törökösőbb faj, gyakorlottabbak voltak a *pusztai* népek harcsmódozában; különben, szerepük csak a kezdés volt; a döntő csapást az éjszaki magyarok mérték az ellenségre. ⁴⁴⁾ A gyakoribb és nagyobb háborúskodás szükségessé tette, hogy állandó vezérük legyen, a ki a vitézek élén álljon, ha egész seregük kiindult. A gyula — a bíró, a bölcs — alkalmasint már koránál fogva sem volt mindig e tisztre való, azért helyettest választottak melléje, a kit, mint a kozár bég helyettesét, a *kenderkhagant*—*kendének* neveztek s a ki, a dolog természeténél fogva, nem csak vezére, de bírása is volt a seregnek, melyet az ellenségre vezetett. ⁴⁵⁾ E pompázó, feltűnő méltóság könnyen oly színben tűnt fel az idegennek, mintha ez volna a *főkirály*, bár azt is tudták, hogy a gyula a hatalmasabb és „minden magyar a gynla szavát fogadja”; mert már a IX. század vége felé a mohamedán és a keresztény byzanczi világ is észrevette a Fekete-tenger éjszaki partvidékének ez új lakóit, kik a hunok és bolgárok nyomába léptek s a kozárok szövetségesei voltak. Tudták róluk, hogy nomád népnek nagyszámúak. Huszezer lovasra tették a sereget, a melylyel a kende kiindul, mind: „szabad, vitéz nemzet”, „bátor, jó kinézésű és tekintélyes férfiak”; „gyakran rontanak a szlávokra”, kik, legalább szomszédjaik, gyarló, primitív fegyverzetükkel: rövid gerely, pajza, dsida

„s egyéb semmi“, gyalog — csak az előbbkelőnek volt lova — nem tudtak sikerrel ellentállni, de azért, mint rabok, szolgák — mind a kettő szláv szó! — már némi hatást gyakoroltak nyelvükre, úgy hogy a székek hadnagyait a szláv „vajda“ névvel kezdték jelölni. Országukról Konstantinápolyban beszéltek, hogy ott folyik a Chidmas vagy Chingylos, — a Herodotos Hyrgisének corruptiója? így is, úgy is a kis Don, vagy Donecz, mely a Duieper és Donküzt éjszaki nyugatról délkeletre, rézsút — hasítja és tartományukat „első vajdájuk után“, kinek neve, görög szájban, Lebedias volt, Lebediának, magát a már nem is tiszta basgurt népet, a nyolcz különnevű széket, általánosságban törüknök, turknak nevezék; a közelebbi és és jobban tájékozott szlávok azonban az ugor, kiejtésük szerint uger, nevet használák, melyet, a mint a magyarok ismeretesebbekké lettek, a nyugot is: unger, ungar formában elfogadott, míg a nép maga, a basgurt nevet, mely görög szájban sabarttá torzult, lassanként elhagyva, a IX. század vége felé már — az egyik vezérlő Megyer szék után? — magyarnak kezdte magát nevezni. ⁴⁶⁾

„Lebedias, az első vajda“ — magyar néven Elend, Előd ⁴⁷⁾ — a IX. század nyolczvanas éveiben élt. A kozárok nagyrabecsülték, kényeztették a „vitéz és nemes származású“ férfiút; a khagán előkelő kozár nőt adott neki feleségül, „hogy tőle gyermeke szülessen“, de e házasság meddő maradt. A kozárok közt 860-ban Konstantin, a „philosophus“, hatással hirdette a kereszténységet. A khagán és első tanácsadója — a bég — szívesen hallgatták, s a philosophus kettejükre mutatott, mikor a zsidók ellene veték, hogy fogadhatna méhébe és szülhetno Istent asszony? „lát a bég nem fogadhatja hajlókába a khagánt?“ „Isten leverte a zsidók gögjét és benneteket“, mondá a bég mohamedán barátjainak, „jó lesz megkeresztelkedni minél előbb, mert a ki megmarad zsidónak, saracennek, azt hamarosan megöli a népünk.“ De Konstantin sikere valójában nem volt oly fényes, mint a minőnek látszott. Megkeresztelkedett vagy kétszáz *pogány* és lemondott törvénytelen házasságáról. A khagán levélben ígéré a „római“, byzanci császárnak, hogy egész népe, maga is meg fog keresztelkedni; Konstantin meglegedetten hazament, jutalmul nem kérvén egyebet, minthogy a kozárok bocsássák szabadon byzanci foglyaikat — el is bocsátottak mindössze kétszázat ⁴⁸⁾, de a tömeges megtérés, megkeresztelkedés nem

következett be, sőt már néhány év múlva Mohamed vallása kerekedett felül (868.), s végre a század vége felé a zsidóság nyerte meg végleg a törzsfőket, s ami a legfőbb volt, a béget, ki már a kéjelgő kha-gánt teljesen árnyékká süllyesztette, s ezzel a kozár állam vallása a zsidó lón, ámbár a pogányok, keresztények, mohamedánok mind, külön-külön, többen voltak a zsidóknál ⁴⁹⁾, de majdnem egyidejűleg elkezdődött a kozár hatalom hanyatlása is nyugoton. Az egyenetlen, gyenge szlávok közé, a svéd földről, a kemény, vasgyuró rosszok vagy oroszok jöttek, kik a gyermek elé, — beszélék — ha született, kivont kardot tettek és mondák: nem lesz egyebed, mint a mit e karddal megtudsz szerezni. ⁵⁰⁾ Kettő közülök, Askold és Dir, már 862-ben megfészkelte magát Kievben. Ezeket megölte és helyüket elfoglalta a rossz Oleg, ki már az Ilmen-tótól, Novgorodtól lefelé lakó összes szlávok ura volt, s Kiev után hatalmát a Dnieper bal partján a szeveriakra is kiterjeszté és megtiltá nekik, hogy a kozároknak: „Én ellenségtik vagyok“, ezentúl adót fizessenek (884.), sőt a radimicseket is elhódítá a kozároktól. (885.) Mindazonáltal — sajátságos! — nem szövetségeseiknek e vesztesége, hanem győzelmük hozott végzetes bajt a magyarokra. A kozároknak északkelet felé sokszor volt háborújuk a bessenyőkkel. Hol az egyik, hol a másik fél támadott. Most a bessenyők támadtak; a kozárok azonban keleti szomszédaikkal, az úzokkal vagy ghuzokkal szövődtek, s e kettős ellenségnek, a bessenyők nyolcz széke és negyven része, bár erős, vitéz nép, nem tudott ellentállni. Ketté szakadtak. Az egyik, kisebb rész, keleten

maradt s megbékült az úzokkal; a másik, nagyobb rész, nyugotra menekült, a pusztaságon keresztül, mely a kozárok földét a burlaszoktól elválasztotta, s elérte a Volgát, elérte a Dont, s elérte a magyar földet: „Lebediát”. Most is úgy történt, mint ezelőtt több, mint háromszáz évvel, mikor a menekülő avarok az útjukba eső népeket legyőzték, csakhogy a magyarok nem hódoltak meg, nem is maradtak földjükön és hagyták a győzöt tovább robogni, hanem maguk kerekedtek fel és mindenestül, családotul, nyájastól, Előd vezérlete alatt, egyenesen nyugoti irányban, Kiev alatt, a hol híres átkelő-hely volt, s egy hegyet még századok múlva is magyar hegynek neveztek, áttörtek a Dnieperen, és tovább mentek, de nem messze. Megállapodtak a szláv tiverczek közt és elfoglalták a földet, melyet keleti határától, az Alsó-Dniepertől kezdve a Bug, a Dnieszter, a Prut és a Szeret öntöztek. A terület körülbelül olyan volt és majdnem annyira terjedt, mint az elhagyott Lebedia. Mindjárt Kiev irányában — a mai Zytomirnél, Volhynia fővárosánál, megszűnik az erdős vidék és kezdődik a pusztaság, mely délre a Fekete-tengerig és Dunáig, nyugotra a galicziai, bukovinai és moldvai halmos vidékig, a Kárpátok nyulványáig, terjed. Nyugoti felét, északnyugatról délkeletre, a Dnieszter hasítja, melyet a magyarok a folyók általános nevével Etelnek, s a földet, melyen most, az említett folyók mellékén, megtelepedtek, Etelköznek, mintegy Vízköznek, Vizmelléknek nevezték. (889.) Ma e tartomány helyén Moldvát, Bessarabiát, Podoliát és a Déli és Kisoroszország némely nyugoti részeit találjuk. ⁴¹⁾

A kozárok nem örömet láttak, hogy hű szövet-

ségeseik, a magyarok tőlük elszakadtak s kettejük közé a bessenyők ékelték be magukat, kik most északkelet helyett nyugatról, Szarkel, a Don felől lettek szomszédjaik. Fenn akarták tartani a kapcsolatot a magyarokkal és érdekükben állott, hogy a magyarság erős maradjon. Erre legalkalmasabb eszköznek tarták, hogy legyen örökös fejedelme, mint az ő khaganjuk volt, ki ugyan valódi hatalommal már nem bírt, de mégis az állami stabilitást képviselte s azért veszedelmes szokásnak tarták, hogy a byzancziaknál mindenféle nemzetségből lehet a császár s ők mindig egy nemzetségből választák a khagánt s a trónra ültettek, ha más nem volt, még olyat is, ki már egészen alacsony sorsra jutott, teszem: a piacon kenyeret árult, csak zsidó vallásúnak kellett már ekkor lennie. ⁵²⁾ Üzentek Etelközbe, küldjék el a magyarok első vajdájukat hajón s Előd el is utazott a kozárokhoz. Mikor kérdé, mit akarnak, a khagan — vagy a bég? — felelé: „Azért hivattalak, hogy te, nemes, vitéz, bölcs létedre, mint a magyarok közt első, fejedelme légy népednek, nekem pedig engedelmeskedjél”. „Nagyba veszem irántam való kegyedet és hajlandóságodat” — válaszolt Előd — „s elismerem, hogy hálánra számíthatnál érte; de mivel az ily uralomra képes nem vagyok, szavadat nem fogadhatom. Jobb lesz az az utánam való vajda. Álmos, kinek van fia is, Árpád nevű. Vagy Álmos vagy az ő fia Árpád legyen a fejedelem és függjön tőled”. „A khagannak tetszett ez a beszéd és mindjárt küldött vele embereket a magyarokhoz. A mint ezek aztán a magyarokkal tanácskoztak, a magyarok úgy ítélték, hogy

jobb lesz Árpádot tenni meg fejedelmökké, mint atyját Álmost, mert méltóbb volt arra, bölcs tanácsú és gondolkodású, kiválóan vitéz és az uralkodásra alkalmas. Meg is tették *fejedelmőknek* a kozárok szokása és törvénye szerint, pajzsukra emelve“, az élte delén levő, valami 45—50 éves férfiút élete fogytáig és akkép, hogy ezentúl mindig az ő nemzetségéből legyen a magyar nép fejedelme, de kikötötték a vajdák, hogy „a mi jót saját munkájukkal szerezhettek, abból jusson mindegyiküknek,“ nem úgy, mint a kozároknál, a kiknél a zsákmányt összehordták, a bég kiválasztotta magának, a mi neki tetszett s a többit hagyta csak katonáinak ⁵³⁾; „a fejedelm őket és fiaikat soha tanácsából ki ne zárja“ szintén korlátozása a kozár bég autokrata hatalmának, és végre megállapíták, hogy ha valaki utódaik közül hűtlenné lenne a fejedelm személye ellen és meghasonlást szítana a fejedelm és rokonai közt“, a vétkesnek vére ontassék, mikép az ő vérük omlott“, mert az esküvésnél, melyet az új fejedelmnek tettek — így maradt fenn emléke — pogány módon vérüket egy edénybe bocsáták; „a ki pedig a fejedelm vagy a vajdák utódaiból megállapodásukat meg akarná szegni, átok alá legyen vetve mindörökké“. Így választottak a magyarok — mi azelőtt sohasem volt náluk — fejedelmet“, a gyula s kende azonban, mint második és harmadik fejedelmi méltóság, ennek után is megmaradtak (890.) ⁵⁴⁾ és megmaradt a régi szokás, hogy az „Isten és a magyar nép nevében hívták össze a kikiáltók az embereket a nemzet közgyűlésére, hogy fegyveresen meghallgassák a köz parancsát, végzését“, s a ki ok nélkül

nem jött, azt ketté vágták, vagy kiteszták a nemzet kebeléből, vagy irgalmatlanul rabszolgaságra vetették.

Etelközben a magyarok sokkal közelebb voltak mai hazájukhoz, mint Lebediában. A Szerettől, Baktól Marosvásárhely vidékéig csak valami húsz geographiai mérföld a távolság. ⁵⁵⁾ Be is néztek, kétségkívül a legtermészetesebb úton, a Dniester, majd a Stry völgyén föl, a vereczkei szoroson át, a Kárpátoktól délre eső tartományba, a hol éppen e tájt nagy háború dühöngött. Erős, vitéz fejedelmek alatt a Morva mellett lakó szlávok — a morvák — a Duna bal partján tekintélyes országot alkottak. A nép már a század első felében megkeresztelkedett, de igazán e hitben csak Konstantinus, „a philosophus“, ki a kozároknál járt és őcsese Methodius erősíték meg, 863-tól kezdve 885-ig. Őket Rastislaw morva fejedelem kérelmére, hogy emberek kellenének népo oktatására, a római, görög császár küldte Morvaországba s Methodius, Konstantin halála után (869. febr. 14.), mint morva érsek, valamikor, de nem sokkal halála előtt, egy magyar vezért — „kralyt“ — is meglátogatott, ki még Lebediából a Duna vidékére kalandozott és látni akarta. Bár „valának, kik mondták és vélték, hogy nem fog tőle baj nélkül megszabadulni“, Methodius elment, a magyar pedig „miként úrhoz illik, tisztességesen és fényesen, ünnepélylyel fogadta. És beszéle vele, a mint az ilyen férfiaknak illet egymással beszélniök, megszerette, megcsókolta, nagy ajándékokkal bocsátá el, mondván neki: emlékezzél meg mindig én rólam, tisztelendő atya, szent imáidban“. Most, mikor a magyarok Etelközbe jutottak és fejedelmet

választottak, 20 éve — 870 óta — Swatopluk volt a morvák fejedelme, eszes, vitéz, lelkiismeretlen ember, a ki népe fejévé úgy lett, hogy Rastislawot, nagybátyját, a németek kezébe adta, a németek kegyelméből utódává lett, majd a németeket rázta le nyakáról, független fejedelemmé lón s birodalmát északra, délre messze kiterjeszté. Már Nagy Károly ideje, a IX. század eleje óta, a szlávok és a frankok birodalma közt a Balti-tengertől az Adriáig, úgy szólván, szakadatlanul folyt, majd itt, majd ott, a háború. A szlávok a VI. század óta mind mélyebbre beékeltek volt magukat a germán törzsek közé, de azok visszahatása sem maradt el s a IX. század folyamán mindenütt a német támadott és igyekezett szláv szomszédjait a Saalenál ép úgy, mint a cseh erdős határon és a Dunán túl megigázní vagy adófizetővé tenni. A német műveltebb, erősebb volt és természetének egész brutalitásával megvetette, szinte született rabszolgájának tekintette a gyengébb, műveletlenebb, sőt vad, de hajlékony, szívós és jobbára vitéz szlávorságot, melynek apró törzsei, ha megtámadták, rendszeren sárvá-
raikba — vízenyós réten, körülárkolt, négyszögű vagy kerek, deszkával, gerendával keményre tapasztott földsánczczal körülvelt gradjaikba, vagy erdőkbe, mocsarakba menekültek, az ellenséget csipkedték és ha lehetett, lesből megtámadták és megsemmisítették. S ezekkel alapított most Swatopluk oly birodalmat, melynek meghódolt Csehország, a Visztula forrásvidéke, délre pedig, a Morva, a Vág, a Nyitra mellékén, a birodalom e magván kívül, befolyása, hatalma kiterjedt a Garamtól az egész Duna-Tisza-közre, le a

Szerémségig, fel a Kárpátokig, a szláv törzsekre, melyek itt, „a pannonok és avarok pusztáin“, mint a nyugoti világ nevezte, azelőtt, részben legalább, a bolgárokat uralták, úgy hogy a bolgár fenhatóság, a IX. század végén, mai hazánkban már csak a Szerémségre és a tiszántúli részekre szorítkozott. ⁵⁶⁾

Keleti Francianak — Németországnak, — a szászok, frankok, svábok, bajorok conglomeratumának királya 887. óta a szép, vitéz Arnolf, német Lajos Karlmann nevű fiának törvénytelen fia volt, most valami 47 éves férfi, ki csak néhány évvel ezelőtt, — 883, 884-ben — mint Karantania hercege, érezte Swatopluk hatalmának súlyát és látta, tehetetlenül, hogy pusztítá irtózatossággal, „mint valami farkas“, Pannoniát és még most sem tudott vele rendbe jönni. 892. tehát kardhoz nyúlt a német és július havában frank, sváb, bajor haddal megtámadta Morvaországot. Valami magyar csapat, mely ép ekkor mai hazánkban járt, hozzá csatlakozott és vele pusztította négy hétig Swatopluk országát; de azután német, magyar hazament és Swatopluk hatalma, csorbát se szenvedve, csak az maradt, a mi eddig volt. Két év múlva (894.) újra eljöttek a magyarok, nem csekély számmal, a Duna vidékére. Most azonban a morvák szövetkeztek, barátkoztak velük. Hajukat — mondák a németek — a magyarok módjára majdnem teljesen lenyirták s velük együtt keltek át a Dunán Pannoniába, a németek birtokába. Itt a Szárhegytől, a Kahlenbergtől a Rábáig, Rópczéig „Felső-Pannoniában“ német Mark volt, német grófok alatt. A Rábától, Répczétől nyugotra, délre, le a Dráván, Száván

túl a Kapelláig: feküdt Alsó-Pannonia, mely csak közvetve függött a németektől. Az *avarok*, kiknek megmaradt jó része a század elején (804.) a szlávok üldözése elől a frankok engedelmeivel a Fertő körül, Carnuntumtól, — Petronelltől — a Dunától Sabariaig, a mai Szombathelyig, húzta meg magát s adót fizetett, *most már csak* kisebb-nagyobb töredékekben éltek elszórva, itt-ott, egész Pannoniában. Németek nagyobb számmal a mai Alsó-Ansztriában, a Wienerwald aljában telepedtek le, de beljebb is jöttek, a két Pannoniába. A régi római Scarbantia helyén már 860-ban említik a pusztavárt: „Odinburgot“, Oedenburgot: Sopront. Szó van Guntio váráról: Günsről, Kőszegről. A mai Zalamegyében és környékén már Liudolfskirchen, Eisengrünkirchen, Beatuskirchen, Otakarskirchen, Palmuntskirchen és más, ily nevű helyekről olvasunk. A Balaton mellett, a hol már szőlőt műveltek: villa Wampoldit, Wampoldsdorfot találjuk. A lakosság legnagyobb része azonban mégis szláv volt — szlovén, itt is úgy, mint a Duna bal partján, a Kárpátoktól délre s nyugotra. A németek engedelmeiből, a század derekán (841—873.), Alsó-Pannoniában a Duna bal partjáról, Nyitrából, a morvák elől menekülő szlovén fejedelem Privina és utána fia Kocel uralkodtak. ⁵¹⁾ Székhelyük a Szala mocsaraiban épült Mosaburg — a mai Szalavár — volt és herczegségükhöz még Pécs is — latinul ad quinque Basilicas, Fünfkirchen — tartozott; a Dráván túli rész hercege pedig a hegyekig, a Kapelláig, ez időtt, szintén szláv, Brazlaw volt.

A kereszténység már mindenütt elterjedt e földön. Az aquilejai, salzburgi, passauai egyházmegyék, melyek

közt: a Drávaig, Rábaig, a Bécsi-erdőig már Nagy Károly felosztatta Pannoniát, s utánuk Kocel hercegségében Konstantin öccse, Methodius, megtették kötelességüket. Mindenfelé voltak már templomok; Mosaburgban magában, szűz Mária tiszteletére, melyet a salzburgi érsek szentelt fel 850-ben, s mellette egy másik, a hol szent Adorjának, a Diocletian-korabeli, nicomediai katona-martyrnak tetemei nyugodtak. A magyarok kegyetlenül végigdúlták Pannoniát. A mit elpusztíthattak, elpusztítottak. Az embereket legyilkolták vagy rabszjira fűzték, különösen a fiatal leányokat vitték el, mint a barmot, szeretőnek. Pannonia teljesen „megsemmisült“, úgy hogy hat év múlva, ha nem is túlzás nélkül, de mégis mondani lehetett, hogy egyetlen templom sem maradt meg a pusztulásban. ⁵⁶⁾

Még közelebb, mint mai hazájukhoz esett az etelközi magyarokhoz a dunanelléki Bolgárország. A Duna torkolata körül a távolságot a két nép közt csak fél-napi járóföldre, harmadfél földrajzi mérföldre tették. ⁵⁷⁾ A bolgárok már ekkor — 894 — harmincz esztendeje keresztények voltak. Fejedelmük Boris, ki a keresztségben Mihály nevet nyert, győzte meg „Krisztus segedelmével és a kereszt szent jelvényével az engedetlen és zord bolgár népet, töltötte meg az ördög álnok incselkedéseivel elhomályosult szíveiket az igaz Isten megismerésének világosságával, vonta el őket az Istennek nem tetsző kárhozatos, hamis, ocsmány áldozataiktól, vezette a sötétségből a világosságba, szoktatta el káros és tisztátalan ételeiktől, rombolta össze oltáraikat“. Birodalmuk túlterjedt a Balkánon; nyugotra magába foglalta a mai Szerbia legnagyobb

részét, s északra, mai hazánkban, mint már említém, a Szerémséget és a Tiszántúlt. A lakosság jobbára szláv volt. Az uralkodó bolgár faj főleg az ország északkeleti részében, a Fekete-tenger mellékén, a Dunatorkolattól a Balkán aljáig tanyázott. Itt állott, a Kamesik folyó mellett, a régi római Marcianopolis helyén, a mai Sumla közelében, a khagán székhelye, Prêslav, a mai Eszki Sztambul. A bolgár, ki legfeljebb zsupptetejű házakat ismert, itt palotákat, templomokat látott, melyeket arany, ezüst, márvány díszített, s a palotában láthatta fejedelmét bojárjai közt „ruhában, tele gyönggyel, nyakán pénzekből láncz, karján perczek, derekán bibor öv, aranyos kard oldalán“. A fejedelem most Simeon volt, fia Boris-Mihálynak, valami 30 éves, nagyratörő, vitéz fiatal ember, a ki görög nevelést nyert, Demosthenest és Aristotelest olvasta, nagy barátja volt a vallásos irodalomnak, s azt minden módon előmozdította, de mert ennek nyelve szlovén volt, siettette a törökös fiún bolgárság beleolvadását alattvalóinak szláv tömegébe. ⁶⁶⁾

A bolgárok mindenha viszálykodásban, háborúban éltek a keletrómai birodalommal. Most is háború támadt közöttük, mert a görögök némely bolgár kereskedőket nyomatnak és VI. Leo császár, a „bölcs“, mint az utókor teljesen ok nélkül elnevezte, Simeon panaszát nem orvosolta. A bolgárok, a Balkántól délre, már „római“ területen, megverték a byzanczi sereget, és Simeon a foglyok közül Leo kozár zsoldosainak levágatta az orrát és úgy küldte őket haza, csúfságul, Konstantinápolyba. Leo dühös volt s a római politikához híven, az egyik barbár népet a másik ellen használni fel, a

magyarokhoz küldött, hogy őket a bolgárok ellen való háborúra bírja. (894.) Követe, Skleros Niketas, nagy ajándékokkal a Duna torkolatához hajózott, ott összejött a magyarok „fejeivel“, Árpáddal és Kurzánnal — a gyulával? — és megegyezett velük, hogy mint Leo császár szövetségesei, megtámadják a bolgárokat, s ez ígéretük biztosítására kezeseket adtak. Mig délről Nikephoros Phokas patricius szárazföldi sereget vezetett a bolgárok ellen (895.), Eusthatios patricius, drungarius, — tengernagy — hajókkal a magyarokért ment, kik nagy számmal gyűltek össze a Dunaparra. E mellett azonban a császár mégis békét szeretett volna kötni, ha csak lehet, de Simeon, ki mindcnről értesült, a mi ellene szárazon, vizen készült, elfogatta Leo követét, maga délre ment a „római“ sereg ellen, azonban a dunai vonal védelméről is intézkedett, és mint a „rómaiak“ szokták, barbárookra barbárokat uszított, a bessenyőkhöz küldött, támadják meg hátulról a magyarokat. A bolgárok azon voltak, hogy a Dunát lánczczal elzárják, a görög hajók kikötését, melyek a magyarokat hozták, megakadályozzák vagy legalább megnehezítsék. Mikor a hajók az akadályt meglátták, Eusthatios első kormányosa, Barkalas Mihály, két hajós legénynyel pajzsot ragadott, kardot rántott, hajójából kingrott, lánczot, kötelet szétvagdalt és utat nyitott a hajóhadnak. „Ez aztán az ember!“ mondták a magyarok; „ez való volna patriciusnak, a hajóhad vezérének!“ s a császár — később — e vitézségeért megtette Mihályt a császári hajó — mondhatnók: yacht — *második kormányosának!*

A magyar sereget Árpádnak egyik fia, alkalmasint

a legidősebb, a „levente” Tarkas — talán, mert ő volt a kende — vezette. A mint túl voltak a Dunán, rabolva, gyilkolva bekalandozták a dunamenti Bulgáriát, és Prêslavig, a székvárosig, dúltak, minden ellentállást — ha volt — levertek. Simeon, a mint országa veszedelmét hallotta, ott hagyta a görög sereget és éjszakra sietett. Eustathiosnak üzentette, hogy békét akar kötni a császárral, vonuljanak vissza a görög hajók, seregével pedig a már hazatérő magyarság után nyargalt. De a magyarok, már közel a Duna torkolatához, megállottak, visszafordultak s az első csatában Simeont megverték. Simeon újra támadott, de még kevesebb szerencsével; újra csatát veszített s alig tudott Distrába — Silistriába — menekülni. Bulgária megint tárva volt a magyarok előtt, a kiknek már annyi volt a foglyuk, hogy nem tudtak, mit csinálni velük és kérték a görög császárt, váltsa meg tőlük foglyaikat. Leo megtette, de azután, bizva Simeon ígéretében, megállítá szárazföldi seregét és hazahívta Eustathios hajóhadát. De Simeon újra felbuzdítá népét. A bolgárok zsenge kereszténysége, nyomorukban, mikor nem tudták már, hogy kihez forduljanak, úgy tett, mint az a közemberük, ki az első csatában, „mikor az ugrok szétszórtak bennünket”, beszélé, ötvenedmagával egy irányban menekült, de az ugrok üldöztek, lova fáradni kezdett — Szent Györgyöt hívta segítségül, hogy mentse meg életét! s bár az ugrok nyomában voltak, el akarták fogni . . . sok nyilat küldtek utána, nem tudtak sebet „ejteni rajta és szerencsésen megszabadult”: Istenhez fohászkodott imádsággal, bójjal készült az új csatára; Simeon pedig jól föl-

használta a kedvező helyzetet, melyet Leo császár hiszékenységénck köszönhetett. Lefogta a görög követet, a kít a császár hozzáküldött, hogy a békét megkösse; nem is felelt Leonak, s újra a magyarok ellen fordult, a kik most már gond nélkül, teljes biztonságban érzék magukat, ámbár a görög flotta támogatására se számíthattak többé, és most — harmadszorra, ádáz, véres küzdelem után győzött, a magyar sereg legnagyobb részét leölte. A kik megmenekültek, homi is pusztaságot találtak. Míg ők Bulgáriában dültek és harczoltak, a bessenyők Simeon szavára megharanták Etelközben a magyar tanyákat, loolték, a kít megkaphattak: férfit, nőt, gyermeket, a többi, alkalmasint a legnagyobb rész, mely nagy területen, szerte-széjjel lakva, a közelgő veszély híret idejében vehette, megriadva, Árpáddal menekült nyugot felé, a Dniester mentén, hogy a Kárpátok erdős bástyája mögött, a kárpátalji, már nem ismeretlen sikságon, nagyobb biztosságban a bessenyőktől, új hazát szerezzen magának: míg délen Simeon VI. Leo császárnak kijelenté, hogy csak akkor köt békét vele, ha a magyaroktól megvásárolt bolgár foglyokat mind ingyen visszakapja s a császár teljesítő kívánságát.“)

IV.

A honfoglalás.

A 895. év végén szállott le a magyar nemzet Árpád vezérlete alatt a vorcezkoi szoroson át a felső Tiszahátra, Munkács, Ungvár vidékére. Árpáddal jöttek Kurzán, azután Előd, az öreg Álmos és a magyar székek többi vajdái: Kund, Önd, Tas, Huba, újabb kiejtéssel: Hoba, és Tuhutum vagy Téteny, a „hét magyar“. ⁶²⁾ Előttük feküdt a nagy daciai síkság, melyet a Tisza szelt, kanyargó folyóival, mocsaraival le a Dunáig. Mögöttük volt a Kárpátok erdős, jobbára teljesen lakatlan hegyláncza s nyúlványaival jobbra, balra mintegy körülfogta őket, jobb- és balszárnyukat védte; s azokon túl volt nyugaton, a Kis-Kárpátokig a Nyitra- és Vág- hasította síkság, majd völgy, fel Trencsényig, keletre pedig a Berettyó, a Kraszna forrásain, a Meszes hágóján túl, a Szamosok forrás-vidéke, tovább délre az Aranyos mente, le a Közép-Marosig: a római világ tulajdonképi Daciája, folyóival, melyekben aranyat mostak, bányáival, melyekből söt fejtettek. ⁶³⁾ Már ekkor az „erős“ Swatoplug, „a szomszédok róme“, „népének legokosabb, legravaszabb embere“, „a vérszomjas zavargó“, mint a németek mondák, nem ált. Halála előtt (894.) megosztá birodalmát két fia közt, az idősebbnek, Mojmírnak fennhatósága alatt, de — beszélék — egyetértésre inté őket és, mint a mesebeli apa, három nyilvesszőt

használta a kedvező helyzetet, melyet Leo császár hiszékenysége nek köszönhetett. Lefogta a görög követet, a kit a császár hozzáküldött, hogy a békét megkösse; nem is felelt Leonak, s újra a magyarok ellen fordult, a kik most már gond nélkül, teljes biztonságban érzék magukat, ámbar a görög flotta támogatására se számíthattak többé, és most — harmadszorra, ádáz, véres küzdelem után győzött, a magyar sereg legnagyobb részét lelőte. A kik megmenekültek, hom is pusztaságot találtak. Míg ők Bulgáriában dültek és harcoltak, a bessenyők Simeon szavára megrohanták Etelközben a magyar tanyákat, leölték, a kit megkaphattak: férfit, nőt, gyermeket, a többi, alkalmasint a legnagyobb rész, mely nagy területen, szerte-széjjel lakva, a közelgő veszély hírére idejében vehette, megriadva, Árpáddal menekült nyugot felé, a Dniester mentén, hogy a Kárpátok erdős bástyája mögött, a kárpátalji, már nem ismeretlen síkságon, nagyobb biztosságban a bessenyőktől, új hazát szerezzen magának: míg délen Simeon VI. Leo császárnak kijelenté, hogy csak akkor köt békét vele, ha a magyaroktól megvásárolt bolgár foglyokat mind ingyen visszakapja s a császár teljesítő kívánságát.⁶¹⁾

IV.

A honfoglalás.

A 895. év végén szállott le a magyar nemzet Árpád vezérlete alatt a vorcezkoi szoroson át a felső Tiszahátra, Munkács, Ungvár vidékére. Árpáddal jöttek Kurzán, azután Előd, az öreg Álmos és a magyar székek többi vajdái: Kund, Önd, Tas, Huba, újabb kiejtéssel: Hoba, és Tuhutum vagy Téteny, a „hét magyar“. ⁶²⁾ Előttük feküdt a nagy daciai síkság, melyet a Tisza szelt, kanyargó folyóival, mocsaraival le a Dunáig. Mögöttük volt a Kárpátok erdős, jobbára teljesen lakatlan hegyláncza s nyúlványaival jobbra, balra mintegy körülfogta őket, jobb- és balszárnyukat védte; s azokon túl volt nyugaton, a Kis-Kárpátokig a Nyitra- és Vág- hasította síkság, majd völgy, fel Trencsényig, keletre pedig a Berettyó, a Kraszna forrásain, a Meszes hágóján túl, a Szamosok forrás-vidéke, tovább délre az Aranyos mente, le a Közép-Marosig: a római világ tulajdonképi Daciája, folyóival, melyekben aranyat mostak, bányáival, melyekből söt fejtettek. ⁶³⁾ Már ekkor az „erős“ Swatoplug, „a szomszédok róme“, „népének legokosabb, legravaszabb embere“, „a vérszomjas zavargó“, mint a németek mondák, nem ált. Halála előtt (894.) megosztá birodalmát két fia közt, az idősebbnek, Mojmírnak fennhatósága alatt, de — beszélék — egyetértésre inté őket és, mint a mesebeli apa, három nyilvesszőt

adott nekik, hogy törjék el; s a mikor az erős ifjak nem tudták, gyenge kézzel mind a három vesszőt *egyenként* összetörtc.⁶¹⁾ A magyarok mindenekelőtt a Felső-Tiszánál igyekeztek tért foglalni, a hol még nem az erős Morvaország vagy a bolgár hatalom, hanem csak némi avar, bolgár töredékek és apróbb szláv törzsek állottak szemben számos kis gradjaikkal, — fegyverrel, ravaszsággal, a mint épen a szükség kívánta.⁶⁵⁾ Lenyomultak a Sajóig, Zagyváig, Tiszán túl a Berettyóig. Azután, míg Morvaországban Svatoptluk fiai közt kitört a belviszály, megrohanták a morvától függő Duna-Tisza között, melynek lakói közül a mai Bácsban, Bodroiban lakó bodriczok vagy keleti obotriták nevét ismerjük, elfoglalták le a Szerémségig, népét leigázták, vagy szétszórták, úgy hogy a ki fegyverüknek meg nem hódolt, „a bolgárokhoz, horvátokhoz és a többi népekhez“ volt kénytelen menekülni. (897.)⁶⁶⁾ Majd kelet felé megtámadták a tiszántúli bolgár birtokokat és — nem kemény harczok nélkül — hatalmukba ejtették, országukat a mai Orsováig terjesztették s diadalittasan, már Pannonia elfoglalására, Karantania és Olaszország megrablására kezdtek gondolni. Pannonia védelmét Arnolf, mikor a magyar-bolgár háborúról és következményeiről értesült, Mosaburggal Brazlaw herczegre bízta.⁶⁷⁾ A magyarok már elkezdték csipkedni s egy csapatjuk 898-ban előre kiment Olaszországba, a Brentánál felütötte kis nemezsátrait és körülnézett. Meggyőződött, hogy Olaszország gazdag és népes; vannak benne városok; némelyik igen erős. Milyen a népe, vitéz-e vagy gyáva? a kómek nem tudták biz-

tosan megmondani; de azt látták a magyarok, hogy az olaszok sokan vannak, nem tanácsos kis csapattal közöjüik menni; visszafordultak tehát — úgy sem voltak messze hazulról; az utat tíz nap alatt tették meg — és készültek, hogy tavaszra, nagyobb erővel, újra menjenek.⁴⁵⁾

Németországban a vitéz Arnolf 896. óta elbetegesedett és mind tehetetlenebbé lőn. A bajorok, kiknek tartományán, Pannonián, át kellett menni a magyaroknak, hogy Olaszországba jussanak, nem is bánták, hogy a pogány szomszéd, a helyett, hogy az ő népüket pusztítaná, a távolabb Olaszország ellen készül s ők most teljes erővel a gyűlölt morvák ellen fordulhatnak és segíthetik Swatopluk kisebbik fiát, szintén Swatoplukot, ki bátyjával viszálykodva német segítségért folyamodott. Már 898. nyarán Luitbold Arnolf unokaöccse és kedves embere, a Wittelsbach-család őse, a Csehország felé való német végek őre és Aribo, az Enns és Szárhegy közt fekvő Ostmark grófja, Moimir birodalmába törtek, pusztítottak, sok embert agyonütöttek; s míg a magyarok 898—99. telén otthon fegyvert gyártottak, nyilat hegyeztek, ifjúságukat a hadra gyakorolták: a bajor nagyok újra a morva földet rabolták s a magyarokkal egyességet kötöttek, hogy pannoniai alattvalóikat ne bántsák s ennek fejében nekik, „hogy vadságukat némikép lecsillapítsák“, mint később montegetődztek, vászonruhákat adtak. A szerződés megkötésekor a magyarok farkasra, kutyára, melyot ketté vágtak, esküdtek s a bajorok az esküt, ha talán nem is utánozták, jámbor keresztény hivek megbotránkozására meghallgatták,

elnézték.⁶⁹⁾ Mikor ilykép az út megnyílt 899. kora tavaszon, márczius elején, mintegy 5000 válogatott magyar lovas megindult Olaszországba. Szokás szerint sok szekér, ló követte a sereget. A tavalí úton mentek Aquilejának, Trevisonak, Paduának és az erős Veronának. Azután elárasztották egész Lombardiút. Brescia, Milano, Pavia mellett el, a Ticinon út egész az Alpokig, a Szent Bernát hegyéig égettek, raboltak; az embereket, a kiket értek, levágták, vagy rabszíjra fűzték. Itt az Alpesek aljában, Olaszország *nyugotán*, fekszik Vercelli városa. Püspöke, Luitward, alacsony származású sváb ember, nyolcz évig — 879—887 — III. Károly császárnak, az utókor „vastag” Károlynak, Arnolf nagybátyjának és elődjének, főkancelárja és kedves embere volt, de, főkép kapzsisága miatt, megbukott és a politikáról lemondva, püspökségébe volt kénytelen magát meghúzni. A mint a magyarság, a veszedelem, közeledett, összeszedte roppant, „megmérhetetlen” kincseit, hogy meneküljön, de a magyarok elfogták, megölték és kincseit mind elrabolták. (899. jún. 24.). Lombardia *közepén* a magyarok feldúlták Bergamot, messze Olaszország keleti szélén pedig a velencei lagunákat támadták meg. Már Attila ideje óta ide menekültek az emberek az olasz szárazföldről a pusztító barbarok elől s a kis szigeteken lassanként több kis község, város, végre kis köztársaság keletkezett, melyet bátor tengerészek, vállalkozó, nem scrupulosus kereskedő nép laktak s azért már az Adriai-teugeren bizonyos szerepet játszott, különben rendszerint a konstantinápolyi császár fenhatóságát ismerte el és fejét a VII. század óta

dunak — dogenak — nevezték. A tenger felé a lagunákat a Sile-, Piave-torkolattól a Brenta kifolyásáig több sziget védte, köztük a hosszan elnyúló Malamocco és Palestrina. A magyarok először Cittanuovát égették fel a Piave torkolatánál, azután lóháton, tömlőn a sekély vízben Fine, Equilio vagy Jesulo szigeteket pusztították el; tovább azonban a nyílt vízben előre nem mehettek. Megkerülték tehát a lagunákat és a mai Mestre mellett el lementek a Brenta torkolatához, felgyújtották Capodarginet, Chioggiát és délről a palestrinai sziget felül próbálták megtámadni, elfoglalni Malamoccot, Rintot, a hol kevésse előbb (898.) épült város, fal s a melynek canal grandejűt ollenséges hajók ellen záró lánczczal oltalmazták; de Péter dux vagy doge jún. 29. (899.) a velencei hajóhaddal a palestrinai sziget Albiola kikötőjénél rájuk támadt „és Isten segítségével“ megverte, megszalasztotta a merész *lorasokat*, kik „egy tengerbe épített várost“ — „még gondolatnak is vakmerő vállalat“ — „a vizen át akartak elfoglalni“.

I. Berengár, anyja révén Nagy Károly ivadéka, friauli őrgróf, 888 óta pedig Olaszország királya. csodálkozva hallá, hogy valami teljesen ismeretlen nép, melynek még nevét sem hallotta, pusztítja Lombardiát és fegyverre hívta országát, kivált Közép-Olaszországot: Tusciat és Róma vidékét, Spoleto és Camerino herczegségeket. Tizenötezerre teszik összegyűlt seregét, háromannyira, mint a mennyien a magyarok voltak. A magyarok arra a hirre, hogy az olasz sereg Paviára tart, (september közepén) összeszedődtek. Az ellenséges földnek úgyszólván közepén.

szemben sokkal erősebb haddal, mely visszavonulást fenyegette, sietve igyekeztek kijutni a hinárból. és csakugyan, az olaszok nem vágták el útjukat, csak utánuk ügettek, mikor hazafelé nyargaltak. Az Addán szerencsésen átúsztak, bár a sietségben sokan a vízbe fultak. Szívesen odaadták volna a prédát, legalább egy részét, a mit szereztek, ha nyugton hazamehettek volna: de a dühös olaszok semmit sem akartak tudni egyezkedésről. Folytatták tehát útjukat az Oglión, Minciou át a veronai nagy mezőig, melyet az Ets hasít. Az olasz sereg, a mennyire bírta, mindig nyomukban volt. Előcsapatja Verona táján utólérte a magyarok hátulso csapatját. Megütköztek s a magyarok győztek, de nem igen verhették az olaszt, mert közleledett a derékhad, s nekik tovább kellett nyargalni. El is érték szerencsésen a Brentát; átkeltek rajta és megállottak. Ki voltak merülve a hosszú úttól, a Tici-notól idáig. Szemben már az olaszok érkeztek. Mindenesetre időt kellett nyerniök s újra békealkudozásra fogták a dolgot. Áttizentek, hogy minden podgyászuikat, foglyukat, felesleges fegyverüket, lovukat, csak egyet tartva meg, hogy hazamehessenek, átadják; soha többé Olaszországot nem bántják s erre gyermekeiket adják kezesül. De az olaszok még erről sem akartak hallani. „Mit szerződjenek, mit egyezkedjenek arról, mi már úgylis az övék; dögkutyától már nem kell ajándék” — és letelepedtek a Brenta jobb partjára pihenni. A nyugoti népek, a frankok: francziák, németek, lombárdok, akkor szerte-széjjel táboroztak. Taktikai egységeik a szerint alakultak, a mint valamely tartomány. vidék vagy úr, nemzetség, család emberei,

jó barátok, szövetkezve — összecállottak, a hadjáratban, csatában összetartottak, egymás mellé sorakoztak. A csatában vitézül neki mentek az ellenségnek, jól verkedtek; de abból, a mi a hadviselésben sereget sereggé tesz: nagyon keveset tudtak.

Különösen örökre, vigyázásra, táborozáskor keveset gondoltak. Ez a hanyagság most nagy hasznára vált a magyaroknak. Látták, hogy ha akarnának, se tudnának az olaszokkal megegyezni. Nekikmegyünk tehát bátran, mondák haditanácsukban; ha már veszünk kell, vesszünk el vitéz módra, s azt a becsületet, a mely ránk maradt apáinkról, csorba nélkül „hagyjuk utódainkra“, s ezzel rögtön lóra pattantak, rendezkedtek és átkeltek a sekély Brentán. Elöl a nyilazók vágtattak, lőttek, mögöttük a döntő támadásra készen három derékesapat, tartalék, „les“, mint az olaszok nevezték. Támadásuk teljesen készíttelenül találta az olaszokat. Ép ebédeltek, s a magyar nyíl „soknak torkára forrasztotta a betevő-falatot“. Soknak a lova még ki volt kötve; rá sem ülhetett, nem is futhatott, mikor a magyarok már ott termettek. Az egyes osztályok nem segíthették, némelyek, személyes vetélkedésből, nem is akarták segíteni egymást. Nem is volt az ütközet, hanem mészárlás. Ezeren és ezeren, köztük sok püspök, gróf, hullottak el. Úgy szólván az egész olasz sereg odaveszett, s a hír túlozva! húszezer halottat emlegetett. (Sept. 24.) Berengár megmenekült, de országa újra tárva volt a magyar pusztításnak. A Po bal partját már odamenet feldúlták; most a jobb partra vetették magukat, Modena, Reggio, Piacenza környéket égették, rabolták, Modena mellett

a bires nonantolai monostort, a longobard királyok alapítását, felgyújtották, a szerzetesek közül többet megöltek, a kolostor sok kéziratát megégették. 900 tavaszáig, tehát mindössze egy egész évig pusztítottak Olaszországban és Berengár csak kezeseket adva ajándékokkal tudta őket rávenni, hogy ott hagyják országát, „melyben mező, város pusztá volt, mert a polgár, a paraszt, ki a földet művelte volna, elveszett, s a föld fehér lett az agyonverték csontjától!” és hazamenjenek zsákmányukkal ⁷⁰⁾ azon az úton, melyen jöttek, de most már Pannoniát is nagyobbbrészt elpusztították, s mindjárt rá (900 derekán) az egész magyar nemzet megindult, átkelt a Dunán, s rövid időn, nevesebb ellentállás nélkül elfoglalta Alsó-Pannoniát a Rábaig, Répezeig, délre pedig a horvát hegyekig, a Kapeláig, melyeket a magyar középkor Gozdnak nevezett. A Drávántúl nyugoti, hegyes részeibe, a mai Horvátországba ugyan nem telepedtek; megmaradtak ott kis szloven zsupák, minden nagyobb állami kapcsolat nélkül, nem nagy függésben, de bizonyára nem is függetlenül a magyaroktól ⁷¹⁾; de annál inkább megszállták Pannonia egyéb részeit. A nemzet jó része ide jött át. Maga Árpád a régi római Herculia — a mai Székesfejérvár — közelében, Noe-hegyen, Székesfejérvártól délre — a Kurucz-halmon? ültette fel sátrát és nemzetsége itt terjeszkedett ki nyugotra, a mai Veszprémben, a Bakony erdős, halmos vidékére, keletre, délre pedig — részben mocsaras síkföldön, — le a Dunáig, s még azon is túl, a Csepel-szigetre és a Duna bal partján Solt vidékére — mind vadászatra, vagy halászátra, vagy legeltetésre

alkalmas terület. Északra Árpádtól, az erdős Vértes aljában szállott meg Előd, míg Kurzán a Duna mellett, a régi római Aquincum romjain, „a királyi palotáknál”, „melyek közül némelyek földig voltak lerontva, némelyek nem” — a mai Ó-Buda déli szélén — ütötte fel tanyáját, melyet az utókor még századok múlva Kurzán várának nevezett. A Dunántúl a Rábáig, Répczéig; a Dráva-Szávaköz középső része, a mai Slavonia a Szerémség nélkül, melyet a bolgárság megtartott; a Duna-Tisza közo fel a Mátraig és még tovább észak-keletre Munkács vidékéig; a Tiszántúl, melyen az idegen szem is a Temest, a Marost, a Körözt megkülönböztette a Traján hidjáig, Belgrádig, „a hol a nagy és szent Constantinus császár tornya volt”, s a régi Syrmiumig: lett most az új haza. Széleit jobbra a kabarok, az előcsapat foglalták el: északon, a hegyek aljában, a mai Zempléntől le Borsódban, Hevesben, a kutrigur-hun maradványok, a bolgár-kunok; délre a dunántúli Sártól lefelé a Dráváig és azon túl a Szerémség felé: a kozárok; keletre pedig, a Meszes-hágó irányában, Biharban, Szabolcsban a bolgár eszegelek vagy székelyek ⁷⁴⁾, s itt nemsokára, talán még a hét magyar egyike, Tuhutum vagy Téteny, bajtársai-val, egy magyar csapat élén a Meszesen is átment, s nagy, rengeteg erdők tulsó aljában, mintegy az erdők előtt fekvő földön, Erdőtelején, ma Erdélyben, némi gyenge szláv törzsek, „az egész világon a leghitványabb emberek” közt, a Szamos mentében, „hirt, nevet és földet szerzett” s e félreeső zúgban, távol a nemzet nagyjától, mintegy önálló, kis országot alapított ⁷⁵⁾. Egyébiránt, akárhová szállt meg a magyar, elfoglalt annyi

földet, a mennyire szüksége volt, s azt székek, nemek, ágak szerint felosztá, a régi lakosokkal, a szerint, a mint vagy ellentűltak, vagy meghódoltak, különbözőkép bánt. Voltak, kiket valóságos rabszolgákká tett, közvetlen házi szolgálatra, maga mellett, sátra körül tartott; másokat ellenben együtt hagyott falvaikban, tanyáikon, s azok csak hódoltak, bizonyos szolgálato-
kat teljesítettek. Innen maradt meg a sokféle idegen helynév még a legmagyarabb vidékeken is, melyeket csak időfolytával idomított a magyar — úgy, a hogy — nyelvéhez, s megmaradtak a szláv várak is, bár a magyar nem igen szállt, zárkozott beléjük, nem is védelemre, hanem támadásra gondolt ⁷⁴⁾ s új kalandokat új zsákmányért forgatott eszében. Most már közvetlen szomszédja volt a bajoroknak, s mindjárt követeket küldött hozzájuk, hogy velük újra egyezkedjék, vagyis inkább, hogy földjüket, állapotjukat kikémlelje. A bajorok 899 nyarán újra rabolták Morvaországot, ellentállás nélkül. Ismételték ezt a következő 900. év nyarán, a csehek társaságában, és három hétig dultak; Olaszország sorsa azonban végre őket is gondolkodóba ejtette. Szóba hozták a morváknak, hogy béküljenek ki, de most meg a morvák, mondák legalább a bajorok, nem akarták a békét megkötni. Pedig a bajoroknak elment a kedvük, hogy mást bántsanak, mikor most Alsó-Pannoniájuk elveszett, s kevéssel utóbb, őszre, keresztülnyargalva a rábai örgrófságon, az Ostmarkon, a magyarok egyszerre csak az Ennsen túl Bajorországban termettek, s a mai Linz táján egy nap alatt széltében, hosszában tíz mérföldet tüzzel-vassal elpusztítottak, s a mint az elkeseredett bajorok

összeverődtek, ellenük mentek, zsákmányukkal már túl voltak a határon, s „övéikhez Pannoniába visszatértek“.

Egy másik csapatjukat azonban, mely a Duna bal partján tört be és próbált szerencsét, Luitbold gróf. ki néhány bajor úrral és a passau-i püspökkel a Duna jobb partjáról átkelt és rájuk tört, csekély veszteséggel teljesen megverte és — állítólag — ezerkét-száz magyart részben levágott, részben a Dunába szorított. (900. november 20.)⁷³⁾ Területük védelmére a a bajorok még abban az esztendőben — 900 — az Enns mellett igen erős várat építettek: az Ennsburgot; a következő év elején pedig kibékültek régi ellenfelekkel, a morvákkal, mert a magyarok kisebb-nagyobb csapatokban folytatták becsapásaikat, ha ütközetre került a dolog, hol győztek, hol vesztek, de kárt így is, úgy is okoztak. 901. tavaszán betörték Karantániába, mely név alatt akkor minden földet értettek a mai Németújhely vidékétől, a Sommering éjszaki lejtőjétől Krajnáig s nyugatra messze be a Dráva völgyébe, a Pusterthalba. A következő évben — 902 — a morvákat támadták és verték meg, s úgy látszik, a Vág melléke és Nyitra fel a Morváig, ekkor került hatalmukba, lett a síkság: a Nyitra völgye, Mátyus földe, magyar szállás; de számos szláv falu, vár itt is megmaradt s nemcsak Nyitra, Galgóc, Trencsény várak, hanem olyan helyek is, mint Bajmóc, Privigye, sőt Mocsonok, Tornóc, Kosztolán és Póstyén (akkor Piscoa) Nyitrában, Korompa — akkor Krumba — Pozsonyban, Latkóc — Latk — és Nozdrogóc Trencsényben, visszanyúlnak a X. szá-

zadba.⁷⁰⁾ 903-ban a bajorokkal verekedtek; 904-ben Kuzsaly magyar vezér járt bajor földön s a bajorok, barátság színe alatt, ebédre hívták és társaival legyilkolták. Ez áruló csapás azonban nem ártott a magyaroknak. Hírük, mint „kemény, harczos nép“, messze elterjedt. A morvák, kiknek országa, miután Swatoplug fia „kevés ideig szerencsétlenül uralkodtak s a magyarok mindent fenekestül felforgattak“, 906-ban végkép összeroskadt, szomszédaik, a csehek nem álltak többé ellent. A cseheken túl, az Elbe mellett, a mai Meissen mellett, a glomačok szláv törzse — daleminziek, corrupált német formában — segítségüket kérte a németek ellen. Egy csapatjuk vállalkozott és 906 nyarán — ép június 24-ikén — a szlávok kalauzolása mellett megtámadta a legéjszakibb német törzset, a szászokat, kik a Saaletől majdnem a Rajnáig, és éjszak felé az Éjszaki-tengerig laktak. A magyarok iszonyúan pusztítottak Szászországban és rengeteg zsákmánnyal, számos fogolylyal, összekötözött, mezítelen nőkkel és gyermekekkel, fordultak vissza a glomačok földére, de ott más magyarokkal találkoztak. kik szintén jöttek, hogy Szászországot felverjék, meg-rabolják; és nagyon haragudtak, hogy a glomačok nem nekik juttatták a prédát. De azért ők is szerencsét próbáltak, s a míg odajártak a szászok közt és zsákmányoltak, az első csapat a glomačoknál várt rájuk, s e szövetséges népet annyira kiélte, hogy a szegény tótoknak maguknak ebben az évben nem maradt meg semmijük, s hogy megélhessenek, a szomszéd népekhez kellett elszegődniök.⁷¹⁾

Arnolf király és — 896 óta — császár, 899. decz.

8-ikán meghalt, mielőtt a magyarok birodalmából még egy talpalatnyi földet elfoglaltak volna. Utódjává a német trónon gyermekfia, a hatéves Lajos lőn, ki alatt mindenfelé zavar, felfordulás kapott lábra Németországban. A bajorok tehát nem vártak, míg az összes németség megmozdíthatna, hanem bizva magukban, 907 június havában az egész bajor nemzet, élén püspökei és grófjai, egyházi feje, Theotmár salzburgi érsek és a vitéz Luitbold, fegyvert fogott és megindult, hogy alkalmatlan, veszélyes szomszédjaival, a magyarokkal, egyszerre mindenkorra végezzen. A régi Ostmark és a felsőpannoniai örgrófság még bajor terület volt, ámbár már folytonosan járták a magyarok. A bajor sereg áthaladt rajtuk és bátran vagy elbizottan a magyarok tanyáira tört. De nem messze haladt; a Rábától keletre, talán a mai győri—budai országúton, ott, hol már a rábamenti síkság halmos vidékké változik, Bánhida környékén, történt 907. július 6-ikán a „végzetes“ és „véres“ ütközet. A bajor sereg, a bajor *nép*, lehet mondani, úgyszólván teljesen megsemmisült. Vezérei: Luitbold, Theotmár érsek, a freisingi és sábeni — mai brixeni — püspök, számos gróf, elestek. Alig volt, a ki megmenekült. E csata után a bajorok nemcsak végkép lemondottak Alsó-Pannoniáról, hanem még Felső-Pannoniát s a keleti Markot is teljesen elhagyták, s az Enns mögé hátráltak. A magyarok nem igen siettek, hogy helyükbe lépjenek. Legfeljebb a Fertő környékét foglalták el, mely nyugotra erdős, keletre mocsaras volt, majdnem a Dunáig. A mi azon túl síkföld a Szárhegyig fektett, a hol már a IX. században Baden, Müdling s talán,

mint rommaradvány, Vienni, Bécs, is állott, a Dunamente fel az Ennsig, nem volt már többé ország, hanem csak olyanféle pusztaság, mint az a négy napi járóföld az erdélyi vadonban, mely keletre a magyarokat Etelkőztől, s az Etelközbe települő bessenyőktől elválasztotta.⁷⁸⁾ Kevéssel e döntő csata előtt vagy után, de még 907-ben — mondják — meghalt Árpád, a honfoglaló vezér és népe a római Aquincum romjaihoz közel, nem messze „Kurzan várától“, és magyar szokás szerint egy patak forrásához temette, mely pataknak vize, a mai Ó-Budától nyugatra, a hegyek aljában, mai nap a Radl-féle malmot hajtja.⁷⁹⁾

Árpádnak négy fia volt: Tarkas, Jelek, Jutas és Zolt vagy Zsolt. Egyikük sem élte túl a X. század első felét. Utódjainak a nagy fejedelmi vagy fő vajdaszékben fiát, Zsoltot, és — 944 körül — unokáját, Jutas fiát, Fáiszot ismerjük.⁸⁰⁾ Egyikük sem volt az a nagy ember, mint Árpád. Alakjuk teljesen elmosódik. Hatalmuk sem lehetett valami nagy, mert a fővajda méltósága csak név volt, vagy azzá vált, ha birtokosa nem tudott vele, úgy a mint kellett volna, élni s azért Byzancezból nem úgy, mint a kozároknak: a khagánnak, hanem mint a közös fő hiján levő bessenyőknek, czimezték a leveleket: „a turkok vezéreinek“.⁸¹⁾ Nagy szervező lángész és katona, mint Attila vagy Dsingiszkhan, ha a magyarok élén hódításra indul, talán, legalább ideig-óráig, nagy birodalmat alapíthatott volna Európa közepén, kivált a pogány vagy félpogány éjszaki és déli szlávok közt; a Zsoltok, Fáiszok alatt azonban a magyar tetterő csak rabló-kalandokban mutatkozott, és a sarcz, adó, mit a szomszéd népek egyszer-másszor, ideig-óráig fizettek, a zsákmánynak megváltása volt inkább, mintsem jelo valami állandó függésnek. Hatalmas vezér nélkül, ki felrázza, magával ragadja: a magyar megelégedett új hazájával, melynek vizeiben volt hal.

erdeiben volt vad: farkas, bölény, medve és másféle bővében. pusztáin volt jó víz, jó fű, szóval minden. a mit nomád lovasember csak kívánhatott; nem keresett tehát idegen országot, hogy ott letelepedjék, mint a normann, vagy hódítson, mint az arabs, kik ezidétt szintén szorongatták a keresztény világot; de szerette a könnyű prédát, s azért Árpád halálától kezdve majdnem minden esztendőben indultak ki rabló csapatok, magánvállalkozók — ha szabad e szóval élnem — vagy a nemzeti közseregnek kisebb-nagyobb része a nyugoti keresztény országokba, és mindig tovább és tovább hatottak, mert sehosem tudtak nekik sikeresen ellentállni. Európa, vagyis, hogy szabatosan mondjam, Nagy Károly birodalma, a IX. század folyamában összetört. Az egyes darabok: keleti Francia vagy Németország, Franciaország, Burgundia, Olaszország, külsőleg még valami államfélét mutattak, valósággal azonban teljes felbomlásban voltak, legkevésbé még a Rajnától keletre fekvő Németország. Sehosem volt meg az állandó központi hatalom, mely a népeket sikeres védelemre, actiora szervezni, vezetni tudta volna. Ott, a hol a magyar lovasok, mint a fergeg, megjelentek: összegyűlt, ha összegyűlhetett az ország népe, lovon a jobb módú, gyalog a szegényebb, de az csak idcig-óráig együtt levő nóphad volt, mint Olaszországban láttuk, kellő fegyelem, kellő gyakorlat nélkül, nagyobb-kisebb csoport fegyveres ember, a kik közül sokra ráillett, mit még több, mint egy félszázad múlva is, nem minden ok nélkül, egy byzanczi császár, ki jeles katona volt, a németekre mondott: hogy se lovagolni, se gyalog harczolni nem tudnak; pajzsuk

nagy, pánczélingük nehéz, kardjuk nagyon hosszú, sisakjuk nagyon súlyos!⁸³) Az ilyen sereg, ha szembeszállt a magyarral, bármi vitéz volt is, nyílzáporukat ki nem állotta; megrendült, megbomlott, vagy ha neki rohant a magyarságnak s az kitért, futott előle: az üldözésben szakadozott meg, zavarodott össze, s nem tudott ellentállni a magyar tartaléknak, mely csak várta az alkalmat, hogy a rendetlen tömegre rohanjon, a gyalogságot eltiporja, a lovasokat, a kik, ha meg is ülték a lovat, úgy lovagolni, úgy harcolni lovon, mint a lóra termett, könnyű magyarral harcolni kellett volna, nem tudtak, szétverje, lekasza-
bolja. A mit a byzancezi taktika kipróbált, ajánlott a magyarok, bolgárok és más hason-népek ellen: hogy a gyalogság sűrű tömegben, szilárdul megálljon, a lovasság szorosan egymás mellett, összetartva támadjon rájuk: arra ezek a népek még nem voltak képesek; legfeljebb azt tudták megtenni, vagy legalább megpróbálták, hogy hirtelen üssenek a magyarokra, meglepjék őket, mielőtt csatarendjüket felállítani, veszedelmes hadi módjukat kifejtteni tudták volna, de az nem sikerült mindig, sőt nagyon ritkán sikerült, mert a magyarok rendkívül óvatosak, vigyázók voltak, őreiket mindig jó messzire táboruktól, de közel egymáshoz kiállták, hogy az ellenség egykönnyen és váratlanul ne férhessen hozzájuk. A föld népének tehát, a lová e katonailag fegyelmezett, hideghez, meleghez, mindenféle nélkülözéshez és viszontagsághoz hozzászokott, edzett, néha csak pár száz emberből álló, de néha ezerekre menő *szegénylejtény-had*, mert valójában csak az volt a X. század pusztító magyarja, eljutott, rend-

szerint egyéb menekülése nem volt, minthogy erdőbe, hegyekbe futott, vagy erődített helyekbe, várakba vette be magát; azért Német- és még inkább Olaszországban egyre-másra kezdék erősíteni a városokat, helységeket, mint Bergamot, Páviát, építettek várakat Eichstädt vidékén, éjszaki Bajorországban, ép úgy, mint a Ticino környékén, mert erődített helyek ostromához a magyarok nem értettek és összes várvivó tudományuk abból állott, hogy a várak védőit folytonos rohammal kifárasztani, vagy kiéheztetni törekedtek.⁵³⁾ Különbösen rettenetes híriük már előre rémületbe ejtette az embereket. Nyers, szilaj természetüket, kegyetlen, kiméretlen hadviselésüket még szörnyűbb színben tüntette fel némely félelmes vagy utálatos szokásuk: hogy nyers húst ettek, melyet csak a nyereg alatt puhítottak meg; hogy olykor, mint a régi szittyák, teszem: szerződéseknél, mikor megszárták karjukat, vérüket edénybe csorgatták, az ígéret megerősítésül vért ittak; és végre, a mi a legszörnyűbb volt, azt a ritka babonát is emlegették, minek némi nyoma egyébiránt sokáig fenmaradt népünknel, hogy az emberi szívet, orvosságnak tartva, a megölt emberekből kivágták és darabokban megették.⁵⁴⁾ S e mellett a „ronda, kutya” nép — mint egyik németországi latin verselő mondá — nemcsak a népet ölte, a házakat égette, hanem még az Úr szent asztalát is, szentségtelen kézzel összetörte. Némelyek Gog és Magog népét látták bennük, kikről Ezekiel próféta (c. 39.) szólott, és János evangalista titkos jelenéseiben (c. 20. v. 7. kk.) írta: „És a mikor eltelik az ezer esztendő, a sátán feloldatik tömlöczéből és kijő és elcsábítja a nemze-

teket, kik a föld négy szegletén vannak, Gogot és Magogot, és összegyűjti azokat viadalra, kiknek száma, mint a tenger füvenye. És feljönnek a föld területére és körülveszik a szentek táborát és a kedves várost“: de mások ép a szentírásból czáfolták e véleményt, s „a mit a zsidók és zsidózók szó szerint értenek“, azt, mondák, csak mysticus, jelképes mondásnak kell tekinteni: hol is vannak — kérdék — a többi népek, kiket az ó-testamentomi próféta Gog és Magog társai gyanánt említtet? Komoly német történétírók avaroknak tarták őket, kike: Nagy Károly a Dunántúlra — a bal partra szorított, elzárt, Arnolf azonban, hogy Swatoplugnak ártson, kiszabadított „s így egy hitvány ember elvetemültséget egész Európa sínylette meg!“ s ez elzárás gondolatja megint csak a Gog és Magog eszméjére vezetett vissza. mert keleten, nyugaton egyaránt elterjedt mondák szerint e mesés népeket Nagy Sándor, vagy más valamely heros a mivelt népektől fallal elzárta, a honnan csak a világ végekor fognak megint kiszabadulni.⁸⁵⁾ Tudákos emberek a sарacenok nevével agarenusoknak vagy classicus reminiscentiával parthusoknak nevezték őket; általánossá azonban nyugaton a szlávok-használtá nger vagy unger név lőn, csakhogy német szájban, vagy talán inkább toliban, igen gyakran Hunger — innen a Hungarus — formává alakult, azt pedig a német Hungerrel — éhséggel — hozták kapcsolatba, s némelyek legalább, alkalmasint értvén valamit a magyarok emlékezéséből, hogy régi hazájukat az éhség miatt hagyták el, a kabar: kutrigur, hunmaradékok régi mondájából, hogy a hunok a Maeotis moesaraiban szaporodtak nagy

néppé — akkép igyekeztek megmagyarázni, hogy mikor egyszer Pannónia-, Istria-, Illyriában éhség dúlhangzott, a népek ollutározták, hogy csak annyi maradjon otthon, a mennyi meg tud élni, a többinek, férfinak, nőnek, öregnek, fiatalnak, ki kellett vándorolni, távol ismeretlen pusztaságba. A száműzöttek bujdosásukban eljutottak a Maeotis mocsaraiba; ott a sokaságnak nagy része elveszett; csak a testileg, lelkileg erősek, a java maradt meg, vadászatból kezdett élni, állatok húásával táplálkozott, bőrével ruházta magát, majd ol szaporodott, lett belőle megszámlálhatatlan sereg, mely a szenvedett éhségtől: „Hunger“-tól Hungri nevet kapott, rettenetes, vad vidékén meg nem maradt, hanem a szomszédországokra rohant. „Most pedig!“ sohajt fel a X. század elejének egyik német levélírója, „az Isten igazságos ítélete szerint rajtunk garázdálkodnak, ellentállhatatlan félelem jár előttük. Isten ily szörnyeket használ fel megbüntetésünkre, mert ámbár, kegyelméből, megismertük: nem tiszteljük, nem vagyunk hálásak iránta, hanem a büntetést szolgáljuk“, s azért a kereszténység mindenfelé buzgó imával igyekezett megengesztelni az isteni haragot. Modenából ismerjük az egyházi éneket, melyben a nép védőszentjéhez folyamodott: „Ab ungarorum nos defendas jaculis“. A „magyarok nyilaitól ments meg, Szent Geminian, minket“; a bajor freisingi egyházmegyében pedig még a X. század végén is benne volt a létányában: „Ab incursione alienigenarum libera nos Domine!“ „Idegen nép támadásától ments meg, Uram, minket!“ ⁵⁶⁾

A bajorokon vett győzelem után a magyarok 908-ban megint Szászországra törtek, de most inkább

deleire tartottak és Thüringiában pusztítottak. A thü-
 ringiak és szomszéd frankok fegyverkeztek. Vezetük
 a vitéz, erős, tekintélyes Burghard thüringiai márk-
 gróf volt, ki Németországot e vidéken a szláv szorok
 ellen is védelmezte s mellette Rudolf würzburgi püs-
 pököt találjuk, ki székét nem eszénék. — együgyű ember-
 nek tartották — hanem fényes családi nevének — a
 lahngami grófok közül származott és Gebhard frank her-
 czeg testvére volt — köszönhetre. 908. aug. 3-ikán
 ütköztek meg a németek a magyarokkal, *talán* Eisenach
 környékén; a magyarok győztek és Burghard, Rudolf
 a harcban elesetek.⁸⁷⁾ Eddig a magyarok Német-
 országnak délkeleti és északkeleti határtartományait
 dúlták; 909 nyarán Bajorországon keresztül az ország
 belséjébe, Svábországba hatottak, mely a Lechtől a
 Vogesen hegyekig, a Neckar forrásvidékétől, a mai
 keleti Helvecziában a Bodensee környékéig, a Rajna
 forrásvidékéig, Olaszországig terjedett. Ellentállásról
 nem olvasunk. Szabadon dúltak és számtalan embert,
 marhát hurczoltak el magukkal. Hazamenet Bajor-
 országban Freising püspöki várost is megleptek (909.
 júl. 30.), két templomát felégették, továbbmenet azon-
 ban egyik csapatjukat a bajorok, nem messze Frei-
 singtól a Rott folyócskánál, mely Schärdinggel szemben
 szakad az Innbe, megverték (909. aug. 11.).⁸⁸⁾ Sze-
 renesés kalandjuk sorkenté a magyarokat, hogy a
 jövő 910. évben újra meglátogassák a bajor földet
 és Svábországot. De a németek most már jobban el
 voltak készülve. Maga Lajos király is, 16 éves gyenge,
 beteges ifjú, táborba szállott és fegyverre szólítá az
 egész német nemzetet azzal a kemény parancsolattal.

hogy a ki nem jó, ne csak birságot fizessen, mint különben szokás volt, hanem akasztófán halállal bünhődjék. A déli németek, a bajorok, a svábok, kik a vészély közvetlenül fenyegetett, a frankok, a király zászlója alá gyűltek. A magyarok Augsburgnál találták Lajos királyt sváb csapatok élén és megtámadták. A németek sokáig vitézül ollenálltak, de mikor a magyarok futást szinleltek: dühösen utánuk rohantak, az üldözésben megbomlottak, a magyar tartalók a rendetlen üldözőkre tört, s a csata sorsát megfordította. Lajos serege megzavarodott, futott; a magyarság nyomában volt. „A lovak nyerítése, a trombitaszó rettegtette a menekülőket és mind, mind sarkalta az üldözőket”. A német sereg nagy része odaveszett. (910. jún. 12.) Erre a győzelmes magyarok a frankok ellen fordultak, kik Gebhard herczegükkel, az elesett Rudolf würzburgi püspök testvérével, a frank-bajor határon, valahol Eichstüdt környékén, a bajorok közelében táboroztak és azokat is keményen megverték. Gebhard herczeg, mint 907-ben a bajor Luitbold, 908-ban a thüringiai Burghard, számos vitézével elesett és csak a bajorok tudtak némi sikert felmutatni, mikor a hazaforduló magyarokat Abach mellett, a Duna jobb partján, Regensburgtól nyugatra, hirtelen megrohanták, vagy háromezer emberüket — mondják — levágták, de azért a sereg nagyja a zsákmánynyal mégis szerencsésen hazaért.⁸⁹⁾ A következő évek is, újra meg újra, a német földön látták a magyart. 911-ben Frankoniát és Thüringiát pusztították, sőt még a Rajnán is átkeltek és Koblenz vidékét dúlták.⁹⁰⁾ 913. Bajorországon keresztül pusztítva, Sváborszá-

got támadták meg, a Rajnán is átkeltek és Felső-Burgundiába jutottak. mely mindjárt Basel alatt délre kezdődött s a mai nyugoti Svajczból, Franche-Comté-ból és Savoyának egy részéből állott. Hazamenet azonban az Inn mellett, talán Altöttingnél a vitéz Arnolf bajor herczeg, az elesett Luitbold fia, a bajorokkal, svábokkal utólérte és úgy megverte őket, hogy seregükből csak harmincz ember maradt meg — bosszélék — hirmondónak.⁹¹⁾ A vereség csak egy esztendőre vette el a magyarok kedvét további kalandozástól. 915-ben már megint Németországban voltak és többet dúltak, mint annak előtte bármikor. Tavasszal jöttek. Majdnem egész Svábországot tüzzel-vassal elpusztiták; azután átmentek Frankoniába, a hol a híres fuldai apátságot, melyben Szent Bonifácznak, a németek apostolának, hamvai pihentek, támadták meg, de bevenni nem tudták. Pusztították Thüringiát, Szászországot egész Westphaliaig, a Weser torkolatáig és feldúlták Brémát. A mikor azonban itt a templomokat felgyújtották, a papokat az oltár előtt legyilkolták, vagy fogságba hurczolták, a kereszteket, csúfolódva, megrongálták, mely rombolásuk nyomai még másfél század múlva is látszottak: hirtelen szélvész támadt, a templomok égő zsindelyeit szemükbe szórta, úgy hogy ijedten futásnak eredtek, sokan a folyóba veszttek, másokat pedig a brémaiak elfogtak.⁹²⁾

A „gyermek“ Lajos király már 911 derekán meghalt, de utódja, Konrad frank herczeg, a magyarok ellen elesett Rudolf würzburgi püspök, és Gebhard, frank herczeg unokaöccse, bár vitéz ember, szintén nem tudott segíteni országa baján, és nem tudta a

széthúzó német törzseket összetartani. Bajorország, mely legközelebb esett a magyarokhoz, leginkább ki volt téve pusztításaiknak, ez időben megalkudott velük. Keresztüljártak területén, de — legalább nagyon — nem bántották és hercege, a vitéz Arnolf, Luitbold fia, mikor I. Konrád királylyal összeveszett és menekülni volt kénytelen, a magyarokhoz futott, de már 917-ben visszafoglalta országát, s a magyarok ugyanabban az évben déli Svábsországot pusztították, a Rajnán átkelve Baselt feldúlták, azután Elsusst pusztítva még Lotharingiába is eljutottak. E tartomány, a frankok tulajdonképeni hazája, mely a Rajnától a Scheldeig, az Északi-tengertől a Juráig terjedt, Küln, Aachent, Triert ép úgy magában foglalta, mint Metzet, Toul, Verdunt, Antwerpent és északnyugoti csücsön Cambrayt, németül Kamerichet — mintegy átmenet volt a germannak maradt rajnajobbsparti keleti s a romanizált nyugoti Francia közt. Lakossága mind a két elemből alakult, majd ide, majd oda hajlott s most a nyugoti frank vagy francia királyt uralta. A magyarok nem messze nyomultak be; csak Metz vidékén kalandoztak s azután egy évig nem bántották a németeket. 919-ben azonban újra betörték, de a mult években elpusztított déli részek helyett egy csapat megint Szászországot kereste fel és feles zsákmányt, számos embert, asszonyt vitt el, „mert Isten haragudott ránk!” mondja a corveyi szerzetes — sőt még Lotharingiába is átesapott, míg más magyarok Olaszországban zsákmányoltak, a hol — egy kis becsapást 901-ben kivéve — a brentai csata ideje, tehát majdnem húsz év óta, meg nem fordultak.⁹³⁾ Ezt

a látogatást 921-ben megismételték. Olaszországban még mindig I. Berengár uralkodott, elég jó akarattal. 915-ben a papa még romai császárrá is koronázta, de az éjszak-olaszországi nagy urak nem szorítottak. Maga veje, Alberich ivreni örgróf is ellenségeihez csatlakozott, s azok ellenkirályul a német II. Rüdóitot. Felsőburgundia királyát, hívták meg. I. Berengár ellenben a magyarok barátságát kereste. A békétlenek Bresciánál gyűltek össze. I. Berengár Bogát és Duresák magyar vezéreket, kik a közelben voltak, hívta segítségül és küldte ellenségeire. A magyarok, Berengár embereit követve, rejtett utakon az összekülvők hátába kerültek és oly hirtelen ütöttek rájuk, hogy idejük sem volt fegyvert ragadni s a magyarok sokat levágtak, sokat elfogtak. A főemberek közül Ulrik pfalzgróf, mintegy nádorispán, vitézül harczolva elesett. A ravasz Alberich, mikor látta, hogy nincs menekülés, ledobta fényes ruháját, díszét, közömbesnek öltözött s a mikor elfogták, közömbesnek hazudta magát, úgy hogy barátai poton áron kiválthatták. Giselbert grófot azonban a magyarok felismerték, megvörték és félmeztelenül I. Berengárhoz vitték, de az, hogy ellenségeit kegyelemmel megnyerje, szabadon bocsátotta. E diadal után a magyarok sok várost elfoglalva, országszerte dúltak és 922. február elején már déli Olaszországban, Apuliában, Róma, Nápoly környékén jártak, egész Tusciát tüzzel-vassal elpusztították, sok népet, férfit, asszonyt s a nő mást még elragadhattak, magukkal hazavittek. De I. Berengárnak újra szüksége volt rájuk, mert ellenségei újra felemelték ellene, még pedig győzedelmesen, a zászlót.

A magyarok eljöttek (924.). Vezérük Szalárd volt és szerte kalandozva, dűlva Olaszországot, a népes Páviát, Lombardia fővárosát, melyet Rómához hasonlítottak, körülfogták, senkit belőle ki nem eresztettek. A falakat törni, lerombolni nem tudták; azon voltak tehát, hogy a várost tüzes nyilakkal felgyujtsák. Ez sikerült is; 924. márczius 24-ikén, pénteki napon, az egész város lángba borult. Negyvenhárom templom, tömérdek kincs a tűzvész martalékává lett. A lakosság legnagyobb része püspökével, a benszorult vercelli püspökkel, bennégett, bennfulladt. Mondják, bizonyosan túlzottan, hogy csak 200 ember maradt életben, s azok a parízsból 8 véka ezüstöt kapartak ki s azzal váltották meg szegény fejüket és városuknak kiégett üres falait. Paviától a magyarok tovább nyargaltak. Mig szövetségesüket, I. Berengárt, Veronában saját emberei megölték (924. ápril 7.), átkeltek az Alpese-ken, alkalmasint a szentbernát-hegyi úton, Burgundiába, a hol a nép mindenfelé hegyekbe, rejtett völgyekbe monekült. I. Berengár vetélytársa, Rudolf király, és Alsó-Burgundia királya, Hugó, a ki Lyontól lefelé a mai Dauphinéban, Provence-ban uralkodott, eléjük mentek s a hegyes vidéken megszoríták, körülvették őket. De a merész csapat egérutat talált; kisiklott kezükből, nem vissza, hanem előre nyargalt és bár a burgundiak nyomában voltak, átkelt a Rhône-on, Nimes környékét és a régi Gothiát, a Földközi-tenger melléket le a Pyrenei-hegyekig dűlta s elvégre nem az ellenség fegyvere, nem a két Burgund és Gothiának népe, hanem ragályos betegség, vérhas ölte meg majdnem valamennyit, úgy hogy a merész csapatból csak kevesen tértek vissza a hazába. (925.) ⁹¹⁾

Mig az olasz Berengárral szövetséges magyarok a lombardiai síkságon, az Alpeseken át a lyoni öbölhöz jutottak: más magyarok, ugyancsak 924-ben, a nyár folyamán Frankoniára, a Szászföldre törtek és pusztítottak; falvakat, városokat felégették, s annyi mindennemű, korú népet öltek meg Szászországban, a hol megerősített helyek, de még hegyek sem igen voltak, s az emberek csak az erdőkben találhattak menedéket, „hogy szinte attól lehetett tartani, hogy az egész ország néptelen pusztasággá válik”. Ellentállás itt is alig volt. A szász herczeg, Henrik, a kit I. Konrád halála után (918. decz. 23.) a németek királyukká választottak, okos, vitéz, már nem fiatal, valami 48 éves férfiú, valószínűleg Püchen tájékán, a Mulde mellett, a glomacok — daleminziek — szomszédságában, megütközött velük, de poruljárt, s a verlai várba, Goslar és Braunschweig közt, az Ocker mellett, húzta meg magát; emberei azonban az egyik magyar vezért elfogták. A magyarok ki akarták váltani. Sok aranyat, ezüstöt ígértek érte, de Henrik, a ki belátta, hogy Németországnak vagy legalább Szászországnak mindenek felett békére, időre van szüksége, hogy védelméről gondoskodhassék, ellentállásra készülhessen: váltságdíj fejében csak fegyverszünetet kért, s azért még évi ajándékot, valójában adót is kész

volt fizetni a magyaroknak. A magyarok ráállottak kivánságára és megígérték, hogy kilencz évig ucm bántják Szászországot. (924 őszén.)⁹⁵⁾ Szavukat meg is tartották, de a fegyverszünet nem terjedt ki a többi német tartományra. Egy év múlva, 926-ban, kora tavasszal ellepték Bajorországot. Onnét egy részük Frankoniát dűlva, átkelt Koblenz alatt, Andornach és Sinzig vidékén, a Rajnán Lotharingiába, mely a mult évben — 925-ben — német fenhatóság alá került, és gyujtogatva, rabolva, ölve, foglyokat ejtve Verdunig nyomult, sőt még Francziaországba is betekintett, és az argonnei erdőig, a champagnei Vouziers környékéig, az Aisne mellett, a mai Ardonnes departementben, pusztított.⁹⁶⁾ Más seregük Svábországra rontott. Fegyveres ellenféllel itt sem találkoztak, úgy hogy kisebb csapatokra oszolva, egész kényelemmel, lehet mondani, raboltak, gyujtogatnak, vágták le és fogták el az embereket. Egy kis csapat a Boden-tótól délre, a sanct-galleni híres monostornak vette útját. Az apát és a szerzetesek, mikor a magyarok betöréséről értesültek, fegyverkeztek, ellentállásra készültek, a mint azonban hallák, hogy csakugyan jönnek, jobbnak találták a szomszédba, valami megerősített helyre, rögtönzött kis várba — Waldburgnak tartják, a Sitter mellett — vonulni, míg népükből a nőket, gyermekeket, öregeket a Boden-tó tulsó partjára, Wasserburgba, Lindau mellett, küldték. A barátok értékes holmijukat is igyekeztek biztosságba helyezni, de a sietségben egyet-mást, a többi közt két hordó bort, mert már senki sem mert szekérbe fogni, a kolostorban hagytak. Ott maradt valami fél-

kegyelmű, bolondos Heribald nevű barát is, kit semmikép sem lehetett rávenni, hogy meneküljön, „mert“ — mondá — „a kolostor gazdája neki ez idén nem adott bőrt sarara!“ A magyarok május 2-ikán²¹) termettek a kolostor előtt, kezükben lándzsa, nyíl, vállukon tegez, kiséretükben egy fogoly pap, ki magyarul tudott és tolmácsul szolgált. A mint meglátták Heribaldot, ki nyugodtan sétált a kolostor előtt, ráakartak rohanni, hogy levágják, de a vezérek, tisztek mondhatjuk. kiknek feltűnt viselkedése, nem engedték meg, hanem a tolmácssal vallatóra fogták s a mikor látták, hogy bolond, nevettek, hagyták, majd magukkal vitték, mikor a kolostorban mindent felkutattak, de az oltárt, Szent Gallus, Gál, kőoltárát nem bántották, hozzá se nyúltak, mert már sokszor csalódva, tapasztalásból tudták, hogy az efféle helyen mást, mint hamut, csontot — ereklyéket — nem találhatnak. A magyarok zajongva járták végig a szent helyeket s a mikor Heribald a templomban csendességre intette őket, egypárszor nyakon ütötték, aztán kérdezték, hol van a kolostor kincse elrejtve? Heribald nagy gyorsan egy rejtekajtócskához vezette őket, de mikor feltörték és csak néhány gyertyatartót és más efféle csekélységet találtak, megfenyegették, hogy újra pofon ütik. A pinczében azonban ott volt a két tele hordó bor. Egy magyar baltával leütötte az egyik hordó egy abroncsát! Heribald, a ki mióta látta, hogy nem ölik meg, egészen megmelegedett a magyar társaságban, rákiáltott: „Ne bántsát barátom! Mit iszunk, ha elmentek?“ A magyar, mikor a tolmács megmagyarázta neki, mit mondott Heribald, elnevette magát, nem

bántotta a hordót, még társait is megkérte, hogy „ne nyúljanak az ő bolondjának hordóihoz!”

A templom tornyán ott diszlett Szent Gál — Gallus! — kakasa. Két magyar azt hitte, hogy a hely „istene” csak valanüi drága érczből lehet öntve, felment a toronyba, az egyik lándsájával kezdte piszkálni a kakast, hogy lefeszítse, de nagyon kihajlott, kibukott és agyonütötte magát. A másik merő pajkosságból le akart csunytani, de hanyatt esett, lebukott és szintén szörnyet halt. Mind a kettőt máglyára tették, melyet a templom kapujában raktak és elégették. A lángok, mert lándzsával versenyt piszkáltak a tüzet, felcsaptak a mennyezetig, de a szentegyházban kárt még sem tettek. Időközben kénlőik bejártak a vidéket, kikutatták az erdőket, rejtekhelyeket és ráakadtak Sanct-Gallen mellett arra a kisdud hajlékra és kápolnára, melyben, mint akkor szokott dolog volt, egy apácza, Wiborada, már több, mint tíz éve a világtól örökre elzárkozott, mint „inclusa” kunyhóját soha el nem hagyta; sőt annak ajtaja sem volt, csak kis ablaka, melyen az ételt neki beadták. Mikor a magyarok közeledtek, a sanct-galleni apát mindent elkövetett, hogy rávegye a menekülésre, de semmikép sem akarta celláját elhagyni. A magyarok eleinte fel akarták gyujtani a bezárt házikót, de nem tudták. Majd körüljárták, keresték, hol lehet bejutni? de mert ajtót nem találtak, ketten felmásztak a tetőre, nyilást vágtak rajta és leereszkedtek Wiborada cellájába. Imádkozva találták; rárohantak, letépték ruháját, csak ciliciuma maradt rajta, agyba-főbe verték s három sebbel, félholtan a földön hagyták; kevéssel

utóbb, másnap. meg is halt.²⁶⁾ E hír akkor jött a főcsapathoz, mikor a magyarok a kolostorban mindent, a mit kellett, elvégeztek s a kolostorban a kolostor előtt, ebédhez ültek. Az előkelők a kolostor előtt levő szabad téren a gyepre heveredtek, Heribaldot, a tolmács papot, magukhoz ültették; a bolond azonban magának és társának valami kis széket szerzett. Volt inni, enni bőven. A bor dézsákban ott állott és mindenki annyit ivott, a mennyi neki tetszett. A húst, félnyers volt, — találta Heribald — kés nélkül, darabonként, csak kezükbe vették s úgy rágták le a csont-ról, a csontokat azután tréfálva egymásra dobálták. A mikor már jól ittak, elkezdtek kiabálni „isteneik-hez, s a papot és bolondot is kiabálni kényszeríték”. A pap hatalmasan kiáltozott velük, de azután, mintegy magába szállva, elkezdé a Szentkereszt antiphonáját: — másnap (máj. 3.) a Szentkereszt feltalálásának ünnepe volt — „Sanctifica nos” énekelni és Heribald, ámbár rekedt hangú, vele énekelt. A magyarok a szokatlan hangokra összefutottak és mert már jó kedvük volt, elkezdtek tánczolni; mások pedig fegyverre keltek, összetűztek, hogy ügyességüket a fegyverforgatásban mutassák. E perczet, a jó kedvet, akarta a tolmács pap felhasználni, hogy szabadságát visszanyorje. A Szentkeresztet segítségül hiva, könnyes szemmel a vezérek lábához borult: bocsássák szabadon. De a magyaroknak ez nem tetszett. Szükségük volt még rája, azért el akarták venni kedvét az efféle kivánságtól. Hívták embereiket „sziszegő, morgó hangon” — ilyennek tünt fel a bolondnak a magyar szó — s azok kést ragadtak, hogy a papot, tréfából,

a papi koronájától megfoszszák, mintegy degradálják, mielőtt legyilkolnák: de akkor jött a hír, kémlek adták tudtul kürttel, kiáltással, hogy a közelben ellenséges vár van, fegyveres néppel, a sanct-gallei barátok menedékhelye s a magyarok mindent abbahagytak, kirohantak és „hihetetlen gyorsasággal, a mint szokták“, csatarendben, harcra készen állottak. Mikor azonban hallák, hogy a várhoz nehezen lehet férni; védői, csak élelmük legyen, könnyen megtarthatják: felhagytak a gondolattal, hogy megtámadják, hanem tovább indultak. Hogy lássanak, — mivel már besötétedett — a kolostort nem bántva, „melynek Istene, Gál, a tűzzel is bír“, a kolostor mellett fekvő falu néhány házát gyújtották fel s e tűz fényénél vonultak el szép csendesen, minden nesz nélkül Konstanz felé, nem törődve tovább se papjukkal, se Heribalddal, ki később mindig szeretettel emlékezett meg „az ő kedves magyarjairól, azokról a jókedvű“, bár garázda legényekről, a kikkel ebédelve, „úgy jóllakott, mint még sohasem s a kik, ha meg is ütötték, mindjárt bort adtak neki, hogy hibájukat jóvá tegyék, míg szerzetes társai azt nem teszik“. A sanct-galleniek pedig, mihelyt megtudták, hogy a magyarok eltávoztak, kijöttek menedékhelyükből, elérték az utócsapatot s abból néhány embert levágtak, egyet pedig sebesülten elfogtak, ki azután megkeresztelkedett, megházasodott, fiakat nemzett és a németek közt maradt. A magyar főcsapat, melyet az utócsapat kürtszóval az ellenség közelségére figyelmeztetett, sietett, hogy mielőbb alkalmas, nyílt térre jusson; ott aztán hadi rendbe állt, szekeret, podgyászt körbe állított s

mikor ellenség nem mutatkozott, öröket rendelt s azután a fűbe heveredve csendesen iddogált és elaludt. Másnap kora reggel a magyarok a szomszéd falvakat nyargalták be, a mit a menekült lakosok ott hagytak, fölkutatták, elrabolták s minden épületet, a mely előtt elhaladtak, fölgyújtottak. Továbbmenet felégették Konstanz házait, melyek a város falán kívül fekültek, azután a Rajna mentében lefelé haladva, hogy Säckinget megtámadhassák, át akartak kelni a Rajnán. Minthogy a túlsó parton már a magyar fősereg tanyázott, biztosságban éreztek magukat s kevésbbé vigyáztak, mint eddig, s így történt, hogy a vidék népe, melyet valami Hirminger nevű vitéz hat fiával összegyűjtött, az éjjel, mikor bortól, álomtól elnyomva aludtak, rajtuk ütött s majdnem az egész csapatot lekaszabolta, vagy a Rajnába szorította. Csak kevesen tudták átvészni a sebes folyót, s így e csapat — melynek kalandjai élénk képét tárják fel előttünk annak, mikép viselkedett a pusztító magyar? nyersen, garázdán, vérengzőn, de nem kegyetlenebben, sőt emberségesebben, mint más barbár nép — majdnem egy szálig elveszett. Társai a túlpartról — bár látták a veszedelmet — nem tudtak segítségére menni, s tehetetlen haragjukban hiába kiáltottak, hiába lötték át nyilaikat a folyón. A sereg célja egyébiránt most Elsass volt. A magyarok a Schwarzwald fájából hajókat — talpakat — készítve, valahol Basel alatt átkeltek a Rajnán. A vidék népe összegyűlt, de kemény, véres csatában a magyarok győztek, mindent köröskörül elpusztítottak, s ez újabb rajnai átkelésükkel még Franciaországot is megrómitették, úgy, hogy

Rudolf francia király, ki az Aisno vidékéig hatott magyar csapatok visszavonulása után a Loire vidékére ment, seregével kénytelen volt visszafordulni.⁹⁹⁾

E pusztító hadjárat után a vitéz bajor herceg, Arnolf, ki még az ürdügtől sem félt, el is vitte testét — a monda szerint — halála után, valóságos békét kötött a magyarokkal, bizonyosan nem adófizetés nélkül,¹⁰⁰⁾ s így Németország két határtartománya: a bajor, és szász a magyarokkal kiegyezvén, beljebb eső részei is hat esztendeig, 933-ig, mentek maradtak becsapásaiktól. A nyugalom e napjait Henrik király, kivált Szászországban, nagyon jól felhasználta. Mindenféle erősíték a városokat: Regensburgot, Augsburgot ép úgy, mint a birodalom legnyugatibb szélén Cambrayt; a kolostorokat is fallal, árokkal vették körül. Szászországban Henrik király ezt rendszeresen vitte. Nemcsak a nagyobb városokat, mint Merseburgot, Quedlinburgot, de még a kisebb helyeket, tanyákat is fallal vétette körül, s a hol csak lehetett, embereiből állandó őrséget szervezett, de arra is törekedett, hogy népe a csatatéren is megállja helyét a magyarokkal szemben, s azért gondja volt, hogy oly lovaskatonává képezze, kit meg nem zavar a magyarok hirtelen támadása, meg nem bont, ha utánuk kell iramodni, az üldözés. És e sereg önbizalmát, erejét növelték a szomszéd szlávokkal vívott harcain, melyek folyamán a glomacokat, a magyarok hajdani szövetségeseit, kegyetlenül megtúrte (928.), sőt még a csehket is a németek adófizetőivé tette.¹⁰¹⁾

VII.

Kalandok. Riade. (938—947.)

A hunok és — egy ideig — az avarok, mikor a Duna mellékére letelepültek, nem szakadtak el keleti hazájuktól; a magyar nemzetet azonban sorsa mindjárt teljescsén a nyugatra utalta, sőt még az össszakötés, érintkezés az Ural táján visszamaradt rokonokkal, kik a X. század első felében mintegy kétezeren — a fegyverest számítva! — régi baskir nevükön, sűrű erdeikben, az ellenséges, szomszéd népek közt is, szabadságukat fenn tudták tartani, bár a bolgárok fennhatóságát elismerték, jóllehet a X. század közepén még „követeket küldtek hozzájuk, szemmel tarták őket, s gyakran választ is kaptak tőlük“, lassanként elenyészett. Lebediában, Etelközben, Szarkeltől a Duna torkolatáig a bossenyők uralkodtak. Ezek voltak most a Fekete-tenger vidékén a leghatalmasabb nép, s a byzancezi politika nagyon tudta, hogy, ha kell, ezeket fel lehet használni a magyarok ellen. Viszont volt idő, mikor a magyarokat akarták a bessenyőkre uszítani, de, mikor a görög követ — Gabrielnek hívták — a magyar vajdáknak a császár nevében ajánlotta, hogy a bessenyőket támadják meg, verjék ki székeikből, — „hajdan ti laktatok ott, — hogy birodalmam szomszédjai legyetek, és ha küldök hozzátok, mielőbb megtalálhassalak benneteket“, egyhangúlag felkiálták: „A bessenyőket meg nem támadjuk; velük nem

bírunk, mert országuk, számuk igen nagy, és fegyverek! Erről többet nekünk ne beszélj, mert nem szeretjük hallani!" A bolgárok ellen is a magyarokra gondoltak Konstantinápolyban, mikor Simeon, hasonlóképen régi ellenségük, újra szorította, verte a „rómaiakat" (917.), de a magyarok csak akkor lettek hajlandóvá bolgár háborúra, mikor hatalmas ellenfelük, Simeon, 927 május 27-ikén meghalt, és gyengébb fia, Péter, követte a bolgár „czári" trónon.¹⁰²). Ez azonban csak mellékes dolog volt. A Balkán-félsziget részint barbár, részint a nyugotiaknál sokkal miveltebb népével, a „római birodalommal", mely már megszokta a barbárok támadását, és megerősített váraiban, városaiban fegyelmezett, mindenféle ellenséghez alkalmazkodni tudó, állandó seregével úgyszólván mindig készen várta: nem volt oly jutalmazó tore a kalandozásnak, mint a nyugoti országok. A magyar támadások tehát, néhány évi pihenés után, megint erre fordultak. Ok is volt rá. I. Henrik király 932-ben, mikor a magyar követek jöttek, hogy a szokott adót kérjék, ez adót megtagadta. Elég erősnek érezte magát már, hogy a magyarokkal szembe szálljon, s a szászok újjongva helyeselték elhatározását, hogy, mintán már mindenüket odaadták a magyaroknak adó fejében, úgy, hogy csak az egyházi vagyon maradt meg, ezt a vagyont nem adják a pogánynak. A magyarok gyorsan fegyverkeztek. Volt egy *csapat*, mely Olaszországra tört: a szászok ellen, azonban a tél végével (933.) „nagy és haragos" *sereg* indult.¹⁰³). Útjukat a magyarok Csehországon, a glomádok — dalemin-ziek — földén átvették, s ez utóbbiakat segítségül

hívták, de azok, tudván, hogy a szászok készen várják a magyart, gúnyosan — mondják — csak egy kövér kutyát küldöttek nekik. A magyaroknak most nem volt idejük, hogy a kaczagó tótokat megfenyítsék, hanem tovább siettek a németek ellen a Saalehez, s itt, a bal parton fekvő Merseburg fölött, a hol a thüringiai, szász és szláv határ összeért, seregük egy részét átküldték a Saalén, hogy Thüringian végigmenve, délnyugot felől kerüljön a Szászföldre, a másik rész pedig, Merseburg irányában, a jobb parton pusztított, rémített, nőket, gyermekeket rabszjra fűzött, a férfiakat levágta, mert a magyarok megfogadták, hogy nem kegyelmeznek meg szásznak, a ki tizedik évét túlhaladta (933 márczius elején). A mogoszlás azouban kárukra vált. A nyugotra vonuló sereget a szászok és thüringiaiak, talán valahol Gotha tájékán, megtámadták. A magyar vezérek elestek, a sereget szétverték, sokan a csatatéren maradtak, sokan ide-oda bolyongva fogságba estek, vagy a hidegben megfagytak, éhségtől elvesztek. I. Henrik király, a ki többfelől kapott, mint Bajorországból, segítséget, a maga seregével gyorsan a másik magyar sereg ellen indult. A magyarok ép valami várat ostromoltak a Saale mellett fekvő Kenschbergtól délre, melynek emlékét egy dűlő, „die Veste“, mai napig fentartja, s a hol Henrik király törvénytelen nővére, bizonyos Wido, thüringiai ember noje, hires kincseiről, gazdagságáról, lakott. Már-már beveszik a várat, ha közbe nem jő az éj, s az éjjel nem hallják a hirt, hogy I. Henrik király átkelt a Saalén és délről, Riade felől, most „der Rieth“-dűlő, Oeglitzsch falu mellett, nagy

sereggel közeledik. Rügten abbahagyták tehát az ostromot, tűzjelekkel, a mint szokásuk volt, összehívták a szertejáró csapatokat, s alig, hogy másnap — 933 márczius 15-ikén — a mai Oebles és Schlechtewitz körül, vagy — hogy távolabb, de ismertebb határpontokat jelöljek meg — Lützentől északra, Lipsétől nyugotra csatarendbe álltak: már látták közeledni a német hadsereget. Henrik buzdította volt vitézeit: bizzanak az Istenben. Gondoljanak a hazára, családjukra, melyekért bosszút kell állniok. Ne féljenek az ellenségtől; nem áll az meg, ha bátran támadják! De azt sem felejtette lelkükre kötni, hogy szorosan egymás mellett maradjanak, a magyarok nyilzáporát fogják fel pajzszaival s aztán rügten rohanjanak rájuk, — egyik sem előbb, sem hátrább — hogy másodszor már ne lőhessenek! Nehogy azonban mindjárt elriaszsza őket, a könnyű fegyverzetű thüringiakat küldé előre, kik között alig volt pánczélos vitéz, hadd csalják a magyarokat a deréksereghez. A mint a felek találkoztak, összetűztök, a németek Kyrie eleisonjára felhangzott a magyar haj! haj! kiáltás. A németek szorosan követték Henrik parancsát! A magyar nyíl nem fogott rajtuk, a támadásban meg nem bomlottak. A magyarok megfordultak, futottak, de tartalékuknak nem nyílt alkalmá, hogy *rendetlenül* tűző ollenségre rohanhatott volna. A csatát elvesztették; táborukat a német elfoglalta, a foglyokat megszabadítá s 8000 lépésre, valami másfél mérföldre ügetett utánuk, de a gyors futókat nem igen tudták a németek utolérni, csak keveset öltek meg, vagy fogtak el, de azért a diadal, melyet ma riadei csatának nevezünk, nagy

volt, a legnagyobb, melyet német eddig magyaron nyert, s Franciaországban már azt beszéltek, hogy 86,000 magyar veszett el, azokon kívül, a kiket elfogtak, vagy folyóba — a Saaleba? Elsterbe? — szorítottak.¹⁰⁴⁾

A magyarokra e csatavesztés csak azt a benyomást tette, hogy három esztendeig, a míg I. Henrik király élt, Németországot nem bántották; a helyett 934 ápril havában, a bessenyőkkel szövetségben berontottak — nagyobb csapattal legalább legelőször — a „római“ birodalomba, bekalandozták, feldúlták egész Thraciat, összefogdosták vagy leölték az embereket, levertek, a hol találkoztak vele, minden ellentállást, és Konstantinápolyig nyomultak; a város körül mintegy 40 napig táboroztak, és foglyaikat árulták, a nőket, gyermekeket brocat selyemszövetekőrt adták, a férfiakat azonban — a kik a kereskedőknek nem kellettek? — kardélre hányták. A „római“ császár, Lakapenos Román, Theophanes patricinst küldé ki hozzájuk; az megalkudott velük; a foglyokat mind kiváltotta, s azzal a magyarok hazamentek.¹⁰⁵⁾ A következő évben pedig (935) egy csapatjukat, már megint nyugoton, Felső-Burgundiában találjuk, a hol azonban nem sokáig garázdálkodtak, mert a mikor Rudolf francia király ellenük fordult, tovább indultak, s átmentek Olaszországba. ¹⁰⁶⁾ E csapatnak egyébiránt talán csak az volt feladata, hogy kikémlelje az utakat, s előkészítse a jövő hadjáratot. I. Henrik király 936 július 2-ikán meghalt. Utána fia, I. Ottó, 24 éves, vörös képű, magas, jó lovas, nagy vadász, nem írástudó, de azért nyílt oszú, erős, kormányra termett fiatal ember követ-

kezett a német trónon. A magyarok mindjárt 937 legelcjén megtúmadták. Berohantak Alemanniába, Frankoniába és tűzzel-vassal pusztítottak. Egy csapat Frankonia, Thüringia felül Szászország nyugoti részébe akart törni, de Ottó útját állta, a szász határtól elverte, s mikor visszavonulóban átkelt Lotharingiába, utána ment és Metzиг üldözte.¹⁰⁷⁾ Az idei magyar hadjáratnak különben is főczélja a Rajnántúl volt. A fősereg mintegy a bőjt (feb. 15 — ápril 2.) derekán kelt át a folyón Wormsnál, és Lotharingián keresztültörve, szétáradt Franciaországban, Aquitaniában s a Rhône jobb partján fekvő francia Burgundiában. IV. Lajos francia király, alig serdülő ifjú, tétlentül nézte a pusztulást. A magyarok, miután Rheims vidéket feldúlták, 937 márczius 24-ikén Sens külnyékét perzselték fel, azután átkeltek a Loireon, Berryben, Bourges vidékén jártak, de Ebbo, Chateauroux ura, vára mellett megverte őket, bár a győzedelmes csatában maga is elesett, s a magyarok kénytelenek voltak Orleansnál visszamenni a Loireon, s onnét keletre fordultak: Július havában Dijon vidékén jártak, Burgundiában, s ez ország felső vidékét, Langres táját, az Oignon mentét, fel Lureig, a Vogesek aljáig szintén elpusztították. A nép mindenfelé szótszaladt, elrejtőzött. A mező pusztán maradt; a feldúlt kolostorokat felverte a gaz, s a pusztítás nyomait még negyven év múlva is lehetett látni. Burgundiából a magyarok nem a feldúlt francia részeken mentek vissza, hanem neki vágtak az Alpeseeknek és Olaszországon át tértek haza, de egyes csapatok még itt is lementek Beneventig, Nápoly vidékeig; Capua mellett, a Garigliano

sikságán, 12 napig tanyáztak, s onnét dúlták a környéket, fogdosták a montecasinoi apátság embereit és váltságdíjnl mindenféle egyházi szert: füstölőt, gyertyatartót, oltártakarót, szőnyeget, ruhát, ezüst poharat, kanalat zsaroltak ki a henczésektől. Mikor azonban más úton, mint a merre jöttek, éjszakra, a mai Abruzzon át fordultak hazafelé: az olaszok a hegyes vidéken rájuk rohantak, és majdnem mindnyáját levágták, úgy hogy csak kevesen látták viszont hazájukat.¹⁰⁰⁾

E diadalmas hadjárat, vagyis inkább kaland után a magyarok 938-ban újra Szászországot támadták meg, kelet felől és Halberstadt táján, a Bode mellett ütöttek tábort és onnan nyargaltak ki mindenfelé pusztítani, rabolni. Az egyik csapatot azonban, mely nyugotra ment, mikor Wolfenbüttel közelében, esőben elázva, fáradtan, Stederburg mellett ellovagolt, a stederburgiak megrohanták, megverték, sokat belőlük levágtak, sok lovat és néhány zászlót elfoglaltak. A mint a körülfekvő megerősített helységekből látták, hogy a magyarok menekülnek: a szászok mindenfelől kirohantak, s a futók legnagyobb részét agyonverték. Maga a vezér is valami agyagbányába szorult és ott veszett. Egy másik csapatot, mely északra tartott, egy áruló szláv a Braunschweigtól északkeletre, már a mai Brandenburgban fekvő Drömming, ma is mocsáros vidékre vezette, s ott a hinárban, mikor a szászok körülvették, megsemmisült. Vezérét elfogták, Ottóhoz vitték és nagy sarcot kellett szabadságáért fizetnie; a magyar fősereg pedig — a Bode mellett — elvesztve kedvét, abbahagyta a háborút és sietve hazatávozott. Ez

volt a magyaroknak utolsó becsapása Szászországba.¹⁰⁹⁾ Szerencsésebb volt az a csapat, mely 940 tavaszán Olaszországba tört, s hosszabb ideig Közép-Olaszországban, Róma körül is tanyázott, és változó szerencsével verekedett. Olasz király ez időben a burgundi Hugo volt, ki 924-ben a magyarokkal harczolt, de most nem tudott velük szembeszállni. Tíz véka pénzt adott tehát nekik és rábeszélte őket, hogy menjenek el Spanyolországba, Cordovába, melyet akkor, III. Abderrahman, a legnagyobb spanyol moszlim khalifa alatt a „világ diszének” lehetett nevezni; 28 külvárosa, 3000 mecsetje, pompás palotái, 118,000 háza volt, melyekben félmillió ember lakott. A magyarok kezeseket adtak Hugónak, hogy mennek, Hugo pedig vezetőkről gondoskodott. Elindultak Olaszországból, de még alig érték el Abderahman birodalmát, mikor, alkalmassint a mai Aragonia keleti, sivatagszerű részében, száraz, kietlen vidékre jutottak, három napig vizet se láttak, majdnem elepedtek a szomjúságtól. Ilyen vidéken — gondolták — nem lehet lóval járni, s dühösen neki estek vezetőjüknek, halálra verték és sebbel-lobbal visszasiettek hazájukba.¹¹⁰⁾

E kisebb kalandok után a magyarok 943 ápril havában, miután 936 óta, mikor egy csapatjuk Attikaig kalandozott, úgy látszik, nem bántották, nagy sereggel a római birodalmat támadták meg. Romanos császár, ki még mindig uralkodott, újra Theophanos patriciust küldé hozzájuk, s az ismét, öt övre, fegyverszünetet eszközölt, bizonyosan nem ingyen, s annak megerősítésére a magyarok több előkelő kezest adták.¹¹¹⁾ A byzanci udvar most azon volt, hogy a magyarokat,

főembereiket megnyerje, lekényerezze, mint bölcs Leo császár idejében, mikor a császár azt írhatta róluk, „hogy a rómaiak hűbőreseinek nekünk látszani!” Egyik neves emberük ez időtt Bulcsu, vagy mai kiejtéssel: Bölcs volt, a kende, fia Kálnak, ki szintén a kende-méltóságot viselte. Tanyája a Balaton éjszakai, zalai, veszprémi partvidékén volt, a hol még mai nap több Kálfa helység talán atyjára emlékeztet. Szilaj, vérengző ember hírében állott, úgy, hogy emléke mint *Vér-Bulcsu* él a magyar hagyományban, de azért a byzanczi udvar, a byzanczi hízélgés, adomány — legalább ideig-óráig — megszelídítette. A fegyverszünet ideje alatt Árpád egyik ivadékaival, a legidősebb fiú, Tarkas, unokájával, Tormással,¹¹² kinek atyját Tevelnek hitták, megfordult Konstantinápolyban, barátságot kötött a görögökkel; rávették, hogy megkeresztelkedjék; s mint kiválóbb barbár királyokkal, fejedelmekkel tenni szokták, megtették patriciusnak, elhalmozták ajándékokkal. Kevéssel utána, 946 körül, eljött Byzanczba a „nagy, hatalmas” Gyula, Tuhutum vagy Téteny unokája, az erdélyi föld vajdája, a kinek idejében a magyarság már kiterjeszkedett a mai Torda-Aranyos vidékére, sőt elérte a Maros völgyét, a mai Alsófehért, a hol Gyula, nem messze a folyótól, éjszakra „vadászati közben nagy várost talált”, — *Apulum* romjait — „melyet régen a rómaiak építettek.” Oly kitüntetéssel fogadták, bántak vele, mint Bölcsessel, s ő is felvette a kereszténységet, melyben talán István nevet nyert, de nagyobb buzgalommal, mint Bölcs, — függetlenebb is volt, többet is tehetett — hazavitt magával egy *Ilariotheus* nevű, híres, szent életű bará-

tot, kit Theophylactos konstantinápolyi patriarkha (933—956.) „Turkia“ püspökének felszentelt. Hierotheus nem is működött siker nélkül; „sokat a barbár hamisságról a keresztény hitre térített.“ Fejedelme, Gyula, is megmaradt a hitben; „római földre többé be nem csupott, sőt összevásárolt keresztény foglyokat, hogy szabadon bocsáthassa őket.“ Bulcsu azonban honn megváltozott. Vérengző, vad természete „megszegte az Istennel kötött frigyét“, s visszavitte a pogányságra, s a mint az ötévi fegyverszünetnek vége szakadt, újra meg újra becsapott embereivel régi barátjai birodalmába.¹¹³⁾

VIII.

Kalandok. Az augsburgi csata. (955.)

Az időtájt, hogy Bulcsu, Gyula Konstantinápolyban jártak s a fegyverszünet Byzanczczal még tartott: meghalt Fáisz és utódja lett Zsolt fia, Taksony, ki 947-ben nagy sereget vezetett Olaszországba, eljutott a félsziget délkeleti csúcsáig, Otrantoig, s az olaszok csak tíz véka ezüsttel tudták visszavonulását megvásárolni. Kevéssel utóbb, 947 végén, a magyarok közvetlen szomszédjai, a bajorok élére is új ember került. Arnolf herczeg, a magyarok barátja, ellensége, adófizetője, 937-ben meghalt. Testvére, utódja, Berthold, a magyarok egy támadó csapatját, 943 aug. 12-ikén, Welsnél, a mai Felső-Ausztriában keményen megverte.¹¹⁴⁾ Halála után (947.) Arnolf veje, Henrik, I. Ottó német király öccse, következett a bajor herczegi széken, 28 éves, szép, daliás ifjú, okos és merész vállalkozó egyaránt; de szép tulajdonságait elhomályosította rossz, kaján, kegyetlen természete, melyet már barátságtalan, komor tekintete is elárult. Nagy ambíció és irigység sarkallták mindjárt, mihelyt felserdült. Sokat áskálódott, lázongott Ottó testvére ellen; még életére is tört. Mikor azonban látta, hogy nem boldogul, meghunyászkodott, „szolgalelkűleg” követte parancsait s most Bajorország vitéz őrévé vált a magyarok ellen.¹¹⁵⁾ 948-ban olvasunk csatáról, melyben a „pogányokat” leverték. 949 aug. 9-én a

tot, kit Theophylactos konstantinápolyi patriarkha (933—956.) „Turkia“ püspökének felszentelt. Hierotheus nem is működött siker nélkül; „sokat a barbár hamisságról a keresztény hitre térített.“ Fejedelme, Gyula, is megmaradt a hitben; „római földre többé be nem csupott, sőt összevásárolt keresztény foglyokat, hogy szabadon bocsáthassa őket.“ Bulcsu azonban honn megváltozott. Vérengző, vad természete „megszegte az Istennel kötött frigyét“, s visszavitte a pogányságra, s a mint az ötévi fegyverszünetnek vége szakadt, újra meg újra becsapott embereivel régi barátjai birodalmába.¹¹³⁾

VIII.

Kalandok. Az augsburgi csata. (955.)

Az időtájt, hogy Bulcsu, Gyula Konstantinápolyban jártak s a fegyverszünet Byzanczczal még tartott: meghalt Fáisz és utódja lett Zsolt fia, Taksony, ki 947-ben nagy sereget vezetett Olaszországba, eljutott a félsziget délkeleti csúcsáig, Otrantoig, s az olaszok csak tíz véka ezüsttel tudták visszavonulását megvásárolni. Kevéssel utóbb, 947 végén, a magyarok közvetlen szomszédjai, a bajorok élére is új ember került. Arnolf herczeg, a magyarok barátja, ellensége, adófizetője, 937-ben meghalt. Testvére, utódja, Berthold, a magyarok egy támadó csapatját, 943 aug. 12-ikén, Welsnél, a mai Felső-Ausztriában keményen megverte.¹¹⁴⁾ Halála után (947.) Arnolf veje, Henrik, I. Ottó német király öccse, következett a bajor herczegi széken, 28 éves, szép, daliás ifjú, okos és merész vállalkozó egyaránt; de szép tulajdonságait elhomályosította rossz, kaján, kegyetlen természete, melyet már barátságtalan, komor tekintete is elárult. Nagy ambíció és irigység sarkallták mindjárt, mihelyt felserdült. Sokat áskálódott, lázongott Ottó testvére ellen; még életére is tört. Mikor azonban látta, hogy nem boldogul, meghunyászkodott, „szolgalelkűleg” követte parancsait s most Bajorország vitéz őrévé vált a magyarok ellen.¹¹⁵⁾ 948-ban olvasunk csatáról, melyben a „pogányokat” leverték. 949 aug. 9-én a

magyarok győztek Wels vidékén.¹¹⁶⁾ A következő évben — 950. — azonban Henrik herceg támadott. Betört a magyar földre, alkalmasint a Rába vidékére — 907 óta az első német vezér, ki merte tenni — „sok előkelő nőt és kedves gyermeket“ elrabolt és seregét szerencsésen visszavitte országába. Ekkor országban már hirtelre járt, hogy Ottó király a magyarokat megigázta, de ugyanaz az író, Flodoard, a rheimsi pap, ki ezt könyvébe iktatta, mindjárt a következő, 951. évhez azt volt kénytelen írni: „A magyarok Olaszországból az Alpeseiken átkelvén, Aquitanába törtek, majdnem az egész nyarat ott töltötték, az országot rablással, gyilkolással sanyargatták s azután ismét Olaszországon keresztül visszatértek hazájukba.“¹¹⁷⁾

A sokféle kalandban, harcokban, a mint láttuk, a magyarok már nem mindig könnyen és vér nélkül jutottak zsákmányukhoz. Sok jó vitéztük künn vesztett el a Földközi-tengertől az éjszaki Elbáig. Mások itt-ott elmaradtak, mint az a sanct-galleni sebesült fogoly, vagy — keleten — az ellenség, Byzancz szolgálatába álltak,¹¹⁸⁾ de gyarapodott is számuk kívülről. A mily büszke a magyar fajára, s ilyen volt mindig, s a mily rosszul esett neki, ha valamelyik elpártolt, elfajult, szintoly kész volt mindig idegent, ha érdemes volt arra, a maga körébe befogadni. Rabszolgái közül nem egy akadt, ki megtanult lovagolni, nyilazni, ki vitéz ember volt, kit magával vitt társul a háborúba.¹¹⁹⁾ A szarmatáid bessenyők közül is jöttek, különböző időben, s valami okból németeket megunták, vagy távozni kényszerültek, s letelepedtek, leginkább a kabar-

nemek közelében, a határok felé: a Felső-Tiszánál, a mai Tiszafüredtől délre Kemejben, mint a magyar középkor e vidéket nevezte; Dunán túl a fehértmegyei Sár mellékére, s nyugoton a Fertő vidékére, a hol régente, a IX. század elején, az avarok maradványai húzták meg magukat s most, *talán*, a mennyiben még el nem pusztultak, a rokon török-bessenyő-fajba beleolvadtak. ¹²⁰⁾ Jöttek végre a távol „Bulár“-ból, a volgamelléki Bulgáriából, mely ekkor már mozlim volt, „vendégek“, katonák és mint a volgai bolgárok általjában, kereskedők. Vezérek közül Billát és Baksot említik s egyik telepükké Pest lön, a Duna bal partján, a régi Acquincum romjaitól és Kurzan várától délkeletre, a hol, a mai Szentgellérthegy aljában s a Csepelsziget csúcsa és a Duna kettéválása fölött, azóta, hogy a Duna mindkét partján ugyanaz a nép uralkodott, alkalmas réven, nagy, élénk forgalomnak kellett kifejlődni. ¹²¹⁾

Hadjárataikban, kalandjaikban, melyeket több, mint félszázad óta intéztek már a nyugoti országokba, a magyarok fokozatosan, tervszerűen nyomultak előre. Kezdték a morvákon, folytatták Pannóniában, Olaszország északi részében. Miután a mai hazában letelepedtek, a németiség határnépeire: a bajorokra, szászokra került a sor. Jött azután Németország belseje, Svábsország, Frankonia, majd Burgundia, Lotharingia, végre Franciaország, a melyben eleinte, mint láttuk 926-ban, csak az Argonne-erdőig s az Aisneig nyargaltak; majd, mikor délen Nápolyig, Spanyolországig eljutottak, Franciaországban is Páris, Orleans vidékeig hatottak — de csak rövid időre. Most végre,

mikor Olaszországban már Otrantoig jutottak s Nagy Károly birodalmából csak Lotharingia északi része és Franciaország volt hátra, melyet még kellőképen a maguk módja szerint nem raboltak meg, s rajnántúli részek feldúlását tűzték ki célul. Csakhogy oda a legegyszerűbb, legrövidebb út Németországon vezetett keresztül, mely ez időt nagyon megerősödött. Ottó király fennhatósága alá vetette Olaszországot (951.), s attól az aquilejai — friauli és isztriai — és veronai Markot Henrik öccse hercegségéhez, Bajorországhoz csatolta, úgy hogy, miután már Karantania is Henriket uralta, Magyarország egész nyugoti határán, Cseh-, Morvaországtól lefelé, e kemény férfúval találta magát szemben. (952.) Azonban a birodalomban belviszály is dühöngött. Ottó király ellen legidősebb fia, a 23 éves Liudolf, sváb herceg, és veje, a „vörös“ Konrád, lotharingiai herceg, I. Konrád német király leányának fia, híres vitéz, „kinek se gyalog, se lóháton nem volt párja“, pártot ütöttek, s e viszálykodásnak nem legutolsó oka a kaján bajor herceg, Henrik, volt, ki Liudolfiul, „vörös“ Konráddal összeveszett. A birodalom nagy része: Lotharingia, a Svábföld, Bajorország, mely kemény hercege ellen fellázadt, Ottó király ellen fordult. De Ottó bátran szembe szállt a veszéllyel s mikor a magyarok 954 elején Bulcsú vezérlete alatt hivatlanul betörték Németországba, hogy beavatkozzanak, valójában pedig, hogy Rajnántúlra jussanak: ellenfelei szorultak segítségükre, de annak valami nagy hasznát nem vették; mert mire Ottó a nagy veszélyben „elég bátran“ nagy sereget gyűjtött s a rettentő ellenség elő sietett, már Bajor-

országban nem találta. Kalauzokkal, kiket Liudolf adott melléjük, Lotharingiába siottok. Útközben egyaránt raboltak barátot, ellenséget s mindjárt Bajorország és Svábország szélén, a Duna mellett, Nenburgon túl, Liudolf egyik gazdag hívétől — mondják — több, mint ezer parasztcsaládot hajtottak el rabszolgaságba. A Rajnán túl, Wormsban, mint barátokat fogadták, virágvasárnapján (954 márczius 19.) megvendégelték és gazdagon megajándékozták őket, bár itt is kiméletlenül raboltak. „Vörös” Konrád maga vezette őket az Alsó-Rajna vidékére, Alsó-Lotharingiába, a Maasig, ellenségeinek — Bruno kölni érseknek, Ottó király öccsének, és Reginár hennegauai grófnak — birtokaira. Köln vidéke megrémült, de a magyarok Mastrich táján, a hol Konrád megvált tőlük, átkeltek a Maason, megfordultak, Namnról északnyugatra, Gemblouxban, a hol egy szegény barát, Wicbert, közéjük vegyült, hirdette „a bálványozásban fetrengőknek az élet igéit” s néhányat közülök el is vont „az ördög országától”, és ápril 2-ikán, a Sambre folyó mellett, a mai Charle-roi közelében, a lobesi kolostorhoz értek. Ellentálló sereggel sehol sem találkoztak. „Lotharingiának híres vitézei, fejüket vesztve, váraikba zárkóztak.” A lobesi barátok megdöbbenve látták a közeledő porfelleget, melyből, „mintha a föld gyomrából bújt volna elő”, — legalább ijedt szemüknek — „ezer meg ezer sisak bontakozott ki”. A fürgébbek, fiatalabbak felfutottak a szomszéd hegyre, Szent Ursmar és Ermin templomához, melyet már néhány nappal előbb karóval, sövénynyel, szekerekkel, úgy a hogy tudták, körülbasztak; a kik nehezkesebbek voltak, lenn maradtak

a kolostorban. A magyarok, a mint megérkeztek, mindjárt két barátot, Theutmart és Theudulfot, a többiek szemeláttára levágtak, azután a hegyen levő torlasz ellen fordultak és lödözték. Egyszerre azonban záporcsó támadt, az íjak húrja megereszkedett, a nyílazás lehetetlenné vált, s e váratlan fordulat annyira megdöbbenté a magyarokat, hogy az ostrommal rögtön felhagytak s a ki nem akart mindjárt menni, azt a vezérek korbáccsal verték el. Azután felégettek valami templomot, megtalálták a kolostor kincsenek egy részét, melyet a barátok elástak, — míg a másik részt erősségükbe vitték — és foglyaikkal tovább mentek délnyugotnak, Cambray alá, mely mintegy nyolcz mórtföldnyire feküdt Lobestől, a Schelde mellett. A város meg volt erősítve; a lakosság — mert kevesen voltak — a falak mögé húzódott (ápril. 6.). A magyarok ellentállás nélkül felgyújtották a külvárost, megrohanták a várost, de nem tudták megvenni, s kifáradva visszavonultak; felöltötték sátraikat, nem messze a várostól, a Schelde mellett, és megpihentek, megebédelték. Csak Bulcsú vezér ügyes, hadratermett öcsöcsö — vagy unokája — nyargalt néhányadmagával a városhoz, hogy a falat kémlelje. A városiak meglátták, kirohantak s a kis csapatot üzőbe vették; társai futottak, de Bulcsú vére szégyennek tartá a futást, büszkén szembeszállt a polgárokkal, azonban oldalába kerültek, levágták, s fejét lándzsán a város falára kitűzték.

Bulcsu feljajdult, a mint öcsöcsé halálát hallá és dühösen visszatért scregévól, hogy kegyetlen bosszút álljon a városon; de a cambray-i püspök, Fulbert, lebo-

rult a város védőszentje, Szent Géry sirjára, imádkozott, azután kisietett a bástyára a polgárok közé; azok vitézül harczoltak, Bulcsú rohamát visszaverték. A magyarok kezdtek ünni az ostromot és Bulcsú beizent, hogy minden foglyot, minden zsákmányt, a mit a város körül szerzett, visszaad: csak küldjék vissza öcsce fejét. De a polgárok nem bíztak szavában, és kérését megtagadták. Erre a magyarok dühösen tüzes nyilakkal kezdtek lövöldözni a várost, hogy, ha már be nem vehetik, legalább a székesegyházat égessék el; — ki is gyulladt, de sikerült a tüzet elfojtani, és Bulcsú hada már csak szent Gérynek a város mellett fekvő monostorát akarta kirabolni, mert azt gondolta, hogy ott sok pénznek kell lenni, de a bennrekedt papok és a beleszorult nép itt is vitézül ellentálltak. Még a templomot sem tudták felgyújtani, mert ólomfedele volt, és már már távozni készültek, mikor a védők közül az egyik pap, ki a harangozó-toronyból nézte a küzdelmet, hevétől elkapatva, közéjük lőtt. Ez oly dühbe hozta a magyarokat, hogy újból neki mentek a monostornak, ellentállhatatlan erővel betörték, öt papot, s a népből többet megöltek, a templomban tüzet raktak, úgy, hogy az épület végre bedőlt, s a megolvadt ólomtető, mint valami patak, szertefolyt. Azután felgyújtottak mindent, a mi még megmaradt a város körül, levágtak minden fegyverre képes férfit, a ki kezükbe esett és foglyaikat, zsákmányukat összeszedve, április 10-ikén délfelé elindultak, átmentek Franciaországba, és szokott módon dülva, rabolva, gyilkolva, foglyokat ejtve, apró, nem mindig szerencsés csatározások közt, melyekben sok foglyuk megszabadult,

Vermandoisán, Peronne, Saint-Quentin vidékén keresztül, Laon, Rheims, Chalons (sur Marne) mellett el, Burgundiába hatoltak, s onnét, Felső-Olaszországot hosszabban végig nyargalva, tértek vissza hazájukba. ¹²¹⁾

E hadjáratukban a magyarok Franczinországnak csak északkeleti szélén surrantak végig, azon se valami nagy szerencsével. Elhatározták tehát 955-ben, hogy újra megtámadják. E vállalatra oly nagy sereg gyűlt össze, a mennyi azelőtt sohasem. A németek 100,000 emberről beszéltek, mi tehetjük talán 20—25,000 lovas vitézre; de épen e nagyobb szám okozta kétségon kívül, hogy nem indulhattak már tél végén, kora tavasszal, hanem be kellett várniok a nyarat, hogy — beleértve a vezeték- és mindenféle teherhordó lovat — talán vagy 100,000 lónak elégséges takarmányt, fűvet találjanak. ¹²²⁾ Németország ezuttal megint csak átjáró lett volna, melyet csak úgy röptiben raboltak volna meg. Ott már teljesen I. Otto győzött; Lindolf és „vörös” Konrád herczeg már 954. év végén meghódoltak, és büntetésül elveszték herczogségeiket; a bajorokat is, kik még lázongtak, de a kiket már a tavali magyar pusztítás is megviselt, 955. év május havában végkép levertek. Henrik herczeg visszafoglalta herczegi székét, s kegyetlen bosszúval egyik fő ellenfelének, Herold salzburgi érseknek, kit a multból még a magyarokkal való czimborasággal is vádoltak, szemeit kitolatta. A magyarok tehát jónak látták Ottót csillapítani, elaltatni, nehogy útjokat elállja, és követeik június végén, — körülnézve, hogy miben áll a német belviszály? — mintegy régi barátságból, meglátogatták, vele Szászországban néhány napot töltöt-

tek és valami „ajándékokskákkal“ visszatértek. Alig távoztak azonban, már üzentette Henrik herczeg Ottónak, hogy a magyarok átlépték a határt, betörték Bajorországba és meg akarnak vele — Ottóval — verekedni. És csakugyan júliusban már ellepték és pusztították Bajorországot a Dunától a hegyekig, azután betörték Svábországba, s a míg csapataik ott is a Dunától az Illerig, ma Bajorország és Würtemberg határa, s a déli erdőségig mindent felperezselték, a főse reg még bajor földön, a Lech jobb partján, tábort ütött és a szembeneső Augsбургot akarta elfoglalni. A fővezér megint Bulcsú volt. Angsburgot csak alacsony, gyöngye fal köríté, de püspöke, Ulrik, Ottónak kedves embere, ép oly szentéletű, mint okos és bátor, a védelemről ügyesen gondoskodott. A magyarok a Lechre néző keleti kapun akartak betörni, de a város népe vitézül ellentállt; a nyilzáporban lóháton, papi ruhában, sisak, pajzs, pánczél nélkül Ulrik is megjelent, buzdította hiveit, míg a magyar vezér, ki a rohamot vezette és mindig előljárt, elesett, és társai holttestét felkapták, a táborba vitték, s az ostromlással felhagytak. 955 ang. 8-án, másnap, kora reggel, a magyarok újra meg akarták kezdeni a támadást; már némi ostromszert is hoztak magukkal, hogy a falakat döngessék, de csodálkozva látták, hogy a város, Ulrik éjjeli fáradozása, buzdítása következtében erősebb volt, mint a megelőző nap, s a bástyák tele vannak védőkkel, a kik rohamukat készen várják. A támadók megálltak, haboztak; a vezérek — a falról látták — nógatták, buzdították, fenyegették — korbácscsal — az ingadozókat: mikor egyszerre megszólalt a fővezér

kürtje, melyet az egész sereg ismert, és megállítá, visszahívta a támadni készülő csapatokat. Berthold gróf, a 937-ben elhunyt Arnolf bajor herczeg unokája, kinek atyja, ugyancsak Arnolf, 954-ben, mint bajor lázadó, Ottó és Henrik ellen harczolva elesett, Reisenburg várából, mely Günsburg mellett, közel Ulmhoz, a Duna jobb partján feküdt — hozta a hírt, hogy Ottó király sereggel közeledik. A magyarok tehát azonnal összerültek és elhatározták, hogy Augsburggal többé nem törődve, — az úgy is az övék lesz, ha győznek — eléje monnek Ottó seregének.

Ottó király, a mint hallotta, hogy a magyarok betörték, Szászországból kevesodmagával — mert a szász hadak zömét a szomszéd szlávoktól való félelem ott-hon tartá — dőlfelé sietett. A hűbőres csah horczeg ezer lovassal jött; a svábok szintén csatlakoztak. A frankokkal, bajorokkal már Augsburg közelében egyesült. Henrik bajor herczeg nagybetegen Regensburgban feküdt; helyette tisztjei vezették seregét. A frankok élén „vörös“ Konrád jött, a ki most már nagyon bánta és vezekelve jóvá akarta tenni multjának bűneit. A vitéz, félelmes férfiúnak megjelenése felvillanyozta a németeket; csatát kívántak s Ottó (aug. 9.) megindult, hogy megütközzék a magyarokkal. A két sereg portyázói találkoztak; mindegyik fél tudta, hogy közel van az ellenség. Ottó Augsburgtól nyugotra tölté az éjszakát. Ulrik püspök őcsce, Dietpald gróf, kijött városi csapatokkal és hozzá csatlakozott. Seregét valami tizenkétezer emberre tehetjük.

Augsburgtól délre, a Lech és Wertach közt, melyek Augsburgtól északra összefolynak, terül, mintegy öt

mérfüldre, a Lechmező, nem egészen egyenes, hullámos, kietlen síkság. Augusztus 10-én reggel a magyar sereg már átkelt a Lechen, a Lechmezőn volt s a németek elé nyargalt.

A németek is már kora hajnalban kivonultak, csatára készen, lobogó zászlóval, és Ottó király megfogadta Szent Lőrincznek, a kinek napja volt, hogy, ha győz, Merseburgban püspökséget alapít és székes-egyházat épít tiszteletére. Ottónak gondja volt, hogy utat válasszon, mely ne legyen egészen nyílt, hanem bokrok és cserjék némi védelmet nyujtsanak a magyarok nyilzápora ellen. A németek nyolcz csapatban, három csatasorban nyomultak előre. Legelől mentek a bajorok, három csapatban; a második sorban jöttek a frankok „vörös” Konrád vezérlete alatt, és a király válogatott csapatjával, melyet a sereg javából állítottak össze; előtte vitték Szent Mihály arkangyal nagyzászlaját, a diadal jelképét a sátán fölött. A harmadik sort a svábok alkották, két csapatban, élükön Burghard herczegük; leghátul pedig, mint legbiztosabb helyen, a sereg málhája, podgyásza volt, az ezer cseh őrizete alatt.

A magyarok, szokás szerint, körülrajongták a német sereget, lödözni kezdték elől-hátul, de hátulról mindjárt nagy kiáltozással rá is rohantak az utolsó csapatra; levágták, elfogták, szétverték a cseheket és elfoglalták a podgyászt; azután a svábokra került a sor; azok sem tudtak ellentállni és megfutamodtak. Ottó — elül, hátul ellenség! — a frankokat fordítá ellenük; s a míg szemben a magyarok nyilzáporát Ottó s a bajorok vitéztől megállták, „vörös” Konrád a hátul-

ról támadott, s most, a harcban, okvetetlenül össze-
vissza zuvarodott magyarokra rohant, szétűzte őket,
minden prédát, foglyot visszavett és győzedelmesen
tért vissza a fősereghez; de mikor a nagy hőségben,
hogy lélegzetet vehessen, sisakját leoldá, pánczélingét
levetette, magyar nyíl torkon találta és megölte. A
válságos pillanatban azonban senki sem törődött a
holttesttel, úgy, hogy a szlávok — csehek — fegyver-
zetét ellophatták. A döntés most szemben volt, s Ottó
egy perczig sem habozott, hogy a védelemből táma-
dásra menjen át. Néhány buzdító szót mondott tár-
sainak, felvette pajzsát, megragadta a szent lándsát,
a német királyság egyik jelvényét,¹³⁴) s előre nyar-
galt a magyar sereg ellen. A magyarok felfogták,
megállták a németek rohamát; ember ember ellen
dühösen küzdöttek, de a németek leverték ellentállá-
sukat. A magyarok hátráltak, futottak; a ki meg-
állott, azt körülvették, elnyomták, levágták. A mene-
külők jobbára Augsburgnak vették útjokat, s itt keltek
át a Lechen, de a németek nyomukban voltak és
még a túlsó partra is követték őket. Sokan a magya-
rok közül, mikor átúsztattak, a sietségben a túlsó,
magasabb partról visszacsúsztak s a vízbe veszték;
másokat, kik fáradt lóval a szomszéd falvakban húzták
meg magukat, az üldözők körülvették, a házakat rájuk
gyújtották, úgy, hogy a lángokban lelték halálukat.
A magyar tábort még aznap elfoglalták a németek és
megszabadíták a foglyokat. Ottó király csak estére
tért be Augsburgba Ulrik püspökhöz, kinek testvére,
Dietpald, és unokaöccse a csatában elestek, —
és másnap (aug. 11.) folytatta az üldözést. Hirnőkei

mindenfelé felkelték a népet; egész Bajorország megmozdult.

Az erősített helyekből, a hová menekültek, mindenfelől kirohantak az emberek, s a fntó magyarokat elfogták, vagy agyonverték. Minden réven, gázlón, a nép, hajón, parton, elállta az utat, akadályozta, leülte a menekvőket. A csehek utolérték és csatában elfogták Lélt, egyiket a leghíresebb magyar vezéreknek, maga Bulcsú is fogságba esett. Úgy üldözték a magyarokat, mint ők szokták a legyőzött ellenséget, csak hogy a németek üldözése most sokkal ádázabban, sokkal hosszasabban, egész a bajor határig tartott. A magyar sereg két-három nap alatt teljesen felbomlott, megsemmisült. Alig jött belőle ember haza hírmondónak. A fogoly Bulcsút, Lélt, és még egy harmadik vezért, Súr, elvitték Regensburgba, és a kegyetlen Henrik herczeg, ámbár már sirja szélén állott, a hadi foglyokat: vezéreket, közembereket „nemzetük gyalázatjára“ fülakasztatta. „Ocsmány“ halállal multak ki, mint megérdemelték; akasztófán dőglöttek meg! — írja az egykorú kronikás. A magyarok azonban honn nem tudták, vagy nem akarták elhinni, hogy oly kiváló vezérek, mint Lél és Bulcsú oly gyalázatos módon végezték volna életüket, bosszúlatlanul! „A fogoly vezéreket“ — így beszéltek, vagy legalább ily formában maradt meg a hagyomány krónikáinkban — „a császár elé“ — Konradot mondanak, de Ottót értik — „vitték“. „Mért oly kegyetlenek a keresztényekhez?“ kérdé a császár. „Mi a nagy Isten bosszúja vagyunk! kiket rátok ostorul bocsátott, mert akkor a ti kezeitekbe esünk és elveszünk, mikor titeket üldözni meg-

szününk". A császár mondá: Válaszszatok magatoknak oly halált a melyet akartok!" s Lél így szóla: „Hozzák elő kürtömet, elébb hadd fújjam meg, s azután majd megfelelek neked!" S a mint a kürtöt éléhozták, a császárhoz közeledvén, a mikor kürtjét meg akarta volna fújni, azzal oly erősen sujtotta fejbe a császárt, hogy arra az egy csapásra szörnyet halt. „Te előttem fogsz menni, s engem szolgálsz a más világon". Mert a scythák hite — magyarázza a krónika — hogy, a kiket az életben megölnek, a másvilágon neki szolgálni tartoznak. Erre rögtön lefogták őket, és Regonsburgban felakasztották! Viszonzásul, bosszúból, a magyarok „minden német foglyukat — valami húszezeret — a nőket, gyermekeket sem véve ki — legyilkolták!" ¹²⁵⁾

IX.

Utolsó kalandok. Gyejosa és Sarolt.

Az augsburgi csata után Németország fellélegzet, „mert” — mint Vilmos mainzi érsek, Ottó király törvénytelen fia, a pápának írta — „a barbárok annyira szorongatták a kereszténységet, hogy, ha e csatában, melyben maga Isten is velünk harczolt, meg nem verik őket, mindnyájunkat megigáztak, vagy legalább úgy bántak volna velünk, hogy holtunkig megemlegettük volna.” A csatában, de még inkább az üldözésben elveszett a vitézlő magyarság színe-java. Ettől az időtől fogva megszűntek a nagyobb kalandozások a szomszéd nyugati országokba, s Luitprand cremonai püspök, a diplomata olasz, ki hazája pusztulását I. Berengár idejében, s a brentai csatát megírta, néhány évvel az augsburgi csata után — 962-ben — írhatta, „hogy a magyar nép, melynek kegyetlenségét majdnem minden nép megsínylette, Ottó király győzedelmé következtében . . . megrémülve, még moczczanni sem mer!” A németek ellenben, vérszemet kapva, átlépték az Enns-et, megújult a pusztaság földön a 907-ben eltemetett Ostmark, és lépésről-lépésre tovább haladt a foglalás a Duna mentében Magyarország felé, s 972-ben már Mautern és St.-Pöltenen túl terjedett.¹⁹⁶⁾

Dél felé egyideig még folytak a kalandok. Kisebb-nagyobb csapatok — de már nem seregek — még

megfordultak a Balkán-félszigeten. Ennek északnyugoti csúcsába, horvát és szerb földre, — a mai tengeremelléki Horvátországba, Dalmáciába, Boszniába, Hercegovinába, Montenegróba, és északi Albániába — hegyek közt lakó, szegény, harcias népek közé, nem volt könnyű, de nem is igen volt érdemes rabolni menni. S ha nem is valószínűtlen, hogy egyes csapatok ide is betévedtek, „s a Száva síkját, s a mai Boszniának felső-drinamelléki rónás részét . . . megjárta a magyar lovas“ ¹³⁷): a magyarokat most is, mint eddig, úgy szólván, csak a byzanci terület, a déli rész vonzotta. Ebből az időből maradt fenn, több, mint háromszáz évig, „a parasztok hiú meséiben“, s ment azután át a krónikákba annak a bajnak emléke, melyet Botond vívott, „mikor a magyarok Konstantinápolyt ostromolták“. „A városból egy óriás görögöt küldének ki, ki azt kívánja vala, hogy két magyar menjen ki vele birokra, azt mondván, ha mind a kettőt le nem győzi, a görög császár adófizetője legyen a magyaroknak. Minthogy ez a magyarokat szerfölött bosszantotta, akadtak egy ellenfelére, ki a göröggel szemben állva, így szóla: „Én vagyok Botond, igazi magyar, legkisebb a magyarok közt! végy magad mellé két görögöt, hogy az egyik kimenendő lelkedet fogja fel, a másik pedig testedet temesse el, mivel minden bizonynyal adófizetőjévé teszem a görög császárt nemzetemnek“. Azért is a magyarok Apor nevére, kit közakarattal tettek volt azon sereg élbe, parancsolá Botondnak, hogy bárdjával menjen a város kapuja ellen, mely ércz vala, s mutassa meg erejét bárdjával a kapun. S az a kapuig menvén, azon

— mint mondják — olyan rést vágott, hogy egy öt-
esztendő gyermek könnyedén ki- és bejárhatott volna
rajta. S a mint ezt a magyarok és görögök szemel-
láltára megtette, s a viadaltér a város kapuja előtt
elkészült, egy kis óráig viaskodának egymással, s a
magyar úgy a földre dobta a görögöt, hogy lelkét
azonnal kiadta. Mely megtörtént dolgot a görög császár,
ki a város bástyáján áll vala nejével együtt, roppant
szégyennek tartván, ábrázatjukat elfordítják vala,
visszatérének palotájukba. Midőn azonban a magyarok
az adót követelék, melyért történt volna a bajvívás,
s a görög császár az adókövetelést csak nevetségre
vette, a magyarok a város vivását abba hagyván,
egész Görögországot elpusztíták, abból töméntelen
aranyat, gyöngyöt és barmot zsákmányolván, és így
térének vissza hazájukba “¹²⁸⁾ Lehet, hogy a mi való
e mondából, 959-ben történt, mikor a magyarok húsvét
(ápril. 11.) táján Konstantinápoly körül kalandoztak,
raboltak, s azután tovább mentek. VII. Konstantinos,
az írő császár, kinek oly sok becses adatot köszönünk
a magyarokról, Pothos Argyrost küldötte utánuk, némi
testőr- és közeli kisázsiai csapatokkal. Pothos el is
érte, éjjel meglepte, s keményen megverte őket, és
minden zsákmányukat elszedte s foglyaikat mind
kiszabadította.¹²⁹⁾ Három év múlva, 962 tavaszán,
újra átlépték a magyarok a Dunát, de a görögök
éjjel hirtelen rájuk ütöttek és legnagyobb részüket
leölték vagy elfogták.¹³⁰⁾ A vitéz Nikephoros Phokas
császársága idejében (963—969.) 300 magyar Thessa-
lonika tájékán járt, és 500 görög foglyot hajtott el
magával, majd 200 magyar Konstantinápoly közeléig

merészkedett, szintén embereket fogdosott, de mikor visszavonulóban, valami szűk úton nem voltak eléggé vigyázók, negyvenen görög fogságba estek. Ezeket Nikephoros császár börtönükből kivette, pompás ruhában testőrei közé sorozta és magával vitte az arabok ellen, háborúba. Mikor pedig Luitprand cremonai püspök, az író, I. Ottó követe Nikephoros császárnál, 968 július vége felé Konstantinápolyból haza akart menni, utazását el kellett halasztania, mert — mondák neki — a tengert az arabok, a szárazföldet a magyarok tartották megszállva. A bolgárok, a kiknek országán keresztül jártak, Simeon czár, szent, de gyenge fia alatt, ezt tűrték, csak hogy nekik ne legyen bajuk a rabló lovasokkal. Egy magyar csapat ahhoz a sereghez is csatlakozott, melyet Szvjatoszlav orosz fejedelem 970-ben a byzanceziak ellen vezetett. Szvjatoszlav Igor kievi fejedelem és *Olga* fia volt, ki Konstantinápolyban megkeresztelkedett. Mikor 964-ben nagykorúvá lett, és megkezdte uralkodását: a nyers, harcias ifjú, még tetőtől-talpig rozsosz, vagyis svéd-normann, elkezdett hadakozni. „Mint a párduez, járt serege élén, se szekere, se fazekja nem volt; a húst nem főzette, hanem lóból, vadból, marhából egy-egy kis darabot parázson megpörkölt és azt ette. Sátra se volt, csak leterített ruhán aludt, és feje aljával a nyereg szolgált.” Legelőször az okamenti szlávokat, a vjeticseket szabadítá fel a kozárok alól, s ezzel megszünt utolsó maradványa annak a hatalomnak, melyet a kozárok még a IX. században, mikor a magyarokkal szövetségben voltak, a szlávok földén szereztek. Azután maguk a kozárok ellen fordult,

kiknek országa, mióta a magyarok elszakadtak, tovább haladt a megkezdett ösvényen, a bukás felé. A khagan már teljesen ázsiai bábszultánná süllyedt, ki palotáját, háremét sohasem hagyta el, lóra se ült többé, és láthatatlanná lett a nép és főurak előtt. 943-ban, Lakapenos Római császár térítő törekvései elől, „számos zsidó a rumi birodalomból a kozárokhoz menekült“, s bár így a lakosság száma gyarapodott, a sereg mégis mindinkább zsoldos sereggé változott, s abba már az iráni, belföldi mohamedánok mellé skandináv oroszokat és szlávokat is felvettek. A kozárok eléje mentek, de a csatában Szvjatoszlav győzött, a kozárok féltett végvárát, Szarkelt bevette (965.), s valami 12 évvel később egy arab utazó — bizonyos túlzással, de nem egészen alaptalanul — írhatta, hogy „az oroszok mindent elpusztítottak, a mi az Itil — Volga — partján létezett; kiirtották a kozárok, burtaszok, bolgárok népét, s uralkodtak tartományaikon.“ A kozárok hatalma, népe legalább, meg volt törve. Csak egy kis töredékük maradt fenn a Fekete-tenger északi-keleti partján, a krími félsziget, Taman körül, még vagy száz évig, „de a kik azelőtt parancsoltak, most engedelmeskedtek és orosz fejedelmeknek hódoltak“.

A Volga vidékéről és a Kaukázus aljáról Szvjatoszlav visszafordult 967-ben a Dunához, a hová a bizáncziak hívták segítségül a bolgárok ellen, kiket megtámadtak, mert a magyarok becsapásait a „római birodalomba“ — ez volt legalább az ürügy — országukon keresztül megengedték. Szvjatoszlav a Duna-torkolat táján, a bolgárok ősi fűszkébe rontott be, s elfoglalta a Duna mellett Kispreslavot és Distrát vagy

Silistriát, a hová Simeon cár menekült vala a magyarok elől. E vidék úgy megtetszett neki, hogy 969-ben, mikor a byzancziak már békét kötöttek a bolgárokkal, megint ide visszajött. „Nem tetszik nekem többé Kiev!” mondá anyjának és bojárjainak; „Kispreslavban, a Duna mellett akarok élni; ez közepe földjeimnek; ide foly össze minden gazdagság: Görögországból ezüst, kelmék, gyümölcs és mindenféle bor, Csehországból, Magyarországból ezüst és lovak; Oroszországból bőr, viasz, méz és rabszolgák.” Ezzel azonban a rómaiak ellenségévé lett, de nem bánta. Miután a dunamelléki Bulgáriát elfoglalta, átkelt a Balkánon és Konstantinápolyt készült megtámadni. (970.) Arkadiopolisznál, — ma Lule Burgas — Drinápoly és Konstantinápoly közt, mintegy fele útján, találkozott a „rómaikkal“, kiket Bardas vezetett. Serege, melyet 30,000 emberre tettek, de alkalmasint jóval kevesebb volt, három csapatra oszlott. Az egyiket az oroszok és bolgárok, a másik kettőt: bessenyők és magyarok alkották. A byzancziak először a bessenyőket verték meg, azután a magyarok és oroszok ellen fordultak s azokat is megszalasztották. Szvjatoszlav visszavonult a Balkán mögé, s ott még a következő évben is (971.) Distrában kétségbeesetten folytatta a harczot a byzancziak ellen, míg 971. július 22-ikén capitulálnia kellett, de hazament, útközben, a Dnieper mellett, a bessenyők megtámadták, agyonverték, egy vezérük Kurja, koponyájából ivókupát készíttetett magának (972.); a magyarok azonban e harczaiban már nem vettek részt; nem is jöttek el többé a görög-római birodalomba.¹³¹⁾ Így tehát, 15 évvel az augsburgi csata után, délfele is meg-

szüntek a rablókalandok. E megbékülésnek kevéssé, vagy épen nem a félelem vagy meggyengülés volt az oka. A lechmezei nagy vereség óta új nemzedék pótolta a régit, mely Bulcsúval, Léellel elveszett; s már 963-ban oly hatalmi tényezőnek tarták a magyart, hogy az ifjú XII. János pápa, — kit csak atyja, Alberich, a római patricius, ültetett a pápai székbe, melyet Szent Péternek kevés oly méltatlan utódja gyalázott meg annyira, mint ő — mikor I. Ottóval összeveszett, egy Saleccus — Szalók? — nevű bolgárt, ki a magyarok közt nőtt fel, küldött hozzájuk, hogy őket Ottó ellen támadásra bírja.¹³²⁾ De megváltoztak a belső viszonyok, s e változás most kezdett hatni a nemzet életére. A nemzet már egészen más volt, mint a mikor Lebediából, Etelközből az új hazába berohant. Hetven év alatt a nomádélet természetszerűen mind szűkebbre szorult. A föld, melyet az ország felosztásakor az egyes székek, nemek, ágak kaptak, többé osztály alá nem került,¹³³⁾ s habár a nemek, ágak — vagy a minek nevezzük — kebelén belül volt bizonyosan időnként ilyen osztály, mint a kirgizeknél, „e legconservativebb“ török népnél, még mai napig, kulcsul kinek-kinek marhaállománya szolgálván:¹³⁴⁾ a vándorlás nagyobb területeken megszűnt; az emberek kisebb területekre szoktak, kisebb területekből voltak kénytelenek szükségleteiket kielégíteni. A népességnek, legalább a magyarnak, valami nagy szaporodását ugyan nem tehetjük fel, a sok háború miatt, melyek a nemzet virágát foglalkoztatták és emésztették: de gyarapodott ingó vagyona, marhája, melyet, minél számosabb lett, annál nehezebbé vált a legprimitívabb legeltetéssel

eltartani.¹³⁶⁾

A miről Lebediában csak általános ismereteket szerzett: a földmívelést most közelebbről, jobban megismerte a magyar. Látta, mikép úzik közvetetlen közeliében szláv alattvalói, rabszolgái, s már a szükség — bizonyára — magyarokat is rávitt, hogy megfogják a *kaszanyelet* vagy — egyik legrégibb magyar helynevtünk *Szántó!* — az ekeszarvát. Az új szerszámot, tárgyat, foglalkozást természetesen úgy nevezte, — a mennyire nyelve bírta! — a mint szlávoktól hallotta. Megismerkedett a *rozsszal*; beszélt *gabonáról*, *kalászs-ról*; értéket tulajdonított már a *szalmának*, s már nemcsak legeltette, hanem *abrákot* is adott lovának. Megtanulta, mi az *asztag*, *petrencze* és használta, ha nem maga: szolgái, a gazdaságban az *igát*, a *jármot*, a *boronát* s a *gerebent*. S a míg Lebediában még a rabszolga volt kereskedésének főtárgya a byzantinusokkal: most már kezdék felhasználni az emberi munkaerőt otthon, s „a kőből, mészből épült cseh Prágába, hová szlávok, oroszok portékáikat vitték“, 973 körül, „a magyar területről eljöttek zsidók, muzlimok, magyarok, törökök“ — s áruikért, byzanci pénzükéért szőrneműeket, prémeket és rabszolgákat vittek haza magukkal.¹³⁷⁾ A földmíveléssel mindinkább terjedt az állandó megtelepedés. A kinek szántóföldje van, ha nom is míveli maga, nem örömmel távozik birtokáról. Igyekszik közelében maradni. Sátorfáját ritkán szedi fel; majd kénytelen lesz, hogy állandó helyén minden viszontagsággal daczolhasson, állandóbb lakóhelyről gondoskodni. Épületek készültek tehát, sárgunyhók, nádfélék, a hol fa volt, faházak, melyeket szét lehetett

szedni és ismét fel lehetett állítani, eleve a lehető legprimitívabb módon, utánzásakép a sáturnak, a szlávok vagy — hogy magyar nevükön nevezzem — tótok kalibáinak. Nyelvükből vettük az épület majdnem minden részének a nevét, az eszterhajtól kezdve a a pinezőig; vettük a pitvart, az oszlopot, garádicsot ép úgy, mint a konyhát és kóményt, az ajtót és ablakot.¹³⁷⁾ Köves vidéken, nagy uraknál, itt-ott talán már lett kőépület is, de az is mind olyan, hogy a földét mivelő vagy miveltető magyar is ki-kiváncozott belőlük és kedvező időben, kedvező alkalommal ismét elővette és használta régi sátrait. A magyar szállás, ülés ritkán érdemelte meg a falu nevet; nem is igen adták meg neki. Ha nem szállottak valamely régi szláv telepítésbe, vagy telep mellé, melynek már megvolt a maga szláv neve, rendszeren, mint még az uralalji őshazában,¹³⁸⁾ egyes embernek, a vezérnek, családfőnek nevét ruházták tanyájukra, mintegy mutatva jellemzően, hogy a megszálló a fő, a hely, a szállás csak esetleges pihenője, s a falu, később város, még nem az a magasabb, állandó egység, a melynek a lakosok csak egyes, alkotó elemei. Torda, Doboka, Szathmár, Szabolcs, Szolnok, Békés, Bars és kicsinyítője Borsod, Győr, Várad, sőt még ilyen is, mint: Mosony, Pozsony — személynevek, és még mai nap is, magyar vidékeken, a magyar helynevek nagy része személynév, pusztán, minden hozzátétel nélkül.

Nagy urakat említettem, nem ok nélkül. Az ingatlan birtok ugyan nem volt még egyesek tulajdona, de ingóságra nézve, idő folytával, kivált a hadjáratok következtében, kellett egyenlőtlenségnek, kellett sze-

gényebbnek, gazdagabbnak kelotkezni. A ki vezér volt kalandokon, vagy szerencsésebb, ügyesebb a többinél, több fegyvert, ékszert, marhát, rabszolgát hozott haza, több jószágot — a mi a köznép nyelvén máig is marhát jelent, több arany, ezüst „marhát” — mi századokig az ingó-bingó jószág neve volt — birt; a nem, ág osztályban több földet, több „nyilat” vehetett igénybe,¹³⁹⁾ többet is volt képes műveltetni: míg szegényebb embernek csak órtéktelen teher lehetett a föld, a melynek hasznát, nem lévén módja arra, hogy megmivelje, vagy értékesítse, úgy sem vehette. Az ész, erő és szerencsének s az abból folyó nagyobb vagyonnak egy új „aristocratiája” keletkezett, mely bizonyára nem volt mindig azonos a régebben tekintélyesebb elemekkel, s e körülmény kétségkívül szintén hozzájárult ahhoz, hogy a törzsek vagy székek kebelében az úgy is laza összefüggés, melyet régebben is csak a törzs vagy székfő névleges hatalma tartott össze, de az is, mióta a „vajda” helyett a nagy háborúkban a nemzet feje vagy a kendo, a kisebb kalandokban külön választott vezérek vezették a vitézeket, mindinkább meggyengült: még jobban és folytonosan bomoljon, úgy, hogy a míg a nemi, ági kötelék még fennmaradt, s hatását éreztette a birtoklásban, bíráskodásban: a nagyobb törzsi kötelék a mai hazában töltött első század alatt teljesen felbomlott, kivéve Erdélyt, melyet az egyik törzs, vagy legalább vajdája, külön magának foglalt el, és ott, szorosan egymás mellett, meglehetősen elszigetelten a többitől, a régi szervezetet, úgy a hogy, egy századnál tovább fenn-tartotta.¹⁴⁰⁾

A mennyire hanyatlott a vajdák tekintélye és a hatalom, mely régibb időben legalább a nemzet egy nagyobb töredékére képes lehetett közvetlen befolyást gyakorolni és azt valamely általánosabb actióra bírni: szintannyira hanyatlottak, elkoptak — ha szabad e szóval élnem! — a közös intézmények, a gyula és kende tisztjei vagy méltóságai. Mikor a nemzet megszűnt mozgó tábor lenni; mikor egyes részei alig érintkeztek egymással: magától ndnd ritkább lett az eset, a melyben a gyulának ítélni kellett, majdnem lehetetlenné váltak azok a nagy nemzetgyűlések, a melyek a gyula biráskodását kísérték és felülvizsgálták. Szintén feleslegessé vált, elhalt a kende, mikor mind ritkábbá lettek, végre megszűntek a nagyobb nemzeti hadjáratok; mind a két méltóságot egyébiránt már kezdettől fogva, alapjában fenyegette a fővajda vagy fejedelem méltósága, bár észre nem vették, s főleg a hadvezérlet csak addig maradhatott a kende kezében, míg a fővajda gyenge vagy tehetetlen ember volt. Örökös cím és rang volt a fővajda méltósága, de csak annyi a hatalma, a mennyit tulajdonosa ki tudott vivni magának. Árpád, mint alkotásából tudjuk, mely egységes, erős vezérlet nélkül nem lótosíthetett volna soha: vezér és úr tudott lenni. Nem tudták ezt, mint már érintém, utódjai: Zsolt és Fájssz, kiket a külföld, ha a byzancezi udvar vizsgaszemét kiveszszük, abban az időben, mikor az Ennstól az Atlanti-Oceánig, az Északi-tengertől a messinai szorosig tele volt Európa a magyarok nevével, észre se vett, és Zsolt fia, Taksony, járt ugyan hadak élén, de a nagy, nemzeti hadseregnek, mely Augsburg alatt

odaveszett, nem ő volt a fővezére. Hatvan-hetven év alatt tehát mindaz, mi Lebediában, Etelközben a magyar nemzetet, erős kézben, félelmes, agresszív hatalommá tehetette: a hét vagy nyolcz könnyen mozgó nomád törzs, mindannyi hadsereg, vezérek alatt, a kikben bízott, s a kik ismerték, mindannyia élén a közösen elismert hadvezér, ha nem is még fejedelem: az új hazában, most már, valóságban megszünt. A magyar állandó lakhelyű, földet művelő, defensívát igénylő és defensívára szoruló néppő vált, mely ugyan bátor és hadratermett volt még, mint Üreg apái, de már csak emlékekben élt a *hét magyar*, kik a hazát megszerezték, és Árpád sem állott többé élén, ki a szorított hazát — mint félt volt, hogy most szükséges lesz — a szomszéd népek támadása ellen meg is tartsa. E fejlődést, hanyatlást meg akarta állítani, habár tisztán nem is látta, mit csinál, mikor ösztönét, vágyait, érzelmeit követte Taksony fővajda 25 éves fia, Gyejcsa, mikor atyját, talán 971-ben, a fejedelmi székben követte,¹⁴¹⁾ s elkezdte összetörni mindazt, a mi korhadt volt már a régi szervezetből, hogy fejedelem, úr legyen, mint őse, Árpád volt. De még ennél is többet akart, mert úgy akarta neje, Sarolt, az erdélyi vajdának, a keresztény Gyulának, szintén keresztény leánya.

E csodaszép asszony kezeért, kit szláv alattvalói vagy szomszédjai Beleknegini-nek, szép herczegasszonynak, neveztek, sokan versengtek, de ő Gyejcsáé és Gyejcsa az övé lett. Szilaj természet volt, mint férje, ki, ha dühbe jött, nem nézett senkit, hanem ütött, vágott, sok embert megölt; ő is ivott, lovagolt, vere-

kedett; egyszer, hirtelen haragjában, mondják, egy embert agyonütött; de parancsolni is tudott, mintha férfi volna. Ha Gyejcsa mindjárt úgy lépett fel, mint a nemzet feje, és állását úgy fogta fel, mint Árpád és nem mint gyengébb utódjai; ha ez állást, e tekintélyt észszel, erővel — mert volt benne — ki tudta vivni: azt Sarolt vezetése mellett, ki mindig mollette, sőt mondhatjuk, felette állott — cselekedte. Csakhogy Saroltnak nem volt elég, hogy a törzsfejedelmek, kik valósággal úgy sem éltek már, végképen, még névleg is megszűnjenek, hogy a gyula és kende árnyéka se zavarja már a nagy vajdát: kereszténynyó akarta tenni, az európai társadalomba, civilisatióba akarta belevinni a magyart, a mikor aztán ura „kral“ fogott lenni, — mint mondták akkor még tiszta szláv szóval a magyarok — *több* mint Árpád vagy a kazar khagan vagy bég voltak, nemcsak vezér a harcban, nemcsak legfőbb bíró, hanem vezetője is nemzetének a keresztény hit és erkölcs ösvényére, szemes kormányzója a rögzös pályán, melyet a keresztény embernek e földi életben meg kell futni, hogy az örök üdvösséget a másvilágon elérhesse, mit czélul, kötelességtől tűzött ki a népek vezéreinek a keresztény egyház. Csakhogy ezt teljesíteni nem volt épen könnyű dolog. A kereszténység nem elégedett meg azzal, hogy hívei külsőleg — a keresztség által — kebelébe lépjenek, némely külső rendelkezéseket teljesítsenek, bár azt sem kicsinylette, hanem az ember belső átalakulását követelte, a barbárból, ki némileg még vadállat volt és népén kívül csak ellenséget látott, a béke, a felebaráti szeretet emberét akarta formálni,

ki senkinek se teszi meg azt, mit nem akar, hogy mások tegyenek neki. Hogy valaki e tökéletesség ideálját csak némileg is megközelítse, ahhoz hosszú megszokás és nevelés kellett; attól maga Sarolt is nagyon messze állt, hát még a pogány, a nyers, a szenvedélyes Gyejcsa? kinek még szokni kellett a gondolathoz, hogy csak valamikép is erőt vegyen magán és megváltozzék és megváltozását külső jellel, a kereszténység felvételével, megkezdje, hogy aztán, úgy a hogy, lassanként hozzátörődjék a parancsolatokhoz. E parancsolatok közül azonban egyet, — még pedig lényegeset — mert a külső viszonyok, a politika is szükségesnek, hasznosnak mutatta: békét keresni, békében lenni szomszédjaival, könnyű volt Gyejcsának teljesíteni. Németországban még élt és uralkodott az augsburgi győző, I. Ottó király, vagy most már, mióta 962 február 2. a pápa Nagy Károly utódjává megkoronázta, római császár, és sírja szélén, 973 husvétja táján, — márcz. 19—ápril. 14. közt — Quedlinburgban, melyet atyja, Henrik, a magyarok ellen megerősített, cseh, lengyel, orosz, bolgár, görög követek mellett tizenkét magyar főembert is fogadhatott, a nagy vajda követeit, kik most már nem azért jöttek, mint régebben, hogy Németországot, romlására, kikémleljék. A béke, melyet — úgy látszik — megkötöttek, a háborút illetve gyakorlatilag ugyan nem sokat jelentett, mert a nagy becsapások már úgy is megszűntek, a kisebb határszéli villongások, betörések, tolvajlások ezután sem szűntek meg, de megnyitotta Magyarországot a keresztény hittérítőknek, szabad folyást engedett a keresztény vallás gyakor-

latáuk.¹⁴²⁾ A keresztény hit, melyet a IX. század folyamán először a nyugoti német püspökök, majd Konstantin, a „philosophus“, és Methodius Pannoniában, s a Duna bal partján, a morva területen elhíntettek, a magyar uralkodás hetven éve alatt, nem enyészett, nem enyészhetett el teljesen. Ha meg is szűnt a hierarchiai kapcsolat a szomszéd passauai, salzburgi, aquilejai egyházmegyékkel, ha nem is volt Magyarországon püspök — kivéven az a görög, kit Gyula István kapott Konstantinápolyból — *egy ideig*, mert ez időtájt, Gyula halálával, Erdély, Gyula ücsese, Zombor, majd ennek fia, az ifjabb Gyula alatt, visszahanyatlott a pogányságba — volt „pap“ és „barát“. Általuk, kik a legyőzötteknek, a világ minden részéről, de mégis, a dolog természeténél fogva, loginkább a szomszédból, tehát a déli és nyugoti szlávok közül behurczolt rabszolgáknak lelkipásztorai voltak, ismerto meg a magyar a „keresztet“, hallott „keresztényről“, „pogányról“, „keresztelésről“, „bértálásról“, „szentekről“, „oltárról“, Krisztus urunk születése napjáról, a „karácsonyról“, s a mi már nem vonatkozott külsőségekre, hanem mutatja, hogy magasabb hitágazatokkal is megismerkedett: bekejutott nyelvébe, az isteni kegyelem megjelölésére a „milost“ szó, mely csak századok múlva változott át a magyar nyelvben: malasztá. Ezek a szerény papok terjeszték a magyarok közt legelőször a keresztény vallás eszméit, fogalmait, úgy hogy most, mikor a béke megnyitotta a nyugoti, német hittérítőknak Magyarországot, a melybe eddig, a magyaroktól való félelemből, belépni nem mertek: akár megtanulták a nyelvet és maguk hir-

dették magyarul az Isten igéjét, akár tolmácsokkal éltek, azokkal a szavakkal kellett megjelölniök a keresztény vallás számos fogalmát, melyeket a magyarok szláv papok révén már ismertek, nyelvükbe felvettek s azért ezeket latin, német vagy olasz szavakkal fejezni ki, sem nem volt szükséges, sem nem volt többé lehetséges. ¹⁴³⁾

Az első térítő, ki most a magyar határra jött, a szent és tudós Wolfgang volt, sváb ember, reichenauai szerzetes, kit alig két éve Ulrik püspök, Augsburg lelkes védője 955-ben, szentelt fel pappá; az eredmény azonban nem felelt meg buzgalmának. Püspöke, a passauai Piligrin, kinck egyházmegyéjéhez tartozott, mint láttuk, — a magyar foglalás előtt — országunk északnyugoti része, úgy látszik, azt találta, hogy a csendes tudós, ki szónok se volt, nem való misszionariusnak, és visszahívta, s a térítés művét némi rendszerességgel maga vette kezébe. Piligrin, a salzburgi érsek rokona, tevékeny, nagyravágyó ember, 971-ben lett püspökké, de mindjárt keresett és talált magának valamit, hogy egyháza hatalmát, fényét, birtokait gyarapítsa. Azon volt, hogy a régi, római lauracumi (lorchi) egyház *képzelt* nagyságát és fényét, *minden áron*, a maga egyházának, melyben Lorch utódját látta, megszerezze. Most a salzburgi érsekség suffraganeusa volt; ő azonban maga akart metropolita lenni püspökségek fölött, melyek állítása és talán hite szerint is, a rómaiak és gepidák idejében és később keleti Pannoniában és Moesiában a magyarok bejövételéig fennállottak. Hogy mindez ne csak elméletben, papiroson, hanem a valóságban új életre támadjon,

meg kellett nyernie a magyar földet a kereszténységnek. Az apostoli hivatás és kötelesség tehát összeesett nagyravágyó terveivel.

Térítésében az a mód lebegett szeme előtt és arra utasította papjait, világít és szerzetest, melyet vagy négyszáz évvel ezelőtt Nagy Gergely pápa küldött, Ágoston benczés és társai, az angolszászok közt, még pedig nagy sikerrel, követtek, s a melyet az angol Beda művéből, a középkori história ez oraculumából, bőven megismerhetett. Ezek a térítők tolmácsot hoztak magukkal. A pogány kenti király elé processióban, litaniát énekelve, járultak; előttük zászlóul ezüst keresztet és az üdvözítő Úr Jézus képét vitték. Imádkoznak — mondák — a maguk és azoknak örök üdvösségeért, kikhez, s a kikért az angol földre jöttek és csak arra kérték Ethelbertet, — az volt a király neve — hogy legyen nekik szabad az uraknak, népnek az Isten ígését hirdetni. Ethelbert szívesen hallgatta őket. „Szép, — mondá — a mit beszéltek, de új! és nem tudom, vajjon igaz is-e? Azért nem hiszek nektek és nem hagyom el, a mit annyi ideig az angol nemzettel igaznak tartottam. De mert látom, hogy azt akarjátok velem közleni, a mit magatok jónak, igaznak tartotok, nem akadályozlak benneteket, megadom nektek, a mi kell, hogy megélhessetek, s az ellen sincsen kifogásom, hogy a kit meg tudtok győzni, az csatlakozzék hozzátok.“

A király neje keresztény volt, — épen mint Sarolt — a frank király leánya, Berta, ki püspököt hozott magával hazájából és temploma volt, — valami régi épület Szent Márton tiszteletére, a brittek korából —

a hová imádkozni járt, s a hová most a térítőket is küldék. Ágoston és társai nem erőszakoltak semmit. Csak imádkoztak, miséztek, prédikáltak, s így hatottak szóval, tettel — példájukkal — egyaránt. A nép csődült hozzájuk, hallgatott rájuk, maga Ethelbert is megtért (597-nek pünkösdjén) és megengedte, hogy mindenfelé hirdethetik az igét és építhetnek templomokat; s a mire eljött a karácsony, már tízezer angol-szász követte királya példáját.

Gyejcsa szívesen fogadta, színe elé bocsátá Piligrim papjait, és megengedte nekik, hogy hirdessék, és ők hirdették az Isten igéjét és kereszteltek nyíltan, szabadon; még a rabszolgáknak se kellett többé hitüket rejtegetni. A magyarok közül is sokan felvették a keresztséget, úgy, hogy Piligrim, alig egy év múlva — 974 végén — már mintegy ötezerre becsülte „a katholika vallásra oktatott“, „a szentelt vízben megtisztult“ előbbkelő magyaroknak, férfinak, nőnek, számát és Rómába azt írta, hogy majdnem az egész magyar nemzet hajlandó a keresztény hit elfogadására.¹⁴⁴⁾

Németország trónján ekkor már, I. Ottó halála (973. máj. 7.) óta, hasonnevű fia ült, 20 éves, tüzes, kis fiatal ember, ki kész volt minden dicsőséges tetre, fogékony volt minden új gondolat iránt, csak hogy nem volt mindig oly állhatatos, mint a milyen vállalkozó. Figyelmét nem kerülte el, mi történik Magyarországon. Némileg hasonló dolog történt néhány évvel az előtt, az Odera és Visztula vidékein, a lengyel szlávok közt, a kiknek fejedelmét, Meskot vagy Mieceslawot, neje, Dobrowka cseh herczegaszony, a keresztény hitre térítette, és művét most Jordán nevű püspök támogatta;¹⁴⁵⁾

Csehország már több mint egy század óta keresztény volt, legalább névleg, de még nem volt külön püspöke, hanem a regensburgi püspökséghez tartozott. Wolfgang, a térítő, kit Piligrim segített a püspöki székre, a hová inkább volt való, mint a pogány magyarok közé, ép ez időtájt, önzetlenül lemondott jogairól, és Csehország 975 körül külön püspököt nyert Dietmar szász pap személyében.¹⁴⁶⁾ Püspököt nyert a Morvaföld, kit, nem törődve a passauai püspökség, Piligrim igé-nyeivel, a mainzi érsek alá rendelte.¹⁴⁷⁾ A német udvar tehát úgy találta, hogy Magyarországra is püs-pök kell, a ki a „magyar királyt“ a császár terveinek megnyerje. A kiszemelt püspök Prunwart vagy röviden: Bruno volt, sváb ember, egykor Sanct-Gallen-monostor szolgája, és II. Ottó császár irt Piligrimnek, hogy támogassa utjában, lóval és minden más szük-ségessel, és kísértesse nagy vigyázással és tisztességgel a magyar határra, „mert abból neki is nagy haszna lesz.“ Piligrim engedett, és Prunwart, ki okvetetlenül ügyes, szerencsés kezű ember volt, eljutott Gyejcsá-hoz, legyőzte habozását és Gyejcsa hitt, mint Ethel-bert, (975) és Prunwart mind őt, mind háza népét, a ki pogány volt, megkeresztelte. A keresztségben Gyejcsa ipjának, Gyulának, s a passauai egyház védőszentjének nevét nyerte: Istvánt, akkor még magyarul is Stefant; őcscséből pedig Mihály lett.¹⁴⁸⁾ A keresztségben meg-igérte, hogy alattvalóit a keresztény hitre téríti; de a térítés művében már nem követte a szász Ethelbert példáját, ki jobb szerette keresztény alattvalóit, mint a pogányokat, de azért nem kényszerített senkit sem a keresztény hitre, mert hallotta mostereitől, hogy

Krisztus szolgálatába önkényt és nem kényszerítve kell állani. Gyejcsa azt, ki jó szerivel nem hajlott szavára, fenyegette; ha meg nem ijedt, vele szembe szállt, erőszakkal leverte és „szentségtörő” szertartásait eltiporta. Nincs kétség, hogy volt ellentállás, „rebellis”, kit le kellett vernie, s a míg Prunwart nagyon sok magyart megkeresztelt, Gyejcsa keze mindig a kardon volt, lehet mondani: a „vértől párolgott”, s maguk a keresztények látták, sőt magának Gyejcsának is álmában egy szép ifjú — angyal — megmondta, hogy nem olyan ember, mint ő, építi meg Isten egyházát a magyarok közt, de — vigasztalá a jelenés, mint később legalább beszéltek, hitték — *fia* egyike lesz a királyoknak, kiket Isten kiválasztott magának, s a ki a földi korona után az örökkévaló égit fogja elnyerni. Ez a fiú nemsokára — 977 körül — megszületett Esztergomban, abban a szláv fészekben, mely a Duna jobb partján, a régi római Salva Mansio helyén, szemben a Garam beömlésével a Dunába, egy meredek dombon feküdt, háttal erdős, bérczes vidékre dőlt, jobbra, balra a Dunán uralkodott, éjszakra messze belátott a dunáninni síkságba, a Garam völgyébe, és már vár volt, nemcsak pusztai, sátras tanya, vagy legfőlebb „udvar”, milyenben a régi magyar fővadják, mint más pusztai népek fejei, mint maga a nagy Attila király is, tanyáztak.¹⁴⁹⁾ A fiú a keresztségben szintén az István nevet nyerte, különben egész más volt, mássá lett, mint atyja, ki tulajdonképen mindig pogány maradt, a keresztény szelidségre, hisz Sarolt se tudta, sohasem tudott rászokni, de még némely pogány babonából se tudott kibontakozni; a pogány rossz szelle-

mektől, „istenektől“, még mindig tartott, nekik áldozott, s mikor püspöke — Prunwart? — ezért korholta, büszke tréfával ütötte el a dolgot: van módjában, elég gazdag, hogy ezeknek is adhasson valamit.¹⁶⁰⁾ Ellenben fiát, Istvánt, már egészen keresztény módra nevelték. Még az akkori tudomány első alapjába, a grammatikába is bevezették, mely az íráson és olvasáson kezdte s a profan és egyházi latin írók olvasásáig emelkedett — de lelke fogékony is volt e nevelésre. A gyermekben megvolt, mint a következés mutatta, atyjának bátorsága, ereje — véghetetlenül nagyobb látókörrel és észszel, mert nemcsak azt látta, mit kell lerombolni, hanem azt is felfogta, megértette, mit kell a lerombolt helyére állítani. Királynak és úrnak született a széthúzó magyarság fölé, de *keresztény* királynak, *keresztény* úrnak, kit nemcsak kissé bemázolt, de át is hatott az evangelium tanítása, ki valódi apostola akart és tudott lenni népének, nemcsak leverője morgó pogányoknak, berzenkedő, békételen nem- és ági vezéreknek. Benne megvolt a nagy államférfiú és szentnek csirája; a természet oltotta belo és fejlesztette, példát logközelőbb környozetében, atyjában, anyjában nom igen talált.

Csak egy, sokban rokon, de még inkább ideális, szellemet ismertünk, ki hozzá, mikor mintegy 17—18 éves volt, közeledett és okvetetlenül kellett, hogy hatással legyen rá: a szomszéd cseh, prágai püspök, Wojtech, egyházi, német néven Adalbert. Ez a — 993-ban, 994-ben — még nom egészen 40 éves püspök, híres, előkelő cseh család ivadáka, még a német császári családnak is rokona, kolostori szentnek, apos-

tolnak született, ki Krisztus tanítását önmegtagadó, szeretetteljes életével, példájával, vagy lángoló szóval hirdesse s élete célját, boldogságát ebben találja. A körülmények azonban, kiváló származása az élet harcaiba sodorták; küzdenie kellett a bűnnel, nyers, félkeresztény honfitársaival s e küzdelem nem neki való volt. Csak megsebezte gyengéd lelkét, de sikerre, győzelemre, úgy, a mint kívánta volna, nem vezetett. Már egyszer odahagyta püspöki székét és kolostorba vonult, de népe sürgetésére 992-ben újra visszatért Prágába s ekkor buzgó, missionárius tekintete a szomszéd magyarokra is esett, a kiknek földjére, legalább a Vág vidékére, a prágai püspökség — a régi morva kapcsolat révén? — némi igényt tartott.¹⁶¹⁾ Nincs nyoma, hogy Adalbert ez igényeket magáévá tette volna, de szíven feküdt a nemzet lelki üdve s majd írt, majd maga ellátogatott a magyarokhoz, Gyejcsával, fiával érintkezett, de a mit ő látott: „pogányságtól megfertőzött kereszténységet“, azon nem nagyon épült, a sikerrel, melyet elért, nem lehetett megelégedve. „A magyarok kissé megváltoztak, kissé kiőpültek tövelgyéseikből, de azért mégis csak árnyéka volt a kereszténységnek, a mit ő“ — találták tanítványai — „beléjük tudott oltani!“ Sőt az is hanyatlott, mikor Adalbert 995-ben újra megutálta, újra odahagyta püspöki székét és hazáját, s a magyarok vallása — véleménye szerint — „még a barbárságnál is rosszabb, lanyha, félsz kereszténységgé lett“. Egy kedves, ifjú barátja, Radla, ki szerzetessé lett, a cseh zavarok és üldözés elől Magyarországra, Gyejcsához, Sarolthoz menekült. (995.) Adalbert szerette volna, hogy jőjjön hozzá és menjen

vele térítőnek pogányok közé s azért irt Gyejcsának, de Saroltnak is, mert tudta, hogy ő tartja kezében férjét, az országot, bocsássák el Radlát, ha csak lehet; magát Radlát pedig titokban biztatta, jöjjön hozzá, ha engedik, ha nem, Sarolték. De a „szép és jó“ Radlát nem eresztették; maga sem akart elmenni. Nyilvánvalóan ő nem találta oly szörnyűnek, oly kétségbecjtőnek a magyar állapotokat, hogy azokban ne lehetett volna megmaradnia. Különben Gyejcsa maga is érezte, hogy még nagyon sok a teendő. Nyílt ellenséggel nem kellett neki, legalább közvetlen közelében, küzdeni; nem hangzott többé fel, akaratján kívül, mint legfőbb parancs: az „Isten és a magyar nép“ szava; csak a távol Erdélyben, a Meszesen túl, volt még nyíltan pogány, Sarolt rokonsága, kész vele szembeszállni: de azért volt még pogányság elég, bár jobbára lappangó, a Meszesen innen is, a Tisza mentében ép úgy, mint Dunántúl, Gyejcsa közvetlen közelében Somogyban, Baranyában, mely csak kénytelenségből hódolt, hallgatott és várta az alkalmat, hogy az új rendet, a keresztény hit igáját, melyet rá kényszerítettek, magáról lerázza. Mikor tehát érezte, hogy ereje gyöngül, bár még alig volt negyven és néhány éves, igyekezett fia jövőjét biztosítani. Összehívta a magyar nemzet főembereit, a nemek, ágak vezetőit és a „következő rendet“, a nemeseket, hogy egy külföldi író kitételét használjuk; beszélt velük, s a mint látta, hogy beleegyeznek, fiát utódjává nevezte s mindannyit, a kik megjelentek, hűségére fel eskette.¹⁶²⁾ Azután feleséget keresett neki. Mert, hogy fontos, életbevágó dolog, milyen a feleség? azt Gyoj-

csánál, a Sarolt férjénél jobban senki sem érezhette. Szeme ismét Németországra, a német birodalomra esett, a honnan jött a térítés eddig, a honnan jöhetett a segítség, de veszedelem is az új magyar „királyságra”. A német település, a német Ostmark, lassan, de folytonosan haladt a magyar határ felé; 987 körül elérte a Szárhegyet s a század végén már azon is túl terjeszkedett. A magyarok gyakran zavarták e zajtalan hódítást, de nem tudták megállítani, sőt már maguknak kellett védelemről gondoskodni. Nyugoti határukon, a Duna jobb partján, a melyen leginkább terjedt az Ostmark-Ausztria, a Fertő és messze terjedő mocsaras környékén, a mi út, ösvény volt, teljesen bevágták, mesterséges akadályokkal, gyepfűkkel, — sánczczal, torlaszszal — vízáradással elzárták. Csak két „kaput” hagytak nyitva bejárául: a Fertőtől keletre Mosonynál és délre, a mai kis Rába mellett, Babóton, a mai Kapuvártól délkeletre. A kis Rábán túl, a régi Scarbantia, Oedenburg környékén a Lajta hegységig, jobbára erdő terült és az szolgált védelmül. ¹⁵³⁾

Az Ostmark élén, körülbelül attól az időtől kezdve, hogy Gyejcsa megtért, 994-ig a vitéz Babenberg Luitpold állott, fölötte azonban még a bajor herceg volt, némi megszakítással 40 éven át (955—995.), Henrik, fia annak a Henrik hercegnek, ki Lélt és Bulcsút folakasztatta. Mint atyja testvérével, I. Ottóval, ő is unokatestvérével, II. Ottóval, eleve sokat viszálykodott, hercegségét elvesztette, fogságot, számkivetést szenvedett, de azután, mikor II. Ottó meghalt (983.), kiskorú fiával és utódjával, III. Ottóval,

kibékült, Bajorországot visszakapta és híve maradt öcsésének, ura, császárjának, halálaig. Róla olvassuk, hogy 991-ben a magyarokon győzelmet aratott.¹⁵⁴⁾ Mikor 995 aug. 28. meghalt, 22 éves fia, szintén Henrik, lett utódja, kiben épenséggel nem volt meg eleinek lázongó, békétlen hajlama, hanem — bár nem idegen a földi nagyság iránt — jámbor, kegyes, szent élete által tünt ki. Meglátaszott rajta Wolfgang püspöknek, a hajdani magyar hittérítőnek befolyása, ki nevelését befejezte, s az egész herczogi családnak atyai barátja volt. Testvérei közül Bruno pappá, Brigitta apáczává lőn; Gizellában szintén kolostori hajlamok voltak, de Wolfgang mindig csak *királynénak* nevezte, látó szelleme neki koronát jövendölt. Ezt a „nemes nőt, a római császárok kiterjedt rokonságából” szemelte ki Gyejcsa fiának feleségül, s a bajor herczogi ház odaadta a 20 éves magyar trónörökösnek, kinek keresztény vallását ép ez a házasság volt hivatva megerősíteni. (996.) Gizella, körülbelül egykorú Istvánnal, nem volt Sarolt, de oly nőre Istvánnak nem is volt szüksége. Elég volt neki: jó feleség, kegyes életű asszony, ki rokonszenvező társa, barátja, de nem ura, vezére legyen élete pályáján. Vele, vagy lakodalma ideje körül, a magyar nemzet néhány kisebb-nagyobb rangú idegent, — németet — már világít, nem papot, szerzetest látott bejönni országába, kiket Gyejcsa hitt, vagy legalább szívesen fogadott és magánál tartott, a külső és belső ellenségek ellen.¹⁵⁵⁾ Köztük volt Teobald, a bajor Wecelin, a sváb Hunt és Poznán, — mai nyelvünkön: Hont és Pázmán — mind azzal a szándékkal, hogy magyarok

lesznek, a mint, hogy ivadékaik csakugyan azokká is lettek.¹⁵⁶⁾ Erősebb támasza azonban, mint e néhány vitéz, volt Istvánnak a magyar főemberek és népnek jóakarata, mely, miután Gyejcsa, kevésse utóbb, 997 elején, „a természet adóját lefizetvén, elhunyt“ és „mint hiszszük“, jegyzi meg vagy száz év múlva a magyar legendairó, „mert Istent megvallotta, az örök boldogság dicsőségét elnyerte“, az ország királyi székébe emelte.¹⁵⁷⁾ Sarolt, még mindig asszony, kinek kezét keresték,¹⁵⁸⁾ túlélte Gyejcsát, de Istvánnak nem volt szüksége támogatására. Erős volt ő magában is, bár nem erőszakos, mint atyja, anyja. Nagy feladattal állott szemben, állott a nemzet, de támogatta lángelmője, apostoli lelkesedése és a magyar természet alapos ismerete. Mikor Gyejcsa meghalt, a magyar, mintegy 170 év után, hogy az Ural vidékét elhagyta, a nyugati és keleti keresztény Európa, Byzancz és a német birodalom, a régi és új római császárság közé volt beékelve. Az a kevés, mit az őshazából magával hozott, a déloroszországi síkságon útközben szerzett, állami és társadalmi rendje, vallása elavult, itt-ott megmaradt, korhadtt töredékeit Gyejcsa jobbára szétrugta, de helyébe valami újat, valami állandót tenni, nem volt se ideje, se tehetsége. Megszűnt a laza foederatio, melyet az etelközi „vérszerződés“ csak kissé fűzött szorosabbra, megszűnt legtöbb intézménye, de helyébe európai királyság, országos szervezet még nem lépett. Elnémult, rejtekbe vonult az ország legnagyobb részében a pogány vallás; fellépett nyilvánosan a kereszténység; voltak papjai, templomai, itt-ott, volt püspöke, de eltűnt — meghalt? — s nem

lett utódja, mert nem alakult egyházi, magasabb szervezet — püspökök, érsek, kolostorok, mely a térítés művét rendszeresen, következetesen folytassa, befejezze, s a mi a legfőbb! a maga tisztaságában fenn is tartsa. Mindezt meg kellett teremteni. Az időpont kedvező volt. Kelet császárságát polgári háborúk, a mohamedán kelet támadásai, a bolgár hatalom megtörése foglalkoztatták, s így Byzancznak nem volt sem ideje, sem kedve, a magyarság ügyeibe avatkozni. A német birodalmat, e veszedelmes szomszédot, az ifjú 15 éves III. Ottónak, Henrik herceg unokaöccsének, kozmopolita, keresztény-antik lelkesedése kormányozta. Jóakarattal látta tehát a magyar nemzet csatlakozását a katolikus egyházhoz, a nélkül, hogy abból magának valami világi hasznót, uralmának kiterjesztését kívánta volna. A magyar nemzet, sejtjük a következményekből, nagyjában, nem látta tisztán helyzetét, s inkább ösztönszerűleg követte vezérét, ki megragadta és vitte új ösvényen előre, de követte, s ez volt a nemzetnek, ez volt a vezérnek szerencséje! Ez tette csak lehetségessé, hogy István, aránylag rövid idő alatt, a maga korára nézve szerencsésen megoldotta fejlődésünk állandó problémáját és Magyarországon államot teremtett, mely európai volt, de azért mégis magyar maradt!

JEGYZETEK.

RÖVIDÍTÉSEK MAGYARÁZATA.

AFÖG. = Archiv für österreichische Geschichte.

CD. N. n. = Fejér, Codex Diplomaticus. Tom. vol.

Csánky = Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában.

Ért. TT. = Értekezések a történettudományok köréből. Kiadja
a magyar tudományos Akadémia.

Fl. = M. Florianus, Fontes Domestici.

HO. = Hazai Okmánytár.

KK. = Képes Krónika.

Mittheilungen = M. des Instituts für österr. Geschichtsforschung.

MG. SS. = Pertz, Monumenta Germaniae Scriptores.

MHK. = A Magyar Honfoglalás Kútfüi, a honfoglalás ezer-
éves emlékére, kiadja a magyar tud. Akadémia

MG. LL. = Pertz, Monumenta Germaniae. Leges.

W. = Wenzel, Codex Novus Arpadianus.

¹⁾ A hunok lakásáról Ptolomaeus III. 5. Ammianus Marcellinus XXX. 2. Scythia határait leírja Jordanes (ed. Mommsen. 61. kk. II.) A mi írónk sokkal szűkebb körre szorítja. (Anonymus C. 1. KK. c. 2. M. Florianusnál II. 21., 105. l. MHK. 893., 492. l.)

²⁾ A bolgárok legelőször az V. század végén kezdenek szerepelni. Jordanes 551-ben a Pontus mellé helyezi telepeiket (i. h. C. V. 63. l.). VII. századbéli sorsukról Theophanes beszél (I. 545., 546. Boor kiadásában I. 357. l.), jelesen azt mondja, hogy egyrésztük átment a Donon, de ebből nem lehet kiolvasni, mint némelyek teszik, hogy e vándorlás túlterjedt a Don-torkolat vidékénél, s hogy ezek a bolgárok volna azok, kiket a X. században s azután, még a mongol-dúlás után is, a Közép-Volgánál, a Kama-nál találunk. Ezeket az északi bolgárokat a byzanti írók nem ismerik. Kérdés, vajjon északról délre, vagy délről északra történt a bolgár vándorlás? Világos történeti adatunk erre nincs; de ha tekintetbe vesszük, hogy, sokkal természetesebb feltennünk, hogy északi nép délre törekszik, mint megfordítva; hogy nincs kizárva ugyan a lehetőség, hogy a déli bolgárokat északra szorította valamely ellenséges nép, de akkor meg nem volna érthető, mikép maradt a nemzet nagyja mégis *délen*? míg ha kivándorlást teszünk fel, igen érthető, hogy bizonyos kisebb rész visszamaradt; végre, ha a kozárok analog esetét vesszük tekintetbe, kikről a következő jegyzetben lesz szó: alig fogunk kételkedhetni, hogy a bolgárok történelmileg ismert első hazája a Közép-Volga mellett feküdt s innen jutott le a nép nagyobbik része délre, a Fekete-tenger partjaira, s ezt megerősíti Rubruk tudósítása, — igaz, hogy csak a XIII. század közepéről, hogy: „De illa enim majori Bulgaria“ — érted a volgamellékit — „venerunt illi Bulgari, qui sunt ultra Danubium, prope Constantinopolim.“ (Recueil de voyages et de memoires IV. 275. l.) Theophanes onogundur, bolgárja (így! egybeírva, vessző nélkül, Boor kiadásában i. h.

s Anastasiusban is, Theophanes II. 179., 504. l.), ha *onogur* bolgárt jelent, nem-e szintén jele annak, hogy a bolgárok az onogurok szomszédságából, tehát *északibb* vidékről (l. 15. jegyzetet) jöttek a Fekete-tenger mellékére?

³⁾ Theophanes szerint (I. 547. l.) a kozárok, „Ἀπὸ τοῦ ἐνδοτίπου βᾶθους Βερζιλίας τῆς πρώτης Σαρματίας“ kerültek ki; — mit ért ő Sarmatia alatt, kitűnik további állításából, hogy az Atalis, felfogása szerint a Don is, a Volga is, Sarmatiából fakad. Berziliát nem kereshetjük tehát valahol délen, a Kaukázus körül, mint némelyek teszik, hanem északon kell keresnünk. És csakugyan, Ibn Rosztah szerint (MIK. 163.), a volgamelléki bolgárok egyik törzsét barszúlának hívták. Isztakhri, ki Abu Zaid el Belkhi munkáját dolgozta fel Maszalikjában a X. század derekán, és Ibn Haukal, ki 977- vagy 978-ban viszont Isztakhri-t írta és egészítette ki némileg, bizonyítja, hogy a kozárok és bolgárok nyelve azonos (Isztakhri, Mordtman fordításában, a „Schriftou der Akademie von Hamburg I/2. 106 l. Ibn Haukal Ouseley fordításában 190., gr. Kuun Géza fordításában MIK. 239. l. Ez írók viszonyát egymáshoz Du Goojo tisztázta: „Die Istakhri-Balkhifrage, Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft XXV. 42—59. ll.). Ez tehát megállapítja, hogy a kozárok, a bolgárok egy ága, a volgamelléki Bulgaria vidékéről jöttek. Mikor az V. század közepén, Attila idejében, a húnoknak meghódoltak (Priskos 185. kk. ll., 197. l.), már nem Berziliában, hanem jóval inkább délre, a Don és Donecz vidékén kellett lakniok, a minthogy Jordanes is (i. h.) az aestiektől — kik alatt a poroszokat, litvánokat, jadvigokat, le Kiev közeléig (Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme 673. l.) kell érteni — délre helyezi az *akatzirokat*. Priskos is majd ἀκατζιρών, majd κατζιρών ἔθνος-t mond; hogy az mindegy, hogy az akatzir és kozár azonos, a VII. század végének ú. n. ravennai Névtelene IV. 1. (Pinder és Parthey kiadásában, 168. l.; koráról Teufel, G. der Röm. Litteratur 497. §.) tanúsítja. Masanderanban a chasar helyett chasirt mondanak. (Dorn, Caspia, Memoires de l'académie de St. Petersbourg XXVIII/1. 81. l.)

⁴⁾ Prisci Hist. c. 14, 19. (158, 161. l.) A saragurok támadását a kozárookra Priskos majdnem olyformán említi, mint

500 évvel később Konstantin császár a bessenyők támadását a magyarokra. A Kaspi-tengerről Jordanes írja: *Maro Caspium, quae in extremis Asiae finibus ab Oceano eo robore in modum fungi primum tenuis, post haec latissima et rotunda forma exoritur.* (c. 5. i. h. 61. I)

⁵⁾ Jordanes c. 50, 52. (i. h. 125, 127. II.) Az 52. fejezetben van az a híres hely, melyből a *IIunivar* nevet faragták, de az Mommsen kiadása szerint ekkép hangzik: „*Quam* (t. i. a Dniopert) *lingua sua Hunni Var appellant*“. A „Var“-nak felel meg a Konstantin Porphyrogenitus *De Adm. Imp.* c. 38. Barukhja; az pedig a görög Borysthenes vagyis sebes Bory. (Szabó Károly, Konstantinos császár munkái, magyar szempontból ismertette, Magy. Akad. Értesítő (régi) I. 122—124. II.)

⁶⁾ Prokopius *De Bello Persico* II. 29. *De Bello Gotico* IV. 3—5, hol már a csodaszarvas regójének elemeit találjuk, 18. (II. 469, 474, 479, 552. II.); Menander, *Logat. ad gentes* c. 1. (345. I.); Jordanes c. 5. (i. h. 63. I.). A menekülő onogurokat Priskos is említi *Hist. Byz.* c. 14. (158. I.) Theophylaktos Simokatta VII. 7. (288. I.), Menander *Excerpta* c. 8. (300. I.). A fekete Tí, melyet Theophylaktos említ, csak a Volga lehet, mint Zemarkhos utazásából, melyet Menandernél i. h. olvasunk, kitűnik. Fehér Tínek, Ak-Tínek Vámbéry szerint (Magyarok eredete 22. l. n. 1.) a törökök a Kamat nevezik, a baskirok pedig, tehetjük hozzá, még a múlt század közepén legalább, a Bjelaját hívták Ak-Idel vagy Fehér-Idelnek (Ryeskoff Péter, *Orenburgische Topographie*, németre fordította Rodde J. II. 152. I.), melynek vize különben fehéres, savószínű, mint Ryeskoff Miklós Naplójában, 1770-ben — *Tagebuch*, fordította Hase C. H. 191. l. megjegyzi.

⁷⁾ „Az ugor ethnikai név eredetileg törökökre vonatkozott“, mondja maga Vámbéry, A török faj 85. l., habár annak az újgurral nincs is semmi köze, s gr. Kuun Géza már 1873-ban írta: „Az ugor név igen alkalmas arra, hogy azon török-tatár népek gyűjtő neve legyen, melyek már a Kr. előtti időben a Kaspi-tenger s Tauris nyugoti határai közt szerteszéjjel terjedtek.“ (Adalékok Krim történetéhez, Ért. a Ny. és Széptt. köréből III/10, 2. l.). Újabban Munkácsi B. fejtegette e kérdést

helyesen „Az ugor népnevezet eredete” Ethnographia VI. 349. kk. II. Ebből tehát kitűnik, hogy az ugor név, hogy a most szokott formán használjam a görög írók ogur, ngur, formája helyett, *nem ellentét* a töröknek, mint rendesen vesszük, hanem alfaja, mint p. o. a szász a németnek. A húnok, török vagy ugor voltát kimutatta Vámbéry, Magyarok eredete 29. kk. II. Jordanes megkülönböztetése c. 5. (i. h. 63.), s ez magában véve elég volna, hogy Zeuss G. törekvését, a bolgárok és húnok azonosságát kimutatni (i. h. 710. kk. II.), meghiúsítsa. „Az ősi ugor nyelvnek maiglan élő egyetlen maradványa a keverék jellegű csnvas nyelv” mondja Munkácsi B. i. h. 387. I. Szmirnof J. Les populations finnoises, oroszról fordította Boyer Pál I. 262. kk. II. bebizonyította, hogy a csnavasok a burtaszok utódjai, kikről még a 15. jegyzetben lesz szó; a burtaszok nyelve pedig, mely e szerint török volt, különbözött Isztakhrí és Ibn Haukal szerint (MHK. 239. I.) a bolgárok és kozárok közös nyelvétől; ezek nyelve tehát nem volt török. Ezeket, valamint e rokon vagy legalább hasontermészetli népek ethniumára vonatkozó, további jegyzetekben is előforduló adatokat egyébiránt jelen dolgozat II. függelékében együtt találja az olvasó.

*) A törökökről, a török névről, mint általános elnevezésről Theophylaktos Simokatta I. 8. III. 8, VII. 7, 8. (47, 124, 281. kk. II.) Menandor, Leg. ad Gent. c. 7, 8. (381, 384, 386. II.) Theophanes I. 378. „Im Mittelalter verstand man“ — mondja helyesen Peschel (Abhandlungen zur Erd- und Völkerkunde, Nono Folge II. 9. I. 1 és ilyformán 37. I.) — „unter Türken, was die Alten unter Skythen, wir jetzt etwa unter Tataren verstehen, nämlich Nomadenvölker.“ Érdekes e tekintetben Urbicius taktikai művének egyik ozikkelye, akár származik ez, mint Mauricius császár műve a VI. század végéről, akár — mint Váry Rezső véli — (Bölcs Leo Hadi taktikájának XVIII. fejezetéhez írt bevezetésében MHK. 8. e. n. 1.) későbbről, melyben ezt olvassuk: Πῶς δεῖ Σκύθαις ἀρμολύεσθαι τοῦτ' ἔστιν Ἀβάρους καὶ Τούρκους, καὶ λοιποῖς ὁμοδαίτοις ἀδυνάτοις ὀννικοῖς ἔθνεσι (i. h. 5. I.) „Mikép kell harcolni a scythákkal, vagyis az avarokkal és turkokkal és a többi hasontermészetli hún népekkel.

⁹⁾ Theophylaktos Simokatta i. h. Menander, Leg. ad Roman. c. 7. (299. l.) Az avarok csekély száma érthetővé teszi, hogy a mikor Pannoniában a IX. század végén legyőzettek, rövid időn teljesen elpusztultak, mint a Nesztor-féle krónika mondja, az orosz közmondással: „Elvesztek, mint az avarok, kiknek már se nemzetségük, se maradékuk.” C. 8. Leger fordításában 8. l. Jagië-Thallóczynál MHK. 369. l. Konstantin Porphyrogen. császár De Adm. Imp. c. 30 (144. l.) a X. század derekán csak Dalmatiában ismer még avar maradványokat. A nomád törzsek költözködéséről helyes megjegyzéseket tesz Grigorjev, Die Nomen als Nachbarn und Eroberer 46. l.

¹⁰⁾ Menander i. h. c. 2. (284. l.)

¹¹⁾ Baján avar khagan a byzantinusoktól azt az adót kérte, melyet az utriguroknak fizettek, mert ő e két népet legyőzte. Menander, Leg. ad Gent. c. 9. (385. l.), ad Rom. c. 14. (310. l.) Theophylaktos Simokatta VII. 8. (286. l.). Ha figyelemmel olvasuk, mit Menander c. 4. 5. Leg. ad Rom. (285, 290. ll.) az avarokat illető leteleptető tervekről mond; ha tekintetbe vesszük, hogy a Nesztor-féle krónika szerint c. 8. 9. a Bug mellett, a mai Wolhyniában lakó dulyebokon zsarnokoskodtak, kiket bizonyára nem akkor hódítottak meg, mikor már a Kárpátoktól délre laktak, hanem akkor, mikor észak felől terjeszkedtek a Kárpátok felé; hogy az avarok első összeütközése a frankokkal, 561 után, az Elbénél történt (Paulus Diaconus II. 10, általánosabban Gregorius Turonensis IV. 23. 29.): arra az eredményre kell jutnunk, mit már Šafarik valószínűnek tartott (Slav. Alterthümer, ford. Wuttke II. 59. l.) és Bury J. B. is Gibbonhoz írt appendixeiben (V. 517. l.) elfogad, hogy az avarok is, mint később a magyarok, észak felől jöttek mai hazánkba és nem a bércezen Erdélyen vagy a mai Oláhországon keresztül, a melyen akkor, úgy látszik, kellő út sem volt, mint Piñ, Dio Abstammung der Rumänen 75. kk. II. is észrevette, mert, mikor Baján már a mai Magyarországon tanyázott és a *Duna torkolatánál* lakó szlávok ellen akart sereget vezetni, nem a Duna bal partján, a mai Oláhországon át ment ellenük, hanem átkelt a Duna jobb partjára, s ott, római területen, a mai Szerbiában, Bulgáriában vonult le a Duna mentében, és csak a Duna torkolata

táján kelt ismét át a bal partra, hogy a szlavinok földjét pusztítsa. (Menander Leg. ad Gent. o. 18. 405. l.)

¹²⁾ Menander, Leg. ad Gent. c. 13, 14. (394, 403, 404. ll.), c. 17. (408. l.) Excerpta Theophanis 488. l. A szavirok ezt a kivándorlást jó megjegyeznünk, különösen azokkal az elméletekkel szemben, melyek a szavirokat még a magyarok közt is keresik.

¹³⁾ Az utrigur és kutrigur hún törzsek teljes elpusztulását már Agathias érinti, ki a VI. század vége felé halt meg. V. 25. (384. l.) Theophanes I. 545–547. ll. Nicophorus Constantinopolitanus 38, 39. ll. A Fekete-tengermelléki bolgárokra, s így a kabarokra nézve is érdekes, mit Leo Diaconus mond róluk (VI. 8; 103. l.): „Nam dicuntur Bulgari“ — latinul idézem — „ex gentibus supra aquilonem habitantibus, Cotragis, Chazaris et Comanis profecti, sedes patrias reliquiasse oto.“

¹⁴⁾ A kozárokról és kozár államról gr. Knun Géza fordításában Ibn Rossteh és Gurdézi, kik a khorassani nagyvezér Dsaihâni művéből merítették MHK. 162. kk. ll.; Ibn Fadhlân (u. o. 212. kk. ll. Frähn: De Chazaris, Memoires de l'Académie de S. Petersbourg VIII. 589 kk. ll. nyomán); Isztakhri és Ibn Haukal, Mordtmann, illetve Onseley fordításában 103. kk. ll. s 185. kk. ll. MHK. 223. kk. ll. Maszûdi Prairies d'or, Barbier de Meynard és Pavot de Courteille fordításában II. 7–13. l., MHK. 253. kk. ll., s az Itil vagy Khamlyds kettős névről De Goeje jegyzetét Ibn Khordatbehez, Bibliotheca Geographorum Araborum, ed. De Goeje VI. 95. l. n. 2. Nem számíthatom azonban a források közé József kozár bég levelét Khaszdaihoz, melyre nézve I. Cassel, Magyarische Altertümer 195. kk. ll. Kohn S. Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez a Tört. Tár 1879. folyamában 630. kk. ll. és Harkavy, Russische Revue X. 310. kk. ll., s a levél történetét elmondva és valódiságát védve u. o. XI. 143. kk. ll. — mert az legalább is gyanús, s úgy látszik — bár Cassel hymnusokat zeng róla, régi zsidó hagyományokból, melyek nyoma Jchuda Hallelwi híres Al-Chazari könyvében is, 1140-ből (előttem Hirschfeld H. német fordítása fekszik 1885-ből) megvan, szőtt koholmány, s azt napjainkban Firkovics Abráham, kinek, mint Kohn S. írja

(i. h. 655. l.) „számos kézíraton és régiségen elkövetett ügyes hamisításai ma már annyira hírhedtek!“ --- még kibővített. Nem is említve, hogy a mit e levél a zsidóság terjedéséről mond, nem egyezik meg az arab írók, a byzantínusok, az alább érintendő Sz. Cyrill (Konstantin) szláv legenda tudósításával a kozárság vallási viszonyairól: teljesen hihetetlen, hogy a nyugoti zsidók, a nagytudományú Khaszdai előtt, ki III. Abderrahman cordovai kalifának diplomatája volt s a zsidó költővel szólva: „nyíl, kard nélkül, csak ékes szólásával az aljas disznóhúsovőktől“ — a spanyol keresztényektől — „várakat, városokat hódított el“, (Dozy, Geschichte der Mauren II. 55. l.) oly teljesen ismeretlen lett volna a kozár zsidó állam, mely ekkor, 960-ban, már vagy 170 éve lehetett zsidó, mikor a IX. század derekán író arab főpostamester Ibn Khordatbeh művéből tudjuk, hogy a szlávok földje, a Volgamento s a Kaspi-tenger, tehát ép az a vidék, a hol a kozárok laktak, egyik rendes útja volt a spanyol és francia zsidó kereskedőknek Ázsia belsőjébe. (Ibn Khordatbeh i. h. VI. 116. l. és Heydt, Geschichte des Levantehandels I. 142. l.) A kozárok eredeti vallásáról, a IX. századbéli vallási viszonyaikról érdekes adatokat tartalmaz. Szent Cyrillnek — feljebb érintett s az arab tudósításoknál régibb, szláv legendája, melyet latin fordítással Dümmler E. és Miklossich Ferencz adtak ki a: Denkschriften der k. k. Akademie der Wissenschaften. Hist. Phil. Classe XIX. Bécs, jelesen c. 8. 235. l. „Les juifs ... travaillaient à étendre leur culte autant que leur negoe“ jegyzi meg Lapôte A. S. J. L'Europe et le saint siège à l'époque Carolingienne I. 99. l. János gót püspöknek, ki a IX. század végén élt, életrajza (AA. SS. Jun. 26. Jun. 191. kk. II.) szól a kozárokról, szerepelteti a khagánt, de a zsidó vallásról még nem szól. A kozárok zsidóságát említi Christianus Druthmarus, Migno, Patrologia Lat. CVI. 1460. l. A kozár főváros helyének megállapításánál Jenotajovszkre gondolok, mert a kozár fővárost termő vidék környezte, ez pedig agyagos oásis a homokban (Reelus, Geogr. Universelle V. 680. l.), stratégiai pont is, azért az oroszok idő a kálymukok fékentartására várucskát építettek, melyből csak 1785-ben lett város. (Heym, Encyclopaedie des Russischen Reiches, 258. l.)

A kozárok nemzetiségéről értekezik Howorth czikke: *The Khazars were they Ugrians or Turks?* (Travaux de la troisième session du congrès international des Orientalistes. St. Petersbourg 1876. II. 127--150. II.) — nem közvetlen forrásokon alapuló — p. o. Anonymust csak Zousaból ismeri, — gyonge és nem meggyőző dolgozat, mely azt igyekszik bebizonyítani, hogy a kozárok nem voltak ugorok — vagyis, mint eddig rendesen vettük e nevet, nem finnszerű népek, hanem törökök. Íróink chorenei Mózesre támaszkodva, úgy beszélnek, mintha a kozárok már a III. században is szerepelték volna (Lukácsi. A magyarok őselei 130. l.), de feledik, hogy habár egy chorenei Mózes az V. században élt is, a neve alatt ismert történeti mű, mint az újabb kutatások, jelesen Tomaschek, Carrière és mások dolgozatai (Krumbacher Károly, *Geschichte der Byzantinischen Literatur*, második kiadás 408. l.) kimutatták, későbbi, talán IX. századbéli, a VII. század végénél semmi esetre sem régibb compilatio.

¹³⁾ A burtaszokról Ibn Roszteh, Isztakhrí, Ibn Haukal (MHK. 158, 234, 240. II.) írnak. Hogy egy nép az onogurokkal, onnan következtetem, mert azok is, mint Jordanesből tudjuk (i. h. c. 5. 62. l.) híresek voltak nyest bőreikről. Hogy a csuvasok ntódaik, már Szbojef állította, s legújabban Szmirnoff J. vitatja (i. h. I. 262. kk. II.), ki azt is kimutatja, hogy a burtaszok a Volga bal partján laktak, a jobb partra csak később kerültek, ha nem is a XI. században a kunokkal, mint Szmirnoff véli. A XVI. század óta vannak orosz oklevelek, melyek a burtaszokról szólnak, őket a mordvákától megkülönböztetik, de a XVII. században tatároknak is nevezik, s a burtasz és csuvas nevet felváltva használják. (Szmirnoff i. h. 270. l.) A csuvasok mondája (Gr. Kun G. *Relationum* II. 16.), hogy a Fekete-tenger partjáról származnak, minthogy unngur reminiscencia lehet, inkább megerősíti, mint gyengíti a Szbojef-Szmirnoff-féle felfogást.

¹⁴⁾ Ibn Roszteh (MHK. 161. l.) a burtasz föld szélességét és hosszát 17, Isztakhrí és Ibn Haukal u. o. 242. l.) 15 napra teszik. A bolgárokról: Ibn Roszteh (i. h. 163. l.) és Ibn Fadhlán (u. o. 201. kk. II.) írnak.

¹⁵⁾ A bessenyőkről, mielőtt még Lebediába törtek Konstantin

Porphyr. De Adm. Imp. c. 37. (MHK. 115. l.), csakhogy a császárnak az a kitétele, hogy az Atelnél is laktak, ha ezzel a Volgát akarja jelölni, erre az időre még nem helyes; Gurdōzi (i. h. 150. l.), Ibn Roszteh (i. h. 152.). A kunok, tudvalevőleg török nyelvet beszéltek. A kun és bessenyő nyelv azonosságát bizonyítja Anna Komnena Alexiasában. (VII. 396. l.)

¹⁰⁾ Ibn Fadblān Basgurtot, Isztakhrī Basdsirt, Ibn Haukal Baskirt, Maszūdi Redsgardot ír. (MHK: 199, 240, 279. ll.) Basgurt mellett szól krónikáink Bascardiája, Rubruk Pasenturja (Recueil nat. IV. 274.), sőt némileg Konstantin Porphyr. sabartoi-asphaloi-ja is. Én itt már a baskirt a magyarral egynek veszem s ezt az azonosságot történeti alapon, összefüggőleg e dolgozat III. függelékében igyekszem megállapítani.

¹¹⁾ A baskirt a magyarral egynek vévén a legrégibb állapot vázolásánál azokat a vonásokat használom fel, melyek a magyarsággal és a mai baskirral közösek, s egyúttal a finn népek nyelve, szokásai által is igazoltatnak. Ló p. o. ob, nyuszt, hal, falu, város, finn eredetűek, Hunfalvy P. Ethnographia 227, 229, 230, 231. ll. Dr. Jankó János igen elmésen a magyarok által ismert három fő halfaj nevéből von következtetést a magyarok urali őshazájára és velünk hasonló eredményre jut, csakhogy még a bolgár földet is belevonja. „A magyarok őshazájául tehát” — mondja a magyar halászat eredetéről szóló beható fejtegetéseinek végén, melyekben a halászati szerszámok neveiből szépen bebizonyítja, hogy a magyar nem volt par excellence halász, hanem lovas vadász nép — „azt a területet kell kijelölnünk, a melyet az Ural gerince határol kelet felől, az Ufa, Bjelaja és Kama folyók zárnak be éjszak felől, a Volga Kazantól mintegy Szaratovig nyugot felől és az Ural középfolyása Orsktól Uralskig délfelől. Ennek a területnek a vizeiben él a ponty is, harcsa is, csuka is, tehát a magyar három fő hala.” (Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása I. 615.) A Kama, Bjelaja nagyságáról Sommier, Un estate in Sibirie 42, 46. ll. Edriszi szerint (i. h. VI. 339. 340. t.) a ghuzok és baskirok közt hegyláncz van, melynek neve Morghar. Tetejére nem juthatni, mert örökkös hó fedi. Ebből folyó fakad, melynek neve Morgha. Ha ez árad: „on y trouve de l'or en quantité: on

extrait aussi du fond de ce fleuve beaucoup de lapis lazuli". Anonymus pedig o. 1. tudja az őshazáról, jól lehet ez Regioban nines: „aurum et argentum et gemmas habebant sicut lapides, quia in fluminibus eiusdem terre inveniebantur." Az újabbkori baskírok lótenyósztéséről, Georgi, Russland I. 173. A régiebbekről Julian utazása „De facto Ungariae Magnae" MHK. 471. l. A honfoglaló magyarokról Regino, Justinus színeit használva u. o. 320. l. A mai baskír felsőruha, khalat vászon vagy nemez. Georgi i. h. I. 177, 178. a múlt századból és Ujfalvy K. Utazása, írta Ujfalvy-Bourdon Mária, magy. fordítás 622 l. napjainkból. A baskír nők csalánból vásznat fonnak. A fonás: pan, pun, úgynövezett ugor eredetű szó (Ujfalvy Pál Ethnographia 233. l.), de azért még sem merem állítani, hogy már valami vászonszerű ruhát viseltek, legalább sokkal a mai haza előtt; inkább mint Regio és a bajor püspökök levelének szavai: „Lanae his usus et vestim ignotus" „Donavimus illis... nostra linea vestimenta" (MHK. 320, 326. ll.), szól ez ellen a körülmény, hogy a „gatyá" szó szláv eredetű (Asbóth Oszkár, szláv szók a magyarban, Ért. a Ny. és Sz. T. köréből XVI/3. 18. l.). Hogy a magyar, kivált később, már az új hazában, csizmát és nem bocskort viselt, azt, mint Eötvös Károly, az ismert ügyvéd és képviselő, ki szokott genialitásával, de kár, hogy csak futólag, bár készséggel ily kérdésekkel is foglalkozik, nekem szóval monda, a talált s általa megmért kengyelek keskenységéből bizton lehet következtetni. A magyar ló kitarításáról Bölcs Leo Taktikája is emlékezik, CXVIII. §. 52. MHK. 85. l.

*) A magyar törzsek neveit Konstantin Porphyrogen tartotta fenn, Do Adm. Imp. c. 40. (MHK. 124. l.): γένος τοῦ Νέκκη, Μυρίκη, Κροστυρσμάτου, Τατιάου. Γενάχ, Καρίη, Κασή formában, melyeket Szabó Károly (Vezérek kora 18. l. n. 2. Hét magyar nemzetség, kisebb történelmi munkái I. 152. l.) magyarosít ekkép, azt gondolom helyesen, csak a Kürt gyarmatnál hagyom el a Kürtöt, mire nézve l. 29. j. Vámböry is elfogadja e kiejtést, csak a Kara és Kaza helyett akarja a Kari és Kazi hangzást megtartani (magyarok eredete 153. l.); én azonban, mint már Sajó Sándor Hontmegye leírásában (Osztrák-Magyar Monarchia,

Magyarország VI. 67.) gyanítja, Nagy Géza a Karira nézve ki is mondja (A fejérmegyei és Szúkesfejérvár városi tört. és régészeti Egylet Évkönyvében II. 215. l.) a két alakban Kört és Koszit vagyok hajlandó látni, mert e két név leggyakoribb magyar helyneveink közé tartozik, míg Kara és Kaza nevű helység alig egy-kettő van, pedig Konstantin törzsnevei nagy számmal szerepolnak a helynevek közt, így: Nagy János Notitiao-jében, csak a szűkebb értelmében vett Magyarországon, Erdélyen kívül 10 Nyéket, 14 Mogyert — a Magyarat nem is számítva — 15 Gyarmatot és 2 Gyarmatát, 6 Tarjánt, 12 Jenüt, 23 Kört, de csak 2 Karát, 13 Koszit, melyhez még Budakeszt és Dunakeszt adhatjuk, de csak 1 Kasát találunk. A mai baskirok nemzetségei közt megtaláljuk délen a Jarmaty (Gyarmat), nyugaton a Jenei (Jenü) nevet; de a Tamjánt már nem ismerem Tarjánunk magyarázni. (Ryszkoff, Orenburgische Topographie I. 75, 79. II., Klapproth, Asia polyglotta 321. l.). A szibériai tatároknál soők-törzs. Russische Revue 1882. 380. l. A nemes vagy ehhez hasonló korületek neve a legújabb időkig szélteben: szók volt. Így hívják a zalamegyei járásokat még 1755-ben is, a nemesi összeírás alkalmából. A mai baskirok lakóhelyeiről Sommier i. h. 565. l. A burtaszok is faházukban laktak. Isztakhrí, Ibn Haukal MHK. 239. l. A fa szó a finn puu-val rokon szó. A bolgároknál az asszonyok még a X. században is székéren jártak. Leo Diaconus V. 8. 80. l.

²¹⁾ A mai baskiroknak nincs többé khánjuk, nemességük. Georgi i. h. 168. l. Vajda később meghonosodott szláv elnevezés és a hadnagynak felel meg. Krónikáink is a törzseket exercitusnak, hadaknak képzelik, nevezik. (Kézai és Képes Krónika Fl. II. 72, 123. II.) A hadnagy névről Szabó Károly, Vezérek, 21. l. A kunoknál a szék és szállás kapitányság még a XV. században örökös volt (Gyárfás J., Jász-Kún történet III. 427. l. Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog 105.). A törzsi szervezet működését érdekesen illusztráljuk, a bajkálontúli burjatok régi nemzetségi is családi viszonyai, melyeket Kral M. ismertet a Zeitschrift für Social und Wirtschafts geschichte VI. 113. kk. II. jelesen, a mit említünk a 120. l. Ryszkoff Péter tudósítása a kirgizekről (i. h. I. 123. l.), hogy:

csak akkor engedelmeskednek khánjaiknak, ha akarnak és hasznuk van belőle, teljesen megfelel annak, a mit Konstantin Porphyrog. császár már a X. század magyarjairól ír, c. 40. *De Adm. Imp.* (MHK. 127. l.): „οἱ δὲ οὐτὼ γενεαὶ τῶν Τούρκων, αὐταὶ πρὸς τοὺς οὐκ οὐκ ἀρχοντας οὐχ ὑπακούουσιν“, „a turkoknak az a nyolcz törzse pedig nem engedelmeskedik saját fejedelmeknek“ nun Salamon Ferencz úgy csodálkozik. A magyar hadi történethez a vezérek korában, Századok 1876. 704, 705. II.

²¹⁾ Az Ural mellett visszamaradt magyarokról Julian még a XIII. század derekán írhatta: Nullam dei habentes noticiam, sed nec idola venerantur. (*De facto Ung. Magnae* MHK. 47. l.).

²²⁾ Finn taitaa=tudni, mint Kandra Kubos megjegyzi, Magyar *Mythologia* 309. l. „Samannak kell tekintenünk a tátost“, mondja helyesen Kálmán Lajos, Gyermekijesztők, *Ethnographia* IV. 246. l. n. 3.

²³⁾ A baskirok vallásáról Ibn Fadhlán (MHK. 199. kk. II.). Ugyanott szól a baskirok Priapus cultusáról, mely meg lehetett a magyaroknál sokáig kíváncsiságuk után is, bár egyenes adatunk arra nincs, de nyelvünkben számtalan kifejezés, most már csak káromkodás, azt látszik mutatni, hogy egykor nagyon sokat foglalkoztak vele. A volgamelléki bolgárok is tisztelték a kígyót. Turnerel T. E. Kazan II. 251. l. A voguloknál ma is szent állat a csuka és a kígyó. (Munkácsi B. A vogulok pogány és vallása. *Ethnographia* IV. 39. l.). A fehér ló áldozatról n. o. 39., a túlvilági életről n. o. 43. l. Arról krónikáinkban is van nyom, Löl és Bulcsu ismert mondájában. (KK. c. 33. Fl. II. 136. l.). A finn mériek sírjaiban a VI—X, XI. századból is akad, bár kevés, lovas sír, ép úgy, mint hazai sírleteink közt. Hampel J. A honfoglalási kor hazai emlékei MHK. 798. l.

²⁴⁾ Ha a burjat leányokról olvasunk Kral i. h. 133, 139. II. némileg krónikáink mondája jut eszünkbe Dula alán fejedelem leányairól, kiket Hunor és Magor elraboltak, mikor: „In deserto loco sine maribus in thabernaculis permanentes uxores et filios filiorum Bereka eum festum tube colerent, et coreas ducerent ad sonitum symphonie casu repererunt“ KK. c. 2. (Fl. II. 104. l.), valamint Sarolt kemény, független viselkedése, melyről Thietmar beszél MG. SS. III. 862. l.

26) Az özvegyet kényszeríteni, hogy ismét férjhez menjen, megvan vagy volt a burjatoknál Kral i. h. 140. l. A kirgizeknél, Koslov, Gewohnheitsrecht der Kirgizen, Russische Revue 1862. XI. 470. l. Szent István tilalma I. 28. (Fl. I. 121.) „vidua a nemine iterum cogatur in conjugium“. A baskirok, férfiak foglalkozásáról, mulatságáról Georgi i. h. 178, 182, 183. ll. A magyarokról, Szent István korában: Szent Gellért Aeta és Scripta nyomán, gr. Batthyány Ignác kiadásán 163. l., Karácsonyi János, Szent Gellért 213. l. A magyar polygamia kérdésével írónk tudtommal még nem igen foglalkoztak. Megvolt a kozároknál, szlávoknál (Ibn Rosztoh, Ibn Fadhlán MIK. 176, 218. l.) a bolgároknál (Miklós pápa válaszuinak 61. pontja, Mülförding Geschichte der Serben und Bulgaria I. 60. l.) az oroszoknál, mint Nagy Vladimir példája mutatja. Lehetetlen, hogy nálunk is itt-ott ilyesmi elő ne fordult volna, s Lebediás oroto, kinek a kozár khagan kozár nőt adott, szintén ilyesmit sejtet: do határozott tudósításunk nincs, sőt a Névtelen jegyzőben olvasuk e. 1. (Fl. II. 3. l.) „Non erant enim fornicatores, sed solummodo unus quique suam habebat uxorem“! A Névtelen jegyzőnél azonban többet nyom, hogy míg a cseh, lengyel zsenge kereszténységnek sok baja volt a többnejűséggel: törvényeinkben ily nemű intézkedésekre nem találunk. A magyar nő erős természetét Regino is kiemeli, átvévén Justinus szavait a scytha nőkről az amazonokról, némileg módosítva: „eandem ferocitatem feminis quam viris adsignant. (MHK. 323. l.). A mai baskiroknál az Izlam szentesítette a többnejűséget, s azért az most köztük divik, de mérsékelten. „Viele Baschkiren haben zwei, wenige aber mehrere Weiber“ írja a múlt század végén Georgi (i. h. 182. l.).

27) Sajátságos, hogy a baskirok fegyverzete, bár némelyiknek már puskája, pisztolya volt, még a múlt század végén is általában olyan volt, mint a magyaroké Böles Leo idejében. (Georgi i. h. 170. l. Leo Taktikája e. XVIII. §. 45. MHK. 34. l.). Ugyancsak Georgiban olvassuk, hogy a baskir jó lovas, jó nyílász és sokkal különb vitéz a szomszéd török kirgizeknél. „Daher nicht nur einem müssigen Haufen Baschkiren der Sieg über einen weit grössern kirgisischen immer gewiss ist, sondern es stroifen sogar einzelne Baschkirenpulke oft lange und ohne geschlagen

zu werden, in der Kirgisenhorda herum". Az időzöjel közt levő szavak Ibn Fadhlántól vannak (MHK. 199. l.), kinél azt is olvassuk, hogy levágták a holt ellenség fejét s magukkal vitték, minek nyomát haditörténetünkben — nem is említve az elvadító török háborúkat — még az Árpádok alatt, p. o. IV. Béla korában is (Pauler Gy. M. Nemzet Tört. II.³ 214. l.) találjuk. A baski-rok vitézségét kiemeli, az ősz hazában visszamaradtakról szólva, Isztakhri vagyis El-Belkhi, „hogy őket megközelíthetetlen erdeikben senki meg nem hódíthatja" (MHK. 240. l.), s Edriszi, ki egyébiránt régibb és újabb tudósításokat összekever — Jaubert fordítása szerint: „Ils sont braves autant qu'entrepreneurs", és a baskirokról és szomszédjaikról szólva: „Ces peuples font continuellement des incursions les uns chez les autres et tirent des pays circonvoisins les objets, qui leur sont nécessaires" (i. h. VI. 406, 407. II). A Magna Hungariában élő magyarokról pedig Julian írja: „In armis et equis habundant et strenuissimi sunt in bellis". (MHK. 471. l.) Megjegyzem, hogy az ij, nyil, tegez finn szó (Hunfalvy P. Ethnographia 232. l.) Tanítás ij- és nyilkészítésre, Vog. Népkölt. Gyűjtemény I. 151. l. A kozároknak is egyéül kardjuk volt. (Nesztor i. h. o. 12. 12. l.). A nyilakra nézve, még a XVI. században is, — 1552-ben — a tordai gyűlés elrendelte, hogy a parasztnak, kik a puskával nem tudván még bánni, ijjal, nyállal szállottak táborba, 32 vagy több nyiluk legyen. (Szilágyi S. Erd. Orsz. Emlékek I. 406. l.)

*) A magyarok számára, a IX. század elején, vagyis a kivándorlás idején, csak két, magában véve sem egészen biztos és meglehetősen késő adatból vonhatunk némi következtetést. Értem Ibn Roszteh tudósítását a IX. század végéről, hogy a lebediai magyarok fejedelme „20,000 lovassal indul ki" (MHK. 167. l.) és Isztakhri-El-Belkhi adatát a X. század derekáról, hogy a régi hazájokban lakó baski-rok száma körülbelül 2000 férfire tehető. (MHK. 240. l.). E számokból következtetve, a kétféle magyarok száma 80—100.000 illetve 8—10.000 lélekre rúgott volna. Azt is lehet következtetni ezekből az adatokból, hogy a nemzetnek mintegy tizedrősze maradt vissza az Ural aljában. De mennyi volt e szám a kivándorlás idején? Vegyük a lebediai

magyarok számát legescsekélyebbre — 80 000 re; ebből a számból le kell ütni a kabarok fejében, kik már ekkor velük voltak, okvetetlenül $\frac{1}{3}$ részt, vagyis 10.000 lelket, marad tehát — a lebediai tartozkodás végévére, mint később látni fogjuk, 869-ro, 70.000 magyar. A mi Magyarországunk lakossága az 1785-iki II. József-féle népszámlálástól 1850-ig, 65 év alatt, kerek 8,000.000-ból 11,500.000-re emelkedett, tehát körülbelül 44%-kal gyarapodott. De ez jobbára békés, civilisált fejlődés ideje volt; ilyennek nem tarthatjuk a magyarok lebediai tartozkodását. Még kevésbbé vehetjük fel például azt a 10,000 kálmikot, a kiket 1771-ben az oroszok a kiszöktéstől visszatartoztattak, s a kik 100 év alatt 100 000-nél többre szaporodtak, hanem talán legközelebb járunk az igazsághoz, ha a mintegy 60 évi lebediai tartozkodásra 20% szaporodást teszünk fel, s abban az esetben a 889-ben 70.000 magyar a kivándorláskor 86.000 lélek lett volna. Ugyanazt a kulesot alkalmazva, de 60 évvel több időt véve s így 40% szaporodást tételezve fel: a Baskiriában visszamaradtak száma lehetett vagy 6000, és így az egész baskir magyar lakosság 830 táján kerek számmal 60—62.000 lélekre volna tehető. A százczrek, melyekről XIII—XIV. századbéli krónikáink beszélnek, csak a XIII-ik századbéli, rendkívül tulzott tatár seregek és irodalmi példák után induló exaggeratiók, mint p. o. a Cont. Vindobonensis adata, hogy 1278-ban a flandriai és brabanti grófok 1.200.000 emberrel indultak Aachen, Köln ellen. (MG. SS. IX. 711. l.). A terület kiszámításában az ufai kormányzáságnak, a tulajdonképeni baskir földnek, mintegy 2000 geographiai mérföldnyi területéből indulok ki, melynek jelenleg kerek számmal 2,100.000 lakosa van — a területből elhagyván az urali és Uralon túl fekvő vidéket. A földmívelő, pásztor és vadász arányára nézve l. Middendorf alapján Brückner, Geschichte von Russland I. 210. l.

²⁹⁾ Hogy a kivándorlás oka földjük szűk volta, a megélhetés nehézsége — egy szóval kifejezve: az éhség volt: a legtermészetesebb s azért legvalóbbszinű feltevés, melyet a IX. századbéli és későbbi írónál, Reginonál, a Dadonak szóló levélben (MHK. 321, 333. l.), Anonymusnál c. l. „Scythica terra . . . multitudinem populorum iubi generatorum nec alere sufficiebat,

neo capere quapropter . . . angusta locorum non sufflorentes, ea maxime devitare cogeant" (MHK. 396. l. és Fl. II. 4. l.) fennmaradt nyomok is támogatnak. Hogy az Isztakhrí-, El-Belkhi-említetté baskirok önként maradtak vissza, a legtermészetesebb feltevés, úmbár az a lehetőség sincs kizárva, bár én nem tartom valószínűnek, hogy egy töredék vándorlás közben, talán a besenyűkkel összetűködve, elszakadt a főhadtól és visszafordulni kényszerült, mi némileg hasonlítana ahhoz, mit Konstantinos Porphyrogen. c. 38. De Adm. Imp. (MHK. 121. l.) beszél az elszakadt magyarokról, kiket még az ő idejében is — „mostanig“ „μῦχτι τοῦ νῦν“, sabartoi asphaloinak neveztek, — csakhogy ez elszakadás semmi esetre se történhetett Lebediában. E visszamaradt töredék alkalmasint a Gyarmat- és Jenő-törzsekből való volt, mely nevek még most is megvannak, mint jegyzetben érintém, a baskiroknál, s ezt *némileg* támogatni látszik, hogy míg Konstantin császár a többi öt törzset vagy széket határozott nevekkal jelöli: Nyék, Megyer, Tarján, stb.: *Kürtgyarmatot és Jenőket* — így olvasom, többes számnak, a γυναιχ-ot — ír, mintha e kettő csak valami töredék volna. Hogy Álmost még az őshazában, a Névtelen jegyző szerint „Dentumoger“-ben, választották fővezérré, mit Szabó Károly még a Vezérek Korában hirdet, most már nem kell ezáfolni. Hogy azonban valami, bármilyen korlátozott hatáskörű vezért kellett választaniok, a dolog természete hozza magával s erre utal a hun történet — melyre nézve l. o. dolgozat l. függelékét — „rector“-ja, Kádár, ki a hun törzsvezérek fölött a hunok kormányzója lett volna, s ki *után* választották volna „római módra“, „consuetudine romanorum“, királylyá Attilát, (Kézai, KK. c. 3. Fl. II. 57, 107. l.). Erre a tisztre utal némileg, s hatáskörét majdnem ugyanazokkal a szavakkal jellemzi, bár zoltánkori intézménynek tartja, Anonymus c. 53.: „rectores prefecerunt, qui moderamine juris consuetudinis dissidentium lites contentionesque sopirent“, (Fl. II. 46. l.) Hogy ez: a gyula, alig kételkedhetünk, ha Ibn Roszتهben olvassuk (MHK. 168. l.): „Annak a férliúnak, ki felettük“ — a lebediai magyarok felett! — „tényleg uralkodik, neve *Dsila*. Minden magyar a dsila szavára hallgat, s támadást, védelmet s más ügyeket érdeklő parancsainak engedelmeskedik“. Konstantin

császár csak általánosságban szól a gülaszról (gylas), „ki bír ós nagyobb a karkhannál” (c. 40. De Adm. Imp. MHK. 127, 128. ll.); mit azonban az úgynevezett Csiki Székelykrónika beszél a gyulákról, borkászokról, azt, bár onnek a kézzelfogható hamisítványnak nevesebb íróknál is van még keletje, nem is említem. E hamisítványról l. néhány helyes szót Marczali H.: A magyar történet kútfüi 133. l. A karkhasz, karkhan vagy Kendo már csak kozár utánzás, mint neve is mutatja. Eredete tehát nem nyúlhat vissza erre az aránylag legrégibb korra. A név török — szerepel a későbbi tatároknál is, mint kalga, az első állami méltóság (v. 8. Karamsin. G. d. Russischen Reiches VII. 59. l.). Fiók Károly: „Az árjak és ngorok érintkezéseiről” kendét = kadának, kendent = kádárnak veszi, 50, 51. l.; a *gyula* ellenben oly nív, melynek már kezdőbetűje „gy” is ellenkezik a török nyelvvel, „specialis ugor (azaz finn) hang”, mint Vámbéry maga megjegyzi (Magyarok eredete 504. l.), de azért a magyar gyulát mégis a török jilau, jilao összegyűjtő, gyűléshelyből magyarázza (i. h. 154. l.).

³⁰⁾ Hogy mikor indultak ki a magyarok Baskiriából? csak következtethetjük abból, l. hogy 837 táján a kozárok felépíték *ellenük* (Ibn Roszteh MIK. 169. l.) Szarkelt, *nem* a bessenyők ellen, mint még számos író, jobb ügyre méltó kitaratással, hajtogatja, mert a XI. századbeli Kedrenosban (II. 129, 130. l.) olvassa, ki a maga kora állapotját tartja szem előtt, vagy forrását (Theophanes Cont. 122, 123. l.) nem kellő szabatossággal reproducálja (V. 8. Értekezősemet: Lebedia, Etelköz, Millenarium, Századok 1880. 97, 98. l.) — továbbá, 2. hogy, Georgios Monachos szerint (MIK. 102. l.), 839-ben a Fekete-tenger mellékén némely görög menekvőket szorongattak, mi, ha nem is bizonyította azt, miut némely író véli, hogy már *Etelközben* laktak, bizonyítja, hogy már nem lehettek az Ural aljában, hanem már *Lebedia* lakóinak kellett lenniök. De sokkal régebben sem jöhettek oda, mert Theophanes, ki 810—814 közt írta művét és Nicophoros Constantinopolitanus, kinek műve 828-ig terjed, s a ki 829-ben halt meg (Krumbacher K. G. der Byz. Litteratur, más. kiad. 342, 350. ll.) még nem tudnak róluk semmit, pedig a Fekete-tenger éjszaki partjával, a bolgárokkal foglalkoznak.

³¹⁾ Mikor Rubruk 1253. július havában a tatár khánhoz mondt e tájon, alkalmasint a mai Boguesar és Pavlovszk városok közt, a Donon átkelt, olyannak találta, mint a Szajná Párizsnál. (Rocueil, IV. 250. l. Schmidt F. M. Über Rubruks Reise, Zeitschrift der G. für Erdkunde zu Berlin XX. 179. l.)

³²⁾ Hazai kútfőink közül: Anonymus szerint, c. 7. (Fl. II. 7. MHK. 401. l.) a magyarok az őshazából „dies plurimos per deserta loca” jöven, átkeltek az Etylen s aztán ismét pusztaságon át, melyben csak hússal és hallal éltek s ifjaik majdnem minden nap vadásztak (mint Timur serege 1890-ben, mikor Közép-Ázsiából a Jaik felé vonult. Karamsin i. h. VII. 115. l.), „imdo a die illo usque ad praesens Hungarii sunt prae ceteris generibus meliores in venatu”, elérték Oroszországot, Szuzdalt, majd Kievet. Ez elbeszélésnek alapja lehet a történeti hagyomány, hogy az őshaza valahol az Etylen, a Volgán túl volt, a többi a természetes combinatio, hogy a közbeneső Oroszországon át kellett menniök, hogy Kievro jussanak. Mikor a XIII. század közepén, a tatárulás után, a Volga, Don vidékét kiassé jobban, részletesebben megismerték: felemlíték még az útból a bessenyők földét, Fehér-Kumaniat, az Azovi-tenger keleti partvidékét, de hogy ezek fekvésével s az út irányával még nem voltak kellőleg tisztában, mutatja, hogy ezek után, kótséggkívül a régi forrás nyomán, a magyarokat még felvezetik Szuzdalba, tehát lejönnök délre, aztán ismét felmennek északra s nagy vargabetűvel érik el Kievet (KK. c. 8, 12. Fl. II. 106, 123. ll., s e dolgozat I. függelékét.). Az út, melyet mi gondolunk, a legtermészetesebb s körülbelül megfelel annak, melyet Danilevszky N. J. vitat Grot ellen (Századok 1884. három cikk, jelesen a 456. l.), ki a Моравия и Маджария (Moravija i Madjarij) című, 1881-ben megjelent, eléggé ismert művében (279. kk. ll.), melyet Tselingarian Jakab úr, gr. Zichy Jónő egyik utitársa, szíves tárnogatásával néztem át, mely azóban a Bury J. B. által rá pazarolt dicsőretet (Gibbon kiadásához írt előszóban I. l. v. n. 30.), hogy a magyarok legrégibb történetéről: „One of the best works dealing with the subject has been written by a Slav. (C. Grot)” nem érdemli meg, mert az általánosságban helyes felfogása mellett, p. o. Palucky itéletét, a magyarok vészes hatá-

sáról a szlávokra, olveti, — majdnem minden részletet oly hibá-
san ad elő, hogy, úgy szólván, semmi hasznát se vehetjük, s
épen nem kár, hogy még eddig magyarra le nem fordították —
a magyarokat Közép-Oroszország erdeiu keresetűl vezetői Lebe-
diába. A mit Danilevszki ott (i. h. 466. l.) még a bessenyőkkel
útközben vívott harcokról mond, nem tartom elfogadhatónak,
ámbar lehetséges, hogy útközben, ha előbb meg nem egyeztek,
a szomszédságban barangoló bessenyőkkel voltak összekoczo-
zásuk. Nagyon valószínű, hogy az út oly időben történt, a mikor
a Volga jegét átkelésre használhattak, mint a kalmukok (kalmu-
kok) is, kik 1770—71. telén indultak meg 200—300.000-en Asztra-
kan vidékéről a átkeltek a Volga, Jaik, Emba jegén, hogy Ázsia
közepére, a Balkastó vidékére, a khinai fenhatóság alá, vissza-
térjenek. (Reclus E. G. Univ. V. 767, 768. és H. Bergmann,
Nomadische Streifereien unter den Kalmuken in den Jahren
1802 und 1803. Moris M. francia fordításában: „Voyages de
Benjamin Bergmann chez les Kalmuks“. 300. kk. ll.). Van vélc-
mény, még a legújabb időkig, mintha a magyarok Lebedia előtt,
még valahol a Kaukázustól északra eső síkságon tanyáztak
volna, s a felfogás különösen a Madsar városra támaszkodik,
melynek romjai még ma is láthatók Pjatigorszknál, a Kuma
mellét. De eltekintve a fureszságtól, hogy a *nomád* magyarok
omlókét város tartaná fenn, mint Marozali Henrik is megjegyzi
(Szilágyi S. Magyarország Története I. 14. l.), a városról sem
a X. század arab geographusai, se a XII. századbéli Edriszi,
se Rubruk, ki pedig 1254. e tájon járt (Recueil IV. 380. l. V. ö.
még a dolgozat III. függelékét), nem tudnak semmit, mert az
akkor még nem létezett, s akár jelentsen a Madsar szó köépt-
letet, szekeret, mint Klapproth és Howorth (i. h. II. 143. l.) állit-
ják, de Vánbéry tagad (Magyarok eredete 204. l.): magából a
névből ép oly kevésbé lehet magyarok hajdani lakára követ-
keztetni, mint nem lehetno józanul állítani, hogy a magyarok
Indiában, a Ganges mellett, Arabiában, Adon közelében is lak-
tak, mert Edriszi ott Madiar tartományt, Madiar, Madjar helysé-
geket említ. (Recueil V. 175, 181. ll.). Az ú. n. Lebedia termé-
szeti tulajdonságairól Danilevszki i. h. 527. l. Ibn Rosztuh és
Gurdézi MIK. 167. kk. ll., Rubruk, ki 1253-ban délről északra

a Krimből a Donig, körülbelül addig a pontig utazott 30 nap alatt, a melyen a magyarok talán a Donon átkeltek. (Recueil IV. 246, 250. l.), s Heyn, Encyclopaedie des Russischen Reiches, ki még 1796-ban írja, hogy a „Dneprische Stoppe“ a Donig „hin und wieder mit Eichen und anderen Holzarten wohl bewaldet“ (146. l.), a Don melléke Azovig: „ziemlig waldich“ (148. l.), s a Donecz partján Belgorodtól torkolatáig „starke Holzungen“ vannak (149. l.). A Donecz mellett, Kharkovtól keletre, már van szőlő. (Reclus i. h. V. 809. l., Küppen Péter, Statistische Reise ins Land der donischen Kosaken 1850. 127, 183, a halászatról 242. l.). Volt vélemény, hogy Ibn Rosztoh leírása nem vonatkozik Lebediára, hanem Etelközre (p. o. Rösler, Romänische Studien 157. l. Vámbóry: Magyarok eredete 136. l.), s ennél fogva aztán a két határfolyót is más-másköpen magyarázzák. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy Ibn Rosztoh a magyarok oly fejedelmét, minő Arpád lett Etelközben, nem, hanem csak a gyulát és kendét (karkhánt) ismeri; hogy, olcsuzólósóból kivethetőleg, a magyarokat még a kozárok közvetlen szomszédjainak képzei, a bessenyőket pedig a kozároktól valahová keletre helyezi: csak Lebediára gondolhatunk. A XI. századbeli Gurdézi, ki aligha merített tisztán Dsaiháni művéből, hanem, mint a keleti íróknál szokás, más adatokat is megválogatás nélkül boletoldott, csak zavarossá teszi a dolgot, ámbár abból, hogy a bessenyőket a kozároktól északkeletre helyezi, szintén Lebediára vonhatunk következtetést: de teljesen eldönti a kérdést Dsaiháni harmadik epitomatora, El-Bekri, ki a magyarok földjének közelében, hogy ne mondjam szomszédságában a Kaukázust említi (MHK. 195. l.), itt tehát csak Lebediáról lehet szó. A két határfolyó se lehet más, mint a Dnieper és Don. A Gurdézi által említett Itil ennél fogva a Don, a Duba = Dnieper, a ninek megfelel az is, hogy — Perzsiából a magyarok felé tekintve — balra eső folyó, melyen túl a nendezek, El-Bekrinél: antok (MHK. 196. l.) laknak, a Dnieper; a jobbra eső pedig, mely a szláv területtel határos és onnan a kozárok tartományába folyik, a Don.

³³⁾ A hun hagyományokat legnagyobbbrészt krónikáink hun történetében találjuk; l. erre nézve l. függelékünket. A kabarok, kiknek neveire fényt vet Leo Diaconus (VI. 8. 193. l.) már a

13. jegyzetben idézett helye, osatlakozásának korán kellett történni, főképp azért, mert hosszabb időnek kellett lefolyni az egyesülés óta, hogy az az assimilatio, melyről Konstantinos Porph. császár beszél (c. 89. De Adm. Imp. MIIK. 124. l.), megtörténhessék, s a felfogás mellett szól a kozárokkal később való jó viszony. A dolgok az a lefolyása, mint vázoltuk, azt hiszem, legegyszerűbben fogja meg a magyar nyelvben, történetben található török nyomokat, egyszerűbben legalább s a történeti forrásoknak megfolyóiban, mint sok más óles eszt, szellemes theoria, p. o. legújabbán a Róthy-Vámbéry-féle avar elmélet, melyeknek csak az a hibájuk, hogy ha ilyen fejlődés per absolute lehetséges is lett volna, arra, hogy csakugyan volt is ilyen, történeti adatokkal nem rendelkezünk. Grot. I. h. 273. a kabar szóban a magyar kóbort, Kunik pedig (Grot. i. h. 274. n. 2.) a zsidó bajtárs szót látja. Kohn Sámuel: „A zsidók története Magyarországon“ című munkájában (I. 12. kk. II.) a kabarok osatlakozásából a magyarokhoz valami nagyobb zsidó hatást vél következtethetni a magyarokra, mert a kozárok államvallása a zsidó volt: de anélkül, hogy Némethi (Neméti) Kálmán véleményét (Kozár tantétel 10. l.) magamévá tenném: „A kozár állama belháborújában a szemita vallásnak párhivei diadalmaskodtak, mily kétségbe esett elszántsággal védelmezhetők űi igazukat a táltos hitűek! mily vakbuzgósággal és erőszakoskodással küzdhetett az idegen hitű kormánypárt“, nem szabad feledni, hogy a kabaroknak csak egy része volt kozár; az is akkor pártolt el népétől, mikor annak kebelében a zsidóság még alig kezdett terjedni. Mikor a zsidó hit a kozár állam — ha szabad e szót használnom — vallásává lőn, a kabarok már régen a magyaroknak társai voltak, s hogy a magyarok a zsidó nevet a szlávoktól, nem p. o. a törököktől vették, kiknél, mint Thalióczy Lajos barátom figyelmeztet, a név esifut jelent, kik megint — Jagić véleménye szerint — az illyriai s talán pannoniai, latin, kelt lakók judaensából alkották: szintén azt látszik mutatni, hogy, ha a magyarok már Lebediában láthattak, láttak is zsidót, jobban, tüzetesebben csak a honfoglalás után, a mai hazában ismerkedtek meg vele.

³⁴ Theophanes Cont. c. 28. 128. l. Szarkel építését a 838-iki amoriai hadjárat előtt említi. Gelzer, Krumbacher, Byzantinische

Litteraturgeschichte-jében, 2. kiad., nem tudom, mi alapon, Szarkel építését határozottan 833-ra teszi. 968. l. Konstantinos Porph. i. h. c. 42., Ibn Roszleh (MHK. 131, 169. l.). Szarkel fekvését rendszeru arra a pontra helyezik, a hol a Don legközelebb ér a Volgához; de ha tekintetbe vesszük, hogy Petronas a vár építője, teherhajókkal valami tulságosan messze fel a Donon nem mehetett — minek is ment volna? hogy Konstantin császár i. h. kivehetőleg a *tengerpartot* a Dunától Szarkelig számítja, az tehát valami nagyon beun a szárazföldön nem lehetett, hanem valahol közel a Don torkolatánál kellett lennie; hogy ennek megfelel a császár további értesítése, i. h. c. 11., hogy a *kaukázusi* alánok megtámadhatják a kozárokat, mikor Szarkelbe mennek, s a Nesztor-féle Krónika tudósítása, hogy az orosz Savjatoszlav Szarkel bevétele után a jassokat és kaszogokat (kaukázusi népeket) hódította meg: Szarkelre kell értenünk Pinen orosz metropolita elbeszölését, mikor 1389-ben a Donon lefelé Görögországba utazott, hogy Azov fölött egy napi hajó-járóföldre Szarklija romjait találta. Karamsin i. h. V. 95. l. Fiók Károly i. h. 51. l. is Szárhelynek veszi Szarkelt.

³⁵⁾ Georgios Monachosnál, ki művét 866—67-ben fejezte be (Krumbacher K. i. h. 352. l.) 877. l. MHK. 91, 100. l.

³⁶⁾ A mai oroszországi szlávok viszonyairól a Nesztor-féle Krónika szól c. 9, 10. (i. h. 9, 10. l.). A mit Konstantinos Porphyrog. császár a horvátföldi becsapásokról mond, melyeket később a bessenyők folytattak, csak erre a korra vonatkozhatik, mert később, mikor a magyarok a Kárpátoktól délre telepedtek le és széles erdőöv választá el őket a későbbi Lengyelországtól, e szegény vidékkel és néppel — minden valószínűség szerint — már nem gondoltak. V. ö. Krek, Einleitung in die Slav. Litteraturgeschichte 323. l. n. 2. Az orosz Vladimir 993-ban ezek a horvátok ellen ment. Nesztor. c. 44. i. h. 101. l. Pič, Zur Ung. Rum. Streitfrage 34. kk. II. Konstantin Porphyrog. c. 13. idézett helye: πρὸς τὰ ὄρη, összevetve a c. 40.-ben említett magyar határral, a mai déli, nem az éjszakai horvátokra vonatkozik. MHK. 113, 126. II.

³⁷⁾ Annales Sithienses (Bertiniani MG. SS. I. 50. l. MHK. 288, 301. II.). Annales Weingartenses (MG. SS. I. 62. l.); Hiuemar

(MG. SS. I. 458. I) nómet Lajos vend háborúja után, mely augusztusban már bevégeződött, és Waldrade megkoronáztatása előtt, mely 862 végére esett, beszéli el, Dümmler, G. des Ostfrank. Reiches I.² 475. I. Az Annalos Alemannici, Weingartenses 862-re semmi bojegyzést nem tartalmaznak; közel esik tehát a gondolat, hogy csak valami tévedésből került a magyar becsapásról szóló adat 863-hoz. Érdekesen, sőt meglepő okoskodással támadja meg Mátyás Flórián a tudósítás hitelességét, de nem bírja megdönteni, Ért. TT. XVII. 8. szám, 6—20 l. ép oly kevésbé, mint Grot (i. h. 247. I.), ki itt is — mint általában ily kérdésekben — gyenge.

³⁹⁾ Sz. Methodius szláv legendája, latinul kiadta Dümmler E. AfUG. XIII. 162. I. és Jagić-Thallóczy 349. kk. II., 354. I., de abból csak annyi tűnik ki, hogy valami magyar vezér — karoly azaz kral, király — Methodius életében, tehát 885 április 9. előtt mikor már másodízben működött Morvaországban, a Duna vidéken megfordult — de ezt a tényt kétségbe vonni semmi okunk sincs.

⁴⁰⁾ Ibn Roszteh MHK. 169. I. Ha Karkh a régiek Karoinaja: fekvéséről tájékoztat Forbiger, Handbuch der alten Geographie III. 1123. I.

⁴¹⁾ A kozárok ez oroszországi hódításáról a Nesztor-féle Krónika szól c. 12, 14, 15, 18. (i. h. 12, 14, 15, 18. II.).

⁴²⁾ Szent Cyrill (Konstantin) szláv legendájának, a legenda Pannonicianak, töredéke Jagić-Thallóczy érdekes jegyzetével MHK. 352. I. A Dümmler E. és Miklosich Foreucz-féle már idézett kiadásban 285. I. Vita cum translatione S. Clementis az úgynövezett legenda Italica AA. SS. Marcius II. 19. kk. II. Gütznól, Geschichte der Slavonapostel Konstantinus (Cyrillus) und Methodius 247. kk. II. Az Epistola Anastasii (u. o. 248. kk. II.) csak érinti Konstantin kozár utazását. Érdekes a részlet, mert mutatja, hogy a magyarok már ekkor a kozárokkal szövetségben voltak s hogy a magyarokhoz Konstantin alkalmasint kozárral beszélt, s azok, a kabar szövetségzés következtében, vagy amúgy is, megöltették.

⁴³⁾ A török kölcsönösökről, melyekből következtetéseinket vonjuk, Hunfalvy Pál, Ethnographia 265. I.; mily óvatossággal

kell azonban az ilyféle következtetésekben eljárni, arra helyesen figyelmeztet Szily Kálmán Horváth Géza: „A honfoglalási magyarok természetrajzi ismeretei” című czikkére tett észrevételeiben Természettudományi Közlöny XXVIII. 570. kk. II. Gurdözi MHK. 172. l.

⁴³⁾ Az „írás” szó török, Hunfalvy P. i. h. 265. IV. Béla idejében még voltak az országban, kik a mongolok „pogány betűvel” írt levelét olvasni tudták, de nem értették, úgy hogy valamely künnak kellett lefordítani (Pauler Gy. A Magy. Nemzet Története II^a. 145. l.). Nagy Géza, A székely írás eredete. Ethnographia VI. 209. kk. II. „Az Isten és Ördög helyébe a kereszténység nem volt kénytelen más neveket tenni. Velejében amaz a jónak, emez a rossznak kiitfejtét jelentette” mondja helyesen Volf György „A honfoglaló magyarok műveltsége” című értekezésében. Akad. Értesítő 1897. 311. l. Maga az értekezés azonban u. o. 298—315. l. annyira általános, oly kövéssé van megokolva, hogy inkább csak a sajnálkozás érzését kelti fel az emberben, hogy a genialis író művét, melyhez ez értekezés úgy szólván csak bevezetésül szolgált volna, el nem készíthette, mintsem támaszt nyújtana a bevándorló magyarok műveltségének megismerésére.

⁴⁴⁾ A magyar hadviselésről Böles Leo Taktikája c. XVIII. §. 43—60. l. (MHK. 33—39. II.), Urbikios vagy Maurikios Strategikonja, melyet Leo, úgy szólván, átvett, átdolgozott (Váry R. MHK. 5.; kiadta Arrian Taktikája mellett Scheffer J., gr. Kuzm. Gónánál Relationum II. 166. kk. II.); akár a császár Maurikios vagy más valakinek műve, akár változatlan vagy interpolált: alapjában a VI. század végéről való mű, mint az eltérések közte és Böles Leo műve közt mutatják. Maurikios XI. 3. turkokról és avarokról beszél. Az avaroknak akkor már olyan a milyen, de mégis rendesebb, fölölmés államuk volt; a bolgároknak nem volt. Az avart tehát megnevezi a bolgárt, a turk gyűjtőnév alá foglalja. Leo ellenben i. h. 43. §. az avar, a ki már elpusztult, nem említi, hanem szól a rendes államot alkotó bolgárokról, de a VI. századbéli bolgárokhoz hasonló magyarokról csak mint turkokról; Maurikios említi i. h. a perzsákat; Leo, i. h. 53, 55. §., a perzsákról, kiknek birodal-

mát az arab hódítás romba döntötte, többé nem szól. Maurikios XI. 5. említi a szlávokat és autokat, de szó sincs még nála a Duna jobb partján lakó, vagy keresztény szlávokról; Loo ellenben, i. h. 09. §., nem említi többé a VI. század antjait, de ismer már dunajohbparti, keresztény szlávokat. Ez átküldetés, természetesen, nem rontja Loo hitelét, mert csak azt vette át és úgy, mint ezekből a példákból is látszik, a mi az ő korának is megfelelt, az ő korában is igaz volt. A magyar hadviselés egyébiránt hasonlított a kisázsiai török hadviseléshez az I. kereszties háború korában, melyet Delpech ír le: La Tactique au XIII. siècle I. 360, 361. II. Egy epizodot Maszúdi is (Prairie sd'or II. 61—63. I., MIK. 279. kk. II.) elbeszél a magyar-bossenyő csatázásról. A magyar „Haj! Haj!” csatakiáltásról, mely még a XVI. században is megvolt a „Jézus” kiáltás mellett, Nyelvtörténeti Szótár I. 1248. I. Liutpraud, Antapodosis II. 30. I. (MG. SS. III. 294. I.). Bárczay Oszkár, Nagy Géza értékes cikkei alapján a Hadügy fejlődésének története II. 299. kk. II. A kaha-rokról Konstantinos Porphyrog. c. 39. i. h. (MHK. 124. I.), kik előljártak, mint később a székelyekről olvassuk. Anonymus c. 50. KK. c. 70. (Pl. II. 43, 217. II.).

⁴²⁾ A kender-khaganról Ibn Fadhlán (MHK. 217. I.). A „kender”-ről Ibn Kosszeh és Gurdözi u. o. 107. I. Konstantinos Porphyrog. mint már érintők (29. jegyzet), ismeri a gyulát és ismeri a kendet, kit ő, minthogy részben legalább közár forrásokat is használt, a kender-khagannak v. khannak megfelelőbb alakban: Kerehas-nak nevez és tudja róla, hogy kisebb a gyulánál. Szerinte az ő idejében Bulcsu volt a kerehas, kit ugyan-csak e korból, mint *hadvezért* ismerünk. Anonymus is szól e méltóságra, mint a gyulára. „Aliis autem constituerunt duotores exercitus” s köztük megnevozi Bulcsut, c. 58. (MIK. 455. I. Pl. II. 40. I.). A vadászat vezére bírói tisztet gyakorol a burjatok-nél I. Kral M. i. h. 124. I. Hogy a kendet, ép úgy, mint a gyulát választották: Anonymus idézett szavaiból, s a mit krónikáink a hunok rectoráról mondának, következtethetjük. Nem is igen tehető fel, hogy két ily *eminens practicus* tisztnek vagy méltóságnak örökösödéssel megköttök volna kezüket és csak egy családra szorítkoztak volna választásukban. Hogy Konstantin

császár, c. 40. De Adm. Imp., Bulesu karkhas Kál karkhas fiának mondja, mit annak igazolására szoktak felhozni, hogy legalább a kende méltóság örökös volt, logfeljebb az következik, hogy ha a karkhas fia alkalmas volt, őt választák; az nem volt kizárva, sőt, a dolog természeténél fogva, bizonyos előnnyel birhatott mások felett; sőt, mikor a császár különösen kiemeli, hogy Bulesu karkhas atyja is karkhas volt, még az örökösödés ellen lehetne — bár megvallom, ép oly gyöngye érvet, mint az örökösödés mellett, kovácsolni, a mennyiben, ha a karkhas-méltóság örökös volt, semmi szükség se lett volna különösen kiemelni, hogy egy karkhas atyja szintén e méltóságot viselte. A Szent László III. 2. törvényében előforduló Sarchas (Sarkas): tulajdonnév és a némileg hasonló hangzásokon kívül, mely hasonlatosság különben is csak a corruptált görög elnevezéssel van meg, semmiféle kimutatható összefüggésben nincs a pogány kornak kendőjével.

⁴⁶⁾ Ibn Roszteh, Gurdézi (MIIK. 157. kk. II. 172. l. a szlávokról Ibn Roszteh 178. l.). A szláv szóról Hunfalvy P. Ethnographia 273. l. „Πολυανδρὸν ἔστι καὶ ἐλευθερον τοῦτο τὸ ἔθνος“ mondja Böles Leo e XVIII. §. 44. (MHK. 331. l.). Herodotnál a Donecz neve Ἰρρις (IV. 57.) Konstantinos Porphyrog. c. 38. MHK. Χιρμάς vagy Χιρτολος-a (talán a Ἰρρις metathesiséből Ἰριρος és így tovább?) szintén csak a Donecz lehet, mert e vidéken csak az jelentékeny folyó, nem is folyik a Fekete- vagy Azovi-tengerbe, pedig a Chidmas és Chingylos sem folyt abba, mert Konstantinos Porphyrog. császár c. 42. i. h. (MIIK. 132. l.) elmondja a Dunától a Don mellett fekvő Szarkolig levő nagyobb folyókat, de ezt a két nevet nem említi. Hogy a turk névből mily keveset lehet a magyarok ethnicaí nivoltára következtetni, már a 8. jegyzetben érintém. Az Annales Sithionenses Ungri-t, a bajor püspökök levele 800-ból Ungarus-t, Regino Ungarius-t, a feldai évkönyvek Ungarius-t vagy Ungarus-t (Avaria qui dicuntur Ungari!), a Dadolhoz Ist levél Hungrus-t (MIIK. 801, 317, 320, 327, 331. II.), Szent Cyrill és Methodius szláv legendái, a Nesztor-féle évkönyvek Ugri-t írnak (U. o. 359, 354, 386. kk. II.); Ibn Roszteh már a Modagar-nevet használja a lebediai magyarokról, s ez is egyik ok arra, hogy azoknak a

magyaroknak elszakadását, kik még Koustantin Porphyrog. császár idejében a sabartoi régi magyar nevet viselték, mely csak a bascard, basgurt, a görögöknél uem szokatlan kiforgatása (I. erről az 51. jegyzetet és a III. függelékét) a lebediai vere-sógnél jóval korábbi időre tegyük. A magyar — Μαρτάρη — for-mát, mint tudjuk, mint egyik törzs nevét Konstantinos Porphyrog. is ismeri c. 40. (MHK. 125. l.); ehhez legközelebb Anonymus Mogerje áll, s az a XIV. századnál nem régibb görögből for-dított szláv szöveg, mely a magyarok X. századbeli megtérésé-hez némi — nem épen szabatos — adalékot nyújt, de itt fel-említem, mert — Thallóczy Lajos fordítása szerint (Adalék az Ó-hit történetéhez Magyarországon, Századok 1896. 200. l.) — azt írja, e régi korra vonatkozólag: „a paeonok, kik magokat mogeroknak mondják”. Megemlítem végre még, hogy a X. szá-zad közepén író Maszúdi szerint az alánoktól nyugatra négy *török* törzs volt: a *jadsni*, szomszédja a *bedsgard*, az ezzel hatá-ros *bedsna* „a legharcziasabb”, s a *bedsna*kok szomszédságú-ban a *Nökerdeh*. (Prairies d'or II. 58. kk. II. MHK. 279. l.), kik együtt támadták meg a rúmi birodalmat. A *bedsgard*ot és *bedsna*kokat könnyű megismerni: a *baskir*, vagyis magyar és a *bessenyő*; nem úgy az első és utolsót. Munkája egy másik helyén (Prairies d'or c. 13. II. 263. l.) említi, hogy a tudósok szerint a „*bolgá-rok*, oroszok, *bedsna*k, *bedsna*kok és *badsgurdok* tengere az, a mi a *Nitas*”, vagyis az arab írók Pontusa: a *Fekete-tenger*. A három utóbbi — teszi hozzá — *török* faj, a *bolgárt*, orosz-t tehát nem számítja a *törökök* közé. Minthogy pedig itt a *baskir* és *bessenyő* megfelel az előbb említett hely *baskir* és *besse-nyőjének*, feltehetjük, hogy a szintén *török*nek tartott *bedsna* a harmadik *Jadsni*val azonos; megvolna tehát a *Fekete-tenger* mellett lakó három törzs; a negyedikről, a *nökerdehről*, nincs szó, az tehát nem lakott a *Fekete-tenger* mellett. Hogy a *baskir* vagy magyar és *bessenyő* egy időben laktak a *Fekete-tenger* mellett, még pedig úgy, hogy az író felsorolásából követke-zetve, a magyarok közelebb az alánokhoz, mint a *bessenyők* — tehát még félközre sem gondolhatunk —: történeti képtelen-ség és kétségkívül onnét ered, hogy Maszúdi, mint a keleti írók

általában, a különböző korokra vonatkozó adatokat a legkisebb scrupulus nélkül egymás mellé állítják, mintha ugyanarra a korra vonatkoznának. Ennélfogva állítása helyesen úgy értelmezhető csak, hogy volt idő, mikor a baskir-magyar lakott a Fekete-tenger mellett — Lebediában laktában és volt — már Maszúdi korában — mikor a bessenyő lakott, de ennek a szóban forgó népnevek értelmezésére — pedig most azzal foglalkozunk — nincs befolyása s legkevésbé sem gátolja azt, hogy a Bedsna (alias Yadsni) novet, tekintve majdnem azonosságát, csak a bedsnák variánsának, melyet Maszúdi külön névnek vett, ne vegyük, s így a két név alatt az *egy* népet fel ne ismerjük; szintígy lehetséges az is, hogy a Basgurd viszont egy és ugyanaz a bessenyőktől nyugatra a Fekete-tengertől távol lakó Nökerdeh-vei, melyben, tekintve az arab írók ferdlítéseit — p. o. Maszúdi idézett művében III. 70. l. Godmar helyett Ormazt, Gerona helyett Dserbedeh-et, Clotilde helyett Gortelchet ír — fel lehet ismerni a Megerét, a Magyarat. A Lebedia nevet sokan, sokfélékép magyarázták. Látták benne a szláv Livadgyát, mezőseget, a labodát; következtetéseket vonnak a kharkovi és jekaterinoszlavi Lebedin, a donmelléki Lebedján város, helynevekből — Edrissi is említ *Lebedje* várost (V. 345.), a lepedikai síkságból. Tény az, hogy sonk Konstantin császár előtt, sem utána, senki a Lebedia nevet nem használta, senki a Don és Dnioper közti déloroszországi síkságot így nem nevezte. Ez tehát nagyon *ephemer*, nem valami állandó elnevezés volt, s így teljes, belső valószínűsége van Konstantin magyarázatának, s az meg is felel a baskir, magyar s a török népek szokásának, vezéreikről nevezni el lakóhelyeiket. A Nogaj-síkság, ép azon a vidéken, a hol Lebedia volt, még mai napig emlékeztet Nogajkhanra, kitől vették a nogajtatárok nevüket.

⁴⁷⁾ Lebediás, Előd azonosságáról, Szabó Károly: Előd vajda. Kisebb történelmi munkái. I. 190. kk. II.

⁴⁸⁾ Konstantin c. 38. i. h. (MHK. 121. l.). Sz. Cyrill legenda i. h. c. 9–12. 236. kk. II.

⁴⁹⁾ Ibn Roszteh, Ibn Fadhlán, Dimiski a XII—XIII. századbeli Ibn el Athir nyomán. MHK. 153, 213, 245. II.

⁵⁰⁾ Az orosz mondás Ibn Rosztehnél MHK. 180. l.

21) A szláv-kozár viszonyokról a Nesztor-féle Krónika (o. 15, 18, 19. —. —. 14, 17—19. l.); részben, a kievi átkelés, Jagič-Thallóczy jegyzeteivel, MHK. 370. kk. II. Kozár-bessenyő háborúkat Gurdézi is említi, MHK. 155. l. Konstantin Porphyrog. i. h. c. 39. (u. o. 120. kk. II.). E fejezetben van a császár híres helye, hogy a magyarok *három* évig laktak együtt a kozárokkal és együtt harszoltak velük minden háborúban, mely kétségtelen hiba, s alkalmasint 33 vagy 30 akar lenni, mert, mint láttuk, a magyaroknak már 859, 860-ban jó viszonyban kellett lenni a kozárokkal, a mi 889-ig — mikor a lebediai katasztrófa történt, éppen 30 év volna. Hogy a lebediai vereség 889-ben történt, Reginon kivül, ki határozottan a 889-ik évhez teszi, Konstantin császár elbeszéléséből is, i. h., következik, mert az általa említett 55 év előtt, mint a Lebedia, Etelköz, Millenarium czikkben, i. h. 108. l., fejtegetem — 944-től számítandó vagy legalább számítható, s hogy a magyar vonatkozású cikkei csakugyan ebből az időből valók, bizonyítja az is, hogy a 943-ban kötött ötévi fegyverszünet alatt Byzanzba jövő Bulesu utazását, barátságos fogadtatását, a mi a békecyclus elejére tehető, tudja, de hogy megkeresztelkedett, a mi valamivel később, de még ez öt éven belül, történhetett, még nem tudja. (C. 40. MHK. 128. l.) Igaz, hogy a császár egyhelyütt 55 év helyett 50-et mond (c. 37. i. h. MHK. 115. l.), de valóbbszínű, hogy a leírásban egy helyt a *πεντε* kimaradt a *πεντήκοντα* után, mint sem, hogy ok nélkül hozzá toldották, vagy, ha az eredeti kéziratban az éveket, mint a c. 42-ben a távolságokat, görög számokkal jelölte csak az *ν* (55)-ből könnyen kieshetett az „*τ*“ és maradhatott csak „*ν*“ vagyis 50, könnyebben, mint arab számainknál. Érintem már feljebb a 29. jegyzetben, hogy a magyarok egy részének elszakadása, melyről Konstantin Porphyrog. császár c. 38. i. h. (MHK. 121. l.) beszél, nem történhetett a lebediai vereség alkalmával, mert Lebediában ebben az időben a magyart már magyaroknak hívták, az itt elszakadt töredék nem viselhetett volna tehát Konstantin idejéig a *αβάρ* vagyis bascart nevet; továbbá, hogy jutott volna e töredék, úgy szólván az ollenséges bessenyők torkába rohánva, vissza Baskiriába, a hol a X. században, — tehát éppen Konstantin idejében — arab tudósítás

szerint, annak a népnek kisebbik része lakott, melynek nagyobbik része a besszonyókkal és a római birodalommal volt határos? (Isztakhrí, Ibn Haukal MHK. 240. l. v. 8. o. dolgozat III. függelékét.) A császár ez az adata tehát téves, de nem annyira téves elbeszélése arról, hol lakott ez a σαβαρ = szabart töredék? mint gondolni lehetno, ha írónkkal általjában, szavait: „Ἰπὸς ἀνατολῆν εἰς τὸ τῆς Περσίδος μέρος” „keletnek, a perzsa rész felé” úgy értelmezzük, hogy Perzsia közelében telepedtek le, tehát valahol a Kaukázus körül. De nem szabad felednünk, hogy a X. századnak más fogalmai voltak a keletről, mint ma nekünk. A ravennai Nóvteleennek felfogása szerint, — mint a Pinder és Parthey kiadása mellett levő térképen látható — a Kaspi-tenger kelet felé terjedt; alul délre voltak a régi perzsa tartományok, északra pedig egyközülleg húzódott nyugotról keletre a Kaukázus és annak folytatása, a Riphei-hegyek, az Ural, a melyre tehát ráillik a Konstantinos determinációja. Mind a Nosztor-féle Krónika, mind Anonymus és összes krónikáink (MHK. 402, 485, 500. ll., Fl. II. 8, 71, 123. ll.) beszélik, hogy a magyarok a mai hazájukba menet, mentek át Kiev mellett; az eseményt tehát, minthogy a rövid etelközi tartózkodásról tudomásuk nincs, a Dnieperon túlról való jövet idejére teszik, a minthogy a Nesztor-féle Krónika szerint is *keletről* jöttek. A tény tehát maga, valamint az útirány nem lehet kétsőges és mégis vannak írók, kik, többnyire azért, hogy hibás elméletüket a magyarok etelközi, hosszabb, régebb tartózkodásáról megmentseék, a kievi utat az Etelközből való kivonulás idejére teszik, ámbár akkor a kievi átvonulás, mely a lehető legtermészetesebb, ha a lebediai és etelközi tartózkodás közé tesszük, a forrásoknak meg nem felelő, teljesen érthetetlen vargabetűvé válik, vagy pedig valami időközi kalandozásnak kell — a források ellenére — tekinteni, mint p. o. Grot i. h. 260. l. és Marczali H. teszi, a Szilágyi S.-féle Millenniumi Történetben I. 25. l., s utóbhi helyen a 14. lapon a tórkép is a magyarok vándorlásáról teljesen hibás. Kiev vidékéről Keclus i. h. V. 528. l.; fölötte moosaras a Dniepper-part; a vasút, is, a Lavra-domb alatt, dölen megy át a Dnieperen. Etelközről l. Lebedia, Etelköz, Millenarium többször idézett ezikkemet i. h. 10. kk. ll. Reclns i. h. V. 528. l. Tomaszek i. h. Sitzungs-

berichte CXVII. 21. l., szerint a votjakok a Kama-melletti földjüket Kum-Kusynck, „Flusemitto“, helyesebben Kamaközo, vagyis közele, melléke, nevezik. Az ú. n. bajor geographus (Šafařík, Slavische Altorthümer II. 673. l.) a magyarokat a Lueolano és Vuislane közt említi; az utóbbiak a Visztula-mellőki lengyelek (u. o. 676. l.); az előbbienek nevét, Šafařík (u. o. II. 145. l.) szerint, Lukomla helység tartja fenn Mohylew táján, s így következtethető volna, hogy a felsorolás idején a magyarok Etelközben laktak, mert, jóllehet mindkét nép jó távolra esik az etelközi tanyáktól, megemlítésük mégis már a Dnieper jobb partjára utal. Králičok Antal fejtegetései a „Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens, II. 216. kk. II. 340. kk. II., skeptikusabbakká tesznek bennünket és Šafařík felfogását jobbra megdöntik, arra nézve azonban, hogy a magyarok, „ungare“, már ekkor Etelközben voltak, ellenokot nem hoz fel, a miből egyúttal az is következik, hogy a jegyzék nem készülhetett 873 előtt, a mint Králičok megállapíthatni vélte (u. o. 354. l.).

⁴²⁾ A kozár khagan örökösödéséről Isztakhri, Ibn Haukal MHK. 238. l.

⁴³⁾ A kozár zsákmányfelosztásról Ibn Roszteh MHK. 157. l.

⁴⁴⁾ A választási év csak combináció, de a dolog természete szerint, kevéssel a lebediai kivándorlás, tehát 869 után kellett történni. Anonymus szerint c. 3. (Fl. II. 5. l. MHK. 396. l.) Álmos — nem tudjuk, mi alapon mondja? — 819-ben született, a mi egyébiránt nem is valószínűtlen, ha tekintetbe vesszük, hogy unokája, Árpád fia, a választás után 4—5 évvel Bulgáriában már vezérkedett, akkor tehát bizonyosan már megvolt 25 esztendő. Konstantin Porphyrog. császár c. 28. De Adm. Imp. (MHK. 129. l.) Árpádot „περικουδαστον εν τε φρονήσει και βουλή και ανδρία“-nak nevezi. Érdekes még, hogy Árpádot: „κατά το των καζαών έθος και ζάκων“ (a szláv zakon-, törvény, törvényes szokás, szabály) szerint választották, azaz oly forma örökös fejedelemnek, mint a kozár khagánt. Hogy a magyar nagyvajda méltósága örökös volt, az események bizonyítják, s azok erősítik meg Anonymus vérszerződését, ezt az élő gyakorlatból vont okoskodást, mely lényegileg, s talán formailag is — a vérsorogatás — olyanformán történt, a mint c. 6.-ban elbeszéli. (MHK.

399. l. Fl. II. 6. l.) A pajzson való felemelést, mint török szokást említi Thury J. Hadtörténelmi Közlemények I. 585. l. A görög szöveget, némi csekély módosítással, Marczali Honrik fordítása szerint a MHK. 129. l. adom.

⁵⁹) Mikor a bessenyők Etelközben a magyarok helyébe léptek, s a magyarok mai hazájukba telepedtek, a távolság kettjük határa közt, Konstantin o. 37. szerint (MHK. 117. l.), négynapi járóföld, vagyis, mint rendesen számítják, négyszer öt geographiai mérföld volt.

⁶⁰) A Methodinssal való találkozásra nézve lásd a 38. jegyzetben idézett szláv legendát. Regino „Pannoniorum et Avarum solitudines“-t (MG. SS. I. 601. l.), Nagy Alfréd rövid geographiájában Karantania és Bolgárország közt pusztát, „westenne“-t említ. (MHK. 315, 322. ll.) A mi a kérdést illeti, mennyire terjedt hazánkban Swatopluk birodalma? figyelembe kell venni, hogy Konstantinos Porphyrog. a De Adm. Imp.-ban többhelyt — c. 38, 40, 41. nyomatékkal kiemeli, hogy a magyarok Nagy-Moraviában laktak, s országuk egyéb részeit, mint a tiszántúli folyók mellékét s a Dnna-Szávaközt, csak mintegy melleleg említi. Nagy-Moravia tehát nem szorítkozhatott a Garamtól a Morvaig terjedő részre, a kis magyar *síkság* éjszaki részére, mint prágai Cosmasból is következtethetnők (MG. SS. IX. 39. l.), mert feljebb a hegyvidék lakatlan volt, — hanem ki kellett terjedni tovább délre a Duna bal partján, mint már Huber A. szokott éleslátásával (Mittheilungen II. 372. l.) kiemelte; még pedig annyira, hogy Konstantinos császár, c. 40. i. h. (MHK. 126. l.), mondhatta: Szerémon túl van már Nagy-Moravia, — a pogány ἀβαντιστος — mely elnevezéssel valószínűleg Swatopluk birodalmának déli részét, a hová a kereszténység még nem terjedt úgy el, mint Nyitra vidékén, a Garamtól nyugotra eső részen — értette. S ekkor érthetővé válik, különben nem egészen szabatos geographiai felfogása mellett, mikép mondhatja i. h. a. c. 13.-ban, hogy Turkia nyugoti szomszédja Frankia, déli szomszédja Nagy-Morvaország (MHK. 113. l.), mert szemelött a Duna-Tiszaköz lebeghetett, melyet a Dunán- és Tiszántúltól délre fekvőnek vehetett, s a morva birtok nagy kiterjedését dél felé bizonyítja még a c. 41. az az adata is, hogy az

elpusztult Moravia lakói részben a bolgárok- és horvátokhoz menekültek. A Képes Krónika és rokon krónikákban fenntartott hagyomány, a fehér ló mondája is, Swatoplunkot „in modum Ungarie, circa partes Danubii” képzelet (Fl. II. 124. l.), ép úgy, mint a Névtelen jegyző Salanja is (c. 16. Fl. II. 415. l. MIK. 415. l.) Alpáron tartózkodik. Krónikánk Zvatoplukja „bulgaris mossianisque (a morvákat érti) imperabat”. (KK. c. 10. Fl. II. 120. l.): a Névtelen jegyző Salanja olcuben tiszta bolgár, kinek őregatyja foglalta el a Duna-Tisza között (c. 11. Fl. II. 12. l. MHK. 407. l.), mi világos emléke a bolgár uralomnak hazánk földén. Az avar birodalom bukásával az avarok egy része, kik, a bolgároktól számítva, a Dunán túl, mai hazánkban laktak, Krum bolgár khagánnak hódolt és annak seregében harczolt. Suidas az avar és bolgár szó alatt, Bernardy kiadásában I. 14. l.; Leo Gramm. 347. l.; Symeon magistor 617. l. Krum halála után a bodriczok, a kikre Bodrog emlékeztet, (Šafarik is erre gondol II. 455. V. ő. Kraliček A., i. h. 218, 225. II.) a frankokhoz pártoltak, s azért a frankok és bolgárok közt háború támadt, (Einhardi Annales MG. SS. I. 216, 217. II.). A frank-bolgár háborúkról Dümmler, Südöstliche Marken AföG. X. 27. kk. II. Később, 882-ben, ismét háború volt, s a bolgárok berohantak Swatopluk birodalmába (Ann. Fuldenses, MG. SS. I. 400. l.), a mi oka vagy következménye lehetett annak, hogy a Morvabirodalom délre is a Dunáig terjedt. Mindenesetre azonban a bolgárok kezén maradt a Szerémség, s a magyarok se foglalták el Nagy-Moraviával (Konstantinos Porphyrog. c. 40. i. h., Kedrenos II. 476. l. V. ő. Pauler Gy. i. h. I^a. 378. l. n. 18, 396. l. n. 89.), s ők bírták a Tiszántúlt, mert megakadályozhatták, hogy a morvák sóot kapjanak. E só pedig nem lehetett a máramarosi, mint Šafarik és némileg Pič is (Die Abstammung der Rumänen 74. l.) hinni látszik, hanem az erdélyi, jelesen a tordai, mely a Maroson jött le, mert a XIII. század elejéig a magyarországi só is mind innen, vagy Kolos és Székaknáról a Moszesen keresztül jött (Pauler Gy. i. h. I^a. 437. és 508. l. n. 548.), de ez utóbbi útra a IX. században még nem igen gondolhatunk. Mindenesetre uralkodni kellett a bolgároknak a Maroson, mint uralkodott Szent István idejében Ajtony (Vita S. Gerardi c. 10. Endlicher

Monumenta 214. l.), s jellemző, hogy Anonymus felfogása szerint is a Tiszán túl, a Marostól délre és északra, oly fejedelmek uralkodtak, kiknek egyikét, Mén Marótot, kozárnak, tehát a bolgárok rokonának tartja (c. 11.), s róla (c. 51.) azzal a kifejezéssel él: „*bulgarico corde mandando*”; a másikat, Gladot, pedig határozottan Bodonból, bolgár földről, származtatja, s az ő unokája, Ajtony, is összeköttetésben maradt a bolgárokkal. Az ismert nagy-szent-miklósi lelet is (l. Strzygowski, Zur Datierung des Goldfundes v. N.-Szent-Miklós, Byz. Zeitschrift, VI. 585, 586. ll. — és kevésbbé határozottan Hampel J., A régibb középkor emlékei Magyarhonban, II. 254. l.) bolgár uralomra emlékeztet. A szlávokról: Ibrahim Ibn Jakub tudósítása a szláv várakról, Widukind német fordítása után a Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit, 18 füzet, 139. l. Böles Leo i. h. c. XVIII. §. 106—108. l. (MHK. 56, 57. ll.) Salamon Ferencz, Századok 1876. 714. l. Dümmler, G. des Ostfrank. R. II° 339. kk. ll.

57) Vitatkoztak és vitatkoznak azon, mely szláv fajhoz tartoztak a morvák? Dümmler E. szlovéneknek tartja őket. (Die Pannonische Legende vom hg. Methodius AfÜG. XIII. 174. kk. ll., ezzel v. ö. Kraliček A. Der s. g. Baierische Geograph und Mähren i. h. 358, 359. l.) Bármi lett is légyen fajuk: a morva, mint neve is mutatja, csakis a Morva-mellék lakossága volt, s abból, hogy a szlávok melyik fajához tartozott? még következtetést nem lehet vonni az általa később meghódított vidékek, a nyitra-, vágmelléki szlávok hová tartozására. S ennélfogva, akár nyugoti szláv, akár szlovén volt a morva: Privinát szlovénnek kell tartanunk, a mint szlovének voltak nemcsak Pannoniának, hanem a Balkán-félsziget legnagyobb részének szláv lakói, le Thessalonikáig, s ily értelemben lehet az egyházi ó-szláv nyelvet szlovénnek mondanunk. Grotinak (i. h. 100. kk. ll.), mint általában, itt sem igen vehetjük hasznát.

58) A Markokról s az ottani viszonyokról főforrás a Conversio Bagoariorum a MG. SS. XI. s MHK. 301. kk. ll. Marczali H. kiadásában. Dümmler E. Die südöstlichen Marken i. h. XIII. 11. l. Huber A. G. v. Östreich I. 90. kk. ll. Kämel, Anfänge deutschen Lebens 213. kk. ll., 227. kk. ll., 269. kk. ll., 285. l., a hol a salzburgi és passaul egyházmegyők határaitól van szó.

helyesen kiemeli, hogy a felső-pannoniai Marknak *nem a Rába volt* egész hosszában a *határa*, a mikor a Rábezától, illetve Rópezétől délre, a mai Vas megye nyugoti felét tevő, akkor még jobbra vadon rész éles ék lett volna a karantáni és alsó-pannoniai területbe, hanem a Rópece és Rába, a Sprazában nem lévén nehéz *itt* a Rópezőre ismerni. (CD. I. 162. l.) Hogy a száva-drávaközi szláv hercegség a Száván is túlterjedt, mutatja az Annales Fuldenses 892-iki adata, mely szerint Arnolf követi a bolgárokhoz, hogy Swatopluk csapataitól ne kelljen tartaniok, „de regno Brazlavoris per fluvium Odagra (Odra, Ortway, Vizrajz II. 70. l.) usque ad Gulpam, dein per fluenta save fluminis“ mentek Bulgáriába. Brazlaw volt pedig a száva-drávaközi fejedelem. A hildesheimi Annalesek adata 893-hoz: „Factum est bellum magnum inter Bawarios et Ungarios (MG. SS. III. 50. l.), melyet az írók önkényes változtatással, Bawarios helyett Bulgariost olvasva, a magyar-bolgár háborúra szeretnek magyarázni, erre a 804-iki hadjáratra vonatkozik, mert az évkönyvek e része többször jár egy évvel hol előbb, hol hátrább; így német Lajos halálát 875-re, Karlmann halálát 879-re teszi, 876. és 880 helyett. Annales Fuldenses ad 804. MG. SS. I. 412. l. MHK. 316. l. A bajor püspökök 900. évi levelében említett pusztítás (CD. I. 229. kk. II., s Marczali H. által kiadva MHK. 323. kk. II.), melynek leírása teljesen megfelel a fuldai évkönyveknek, csakis ez a 804-iki hadjárat lehet, mikor a magyarok, a fuldai évkönyvek szerint „ultra Danubium peragrantes“, Pannoniában „multa miserabilia perpotravere“. Huber A. véleménye (G. v. Östr. I. 120. l.), hogy a bajor püspökök által említett pusztítás akkor történt, mikor a magyarok 900-ban Olaszországból visszatértek, meg nem állhat, mert arról a bajor püspököknek, kik levelüket talán az év júliusában írták, még tudomásuk nem igen lehetett, annál kevésbbé láthatták azt már a pápának Rómába utazó küldöttei.

⁵⁹⁾ Konstantinus Porphyrog. c. 37. i. h. MHK. 117. l.

⁶⁰⁾ A bolgár viszonyokról Jireček, G. der Bulgaren 11, 150, 153, 165, 431. l. A bolgár fejedelem leírását János exarcha, Simeon kortársa, adja n. o. 165. l. Néhány tanulságos adat Lapótre-nél i. h. I. 74. kk. II. Elbeszélés a magyar-bolgár há-

horúból, valami „Prolog” című egyházi szláv könyvből, közlik Jagiè V. Thullóczy MHK. 355. kk. II., jelesen az idézet a 359. l.

⁶¹⁾ Barkasas csetét, mely a magyarok naiv felfogását jellemzi, Konstantinus császár tartotta fenn, i. h. c. 51. MHK. 135. l. Ugyancsak ő i. h. c. 40. (MHK. 125. l.) accusativusban τὸν Αιούτινα-t említ, minek a nominativusban Liuntinés vagy Liuntis felelne meg, a miből könnyen kifejthető a „levente” szó, mely Vámbéry szerint (Magyarok eredete 153. l.) perzsában: önkénytes harcos, kalandor; az a nálunk most is használatos szó lehet, hogy csak mellőknéve volt Árpád valamelyik fiának, legalább Konstantinos császár, ki Árpád fíait, unokáit ugyanabban a fejezetben *név szerint* felsorolja — Liuntist, Leventét nem omlt! Ha pedig a „levente” csak mellőknév, jelző, mint valószínű, a legidősebb fiú, Tarkas vagy Farkas?, jelzőjének kell tartanunk, kinek *unokája* 943—948 közt, mikor a császár ép művét írta, Byzancsban megfordult, s olyformán említettetik, mint a ki már nem gyermek; öregatyjáról lehet tehát, Árpád fiai közül, leginkább feltennünk, hogy 895-ben, már oly korban, talán 25—28 éves, volt, hogy sereget vezethetett. V. ö. Szabó Károly, A magyar-bolgár háború, Kisebb történelmi munkái. I. 109. l. n. 1. Georgios Monachos bonni kiadásában Κορυζάνης (845. l.), Georgios Hamartalos Muralt-féle kiadásában (772. l.), valamint Leo Grammaticosban Κορζανης van. A helyes: Curzan, mely nevet Anonymus is ismeri, c. 6. Fl. II. 7. l. MHK. 400. l. és n. 2. A görög krónikák elbeszélése e háborúról, valamint az üldözött bolgár menekvése a szláv Prolog egyházi könyvből, melyet a 60. jegyzetben idéztünk. MHK. 104. kk. II. 359. kk. II. A bolgár-görög háború idejére nézve régibb íróinkat, még Szabó Károlyt is, Simeon magister (701. l.) azzal, hogy Leo császár harmadik esztendejéhez beszéli el, arra bírta, hogy 888-ra tegyék, feledvön, hogy Simeon a bulgarophygoni csatát is, mely pedig 917-ben történt, ehhez az évhez beszéli el. Most azonban már tudjuk, Hirsch F. tüzetesen kimutatta (Byzantinische Studien 342. kk. II.), hogy az ő határozott chronologiai adatai teljesen önkényesek és gyakrabban tévesek. Ezekre tehát nem lehet támaszkodnunk s megdönti már csak az a körülmény is, nem is említve, hogy a byzanci írók: Theopha-

ues folytatója, Georgios Monachos, maga Simeon magister
 által is a háború előtt érintett napfogyatkozás 891. aug. 8-ikán
 volt (Lakits Ferencz, a Természettudományi Közlöny XXII.
 561—571. ll.), hogy a háborút, a mi kétségtelen, Simeon csár
 kezdte; az pedig 893 előtt nem uralkodott, mert 892 szeptem-
 ber havában Arnolf német király a bolgár fejedelemhez, Vladi-
 mirhez, Simeon elődjéhez, küld követeket (Annal. Fuldenses
 MG. SS. I. 408. MHK. 316. l.), a kik attól 893. május havában
 érkeznek vissza. (V. Ö. Dümmler E. G. der Ostfränk. R. III:
 354. l.) István patriarkha halála is, melyet Theophanes foly-
 tatója (857. l.) és Georgios Monachos (852. l.) közvetlenül a
 háború előtt beszélnek el, 893 május 17-ikén történt (De Boor,
 a Vita Euthymii ntán 98. l.), s utódja Antonius Kaulcas so
 896 febr. 12, hanem 901 febr. 12-ikén halt meg. (De Boor u.
 o. 101. l.) Mind e körülményekről Marczali H. is ntal MHK. 92.
 kk. ll. A magyar beavatkozás pontos évét az egykorú fuldai
 évkönyvekben olvassuk, a mennyiben a magyarok csatavesz-
 tését határozottan 895-re teszik (MG. SS. I. 412. l. MHK. 317. l.),
 a miből az is következik, hogy a háború megelőző esemé-
 nyei, melyeket egy évre szorítani bajos, legalább részben,
 már a megelőző évben történtek. Igaz, hogy a fuldai évköny-
 vek 896-hoz is beszélnek magyar, görög, bolgár harcokról,
 de az csak bővebb kifejtése annak, mit a 895-iki eseményről
 korábban mondtak. Salamon Ferencz (A honfoglalás éve 11.
 kk. ll.) betű szerint vette a fuldai évkönyvek elbeszélését, s a
 magyarok bulgáriai vereségét 896-ra tette, de ezzel szomban
 lásd véleményemet az Akadémia „Jelentésében a honfoglalás
 időpontjának meghatározása tárgyában” 25. kk. ll., Lebedia,
 Etelköz, Millenarium, Századok 1880. 110—117. l., Millenium
 (Budapesti Szemle XXXV. 417. kk. ll.) és Nyílt levél (u. o.
 XXXVI. 314. kk. ll.) című cikkeimet. Némileg, bár csak tá-
 volról, szolgál e chronologiai kérdés megvilágítására az arab
 Tabari (moghalt 952—53. évben), ki a Hedsra 283-ik évéhez
 (396 Kr. u.) némely arab foglyok sorsáról beszél, kik a szlávok
 és rómaiak közt folyó harcban a római seregben résztvettek,
 mely háborút a későbbi szir Barhebreus, helyesen, a bolgár-
 görög háborúnak tartja. Ez adatban a magyarokról nincs szó :

tartalma se mondható valami szabatosnak, s Abicht, ki o helyről az Archiv für Slav. Philologie XVII. 477. kk. II. „Der Angriff der Bulgaren auf Constantinopel im Jahre 896 n. Chr.“ czinnen értekezik, maga se látja tisztán a dolgot, de annyi kivethető s biztosan megállapítható Tabariból, hogy annak a háborúnak, melynek *utójátkáról* Tarsusból Bagdadba 896-ben érkezett jelentés, 896 *előtt*, bár nem sokkal előbb. kellett történni. A háború lefolyását Georgius Monachos (853—855. l., a Mnralt-fele kiadásban 771—773. l.), Theophanes folytatása (357—359. l.), Lee Grammatikos, illetve Theodosios Melittenos (Monumenta Saecularia III. 185—187. l., kettejük viszonyáról l. Hirsch i. h. 108. l.) beszólik el, majdnem szóról-szóra megegyezve. Röviden említi Simeon magister 701 .l.; néhány szóval maga Leo császár is megemlíkezik a magyarok közreműködéséről Taktikájában C. XVIII. § 41., s ugyanerről szólnak a fuidai évkönyvek 895., 896. évekhez, mint már érintők. (MG. SS. I. 412. MHK. 31., 317. II.) Mindezek egymást kiegészítik, s Leo császár mondása, hogy a magyarok *háromszor* győzték le a bolgárokat, a fuidai évkönyvek adatával, hogy Simeont kétszer győzték le, könnyen összeegyeztethető, ha úgy értelmezzük, hogy a magyarok a bolgárokkal akkor is megütköztek, mi különben könnyen feltehető, mikor Simeon még nem állott élükön. A fuidai évkönyvek kitétele, hogy a magyarok „terminos Bulgarorum invadentes ab ipsis praeventi sunt“, szinte megerősíti, hogy a magyarok, bízva a bolgár-byzanczi békealkudozásban, meglepettek; mindenesetre a praeventi alkalmas szó az akkori kétséges, bizonytalan helyzet jellemzésére. Sokban eltér azonban ez adatoktól Konstantin Porphyrogen. császár elbeszélése i. h. c. 40. (MHK. 125. l.) Szava, mint császári tanuságtétel, nagy súlylyal bírt s így nagy zavart okozott, mely zavar mind megszűnik, ha megengedjük, hogy a császár 40—50 esztendővel az események után írván, s azokat különben is, csak amúgy mellesleg érintvén, nem egészen szabatosan írt, sőt — mint munkájában nem egyszer (p. o. c. 10. a dalmátiai Meleda, az olasz Malta, c. 29, 30, 32 szerb = servus. Némely tévedéséről Rački, Rad LIX. 201. kk. II. Garnett, Byzant. Zeitschrift IX. 279. l.) — tévedett, a mit a többi írókkal való összevetés, kiket a dolog

természete támogat, bizonyít. Nem is említve, hogy Konstantinos császár szerint a magyarok Simeont Mundraga várába zárták, míg Georgios Monachos, Leo Grammatikos, illetve Theodosios Melitenos szerint Mudagra, Mndagra, Muldagra — Theodosiosnál Mundragában — a háború befejeztével találkozott Simeon Leo császár követével: Konstantinos császár szerint Simeon békét kötött Leo császárral, s azután támadta meg a magyarokat Etelközben. Ezzel azonban némileg ellentétbe jut azzal, mit maga mond a c. 38-ban, a hol a bessenyőket egyedül említi, mint a kik a magyarokat Etelközben megtámadták; ellenkezik a fuldai évkönyvekkel, a többi íróval, kik mitsem tudnak arról, hogy Simeon országa határain kívül, a bolgár-görög háború befejezte után győzte volna le a magyarokat; sőt Simeon viselkedése a békekötés alkalmakor, a foglyok kérdésében, sem volt olyan, mint az emberé, kit a magyarok Disztrába, vagy mondjuk: Mndragába szorítottak, s a ki még le nem számolt velük. Konstantin további elbeszélése, hogy a bessenyű becsapás akkor történt, mikor a magyarok valamely hadjáraton — nem Bulgáriában — távol voltak, szintén nem lehet való, mert: hogy kezdtek volna új hadjáratot, mikor Bulgáriában ép oly nagy vereséget szenvedtek? Hová ment volna e hadjárat, mint-hogy annak a bolgár-görög háború után, tehát legkorábban 895-ben, kellett volna történni? Valamely kisebb szláv törzs ellen, mint p. o. Szabó Károly véli (Vezérek kora 49 l.)? De ily kis nép ellen kellett-e volna nagy hadseregnek menni? s ha ment, nem lett volna-e az oly közel, hogy a bessenyők és bolgárok támadásáról kellő időben ne értesült és vissza ne fordult volna? Mind oly kérdések, melyekre, a császár elbeszélését betűről-betűre igaznak vévén, nehéz felelni, míg ellenben, ha a dolgok menetét úgy fogjuk fel, mint a szövegben előadtuk, az események folyama természetessé, érthetővé válik, anélkül, hogy a források legnagyobb részével ellenkezősbe kellene jönnünk. Minthogy a magyarok Etelközben nem is egészen hat esztendeig laktak (889—895), μετά δε τινός χρόνου — mondja Konstantinos császár vándoroltak tovább (c. 38. i. h. MHK. 122. l.), könnyen érthető, hogy ott tartózkodásuk a nemzet emlékében meg nem maradt, krónikáinkban annak semmi nyo-

mást nem találjuk, ha csak azt a Suidasból vett reminiscenciát, a vidékről, a honnan sasok üldözték, kergették el őket, hogy minél előbb a mai Magyarországra jussanak (KK. e. XI. Fl. II. 123. MHK. 500. l.), ilyenek nem tekintjük. A magyarok veszteséget az etelközi vereség alkalmából nem tehetjük valami nagyra, a szövegben kifejtett okoknál fogva, ámbár Konstantin császár i. h. c. 40. a legerősebb kifojezéssel: „τάς αὐτῶν φαμίλιας παντελῶς ἐξήφανισαν“, „családjaikat teljesen elpusztították“ (MHK. 125. l.) él s e felfogást igazolja a következmény: hogy a magyar magyar maradt. Mert ha a bevándorló magyarság csak egy „család nélküli, osupa fegyverforgatókból álló huszárcsapat“ lett volna, mint Salamon Ferencz képzei (Századok. 1876. 780. l.), *szláv* nőkkel, *szláv* anyákkal, — más nemzet nagyobb számmal mifőle lehetett volna? — már a következő első, második nemzedék elszlávosodott volna.

*) A honfoglalás megkezdése idejére nézve l. a 61. jegyzetben idézett dolgozatokat, melyekben én Szabó Károlyival, Botka Tivadarral és főleg Salamon Ferenczcel szemben a 895. év mellett kardoskodtam. A törvényhozás az én felfogásom mellett döntött, s az 1892: II. törvenyzikk a millenium megünneplésére szolgáló országos kiállítást 1895-re határozta, s azt csak később tették át opportunitási okokból 1896-ra. A honfoglalás menetére nézve főfontosságú kérdés, mennyi hitelt tulajdoníthatunk a Névtelen jegyzőnek? Erre nézve l. e munka I. függelékét s rövidcbben a bevezetést Anonymus kéziratáról, tartalmáról, Fejérpataky Lászlótól és tőlem (MHK. 381—391. II.). Elbeszélését, hogy a magyarok észak felől jöttek az országba, krónikáink is támogatják, s az Erdély felől való bejövetel, a mint (Századok 1890. i. h. 17. kk. II.) kimutattam, csak időjártával jutott bele a legkésőbbi redactiókba, a septem castra, Siebenbürgen szójáték fonálán. Ez az út mellett szól, hogy a felsőtiszai vidék, Zemplén, Borsova, Szabolcs, Borsod, Ujvár, — ma Hoves és Abauj — Szolnok már a magyar királyság első századában szerepelnek, lakottak (W. I. 26. kk. II. a zászty alapító-levél; CD. IV/, Kn. I. 55. KK. Fl. II. 154, 171. 194. II.), míg az ú. n. bányási megyék, melyeket a magyaroknak legelőször kellett

volna érnei, ha Oláhország felől vándorolnak be, mint újabban hazai írók is, a németek nyomán, szeretik hirdetni, csak aránylag nagyon későn, a XIII. században bontakoznak ki jobban a homályból. Különbözik a mai Oláhország hosszában, keletről nyugatra, alig volt ebben az időben, legalább seregnék, vándorló népnek való út, mint azt az avárokról mondták is (11. jegyzet) bizonyítják. A Hnbatól származó Szomere-család komárommegyei birtokain a XV. században Hoba helyet találunk. (Csánki III. 502, 521. II.) A Tuhutum név Téteny ojtásáról Karicsonyi J. Turul, XII. 96. I.

⁶³⁾ Erdélyt majdnem ugyanazokkal a szavakkal jellemzik Anonymus c. 25. és KK. c. 37. (Fl. II. 23, 140. II.; Anonymus még MHK. 423. I.)

⁶⁴⁾ Swatoplukról Regino és Ann. Fuldenses a 891. évhez, MHK. 316, 322. II. Konstantinos Porphyrog. császár i. h. c. 41. (II. o. 129. I.). A német források csak két fiát ismerik. Konstantinos császárt, ki félszázaddal később Swatopluk intését fia-hoz fenntartotta, alkalmasint a *három* nyílvessző birta arra, hogy *három* fiúról beszéljen.

⁶⁵⁾ A magyar hagyomány szerint tehát lovon vették meg Swatopluktól vagy Zalántól az országot (Anonymus c. 14, 38. KK. c. 13. Fl. II. 15, 32, 123, 124. II. MHK. 412, 434, 501, 502. II.), s Kézainál: „Swatoplukot a magyarok az Ungvár mellől külön-főle ajándékokkal ödesgették és kikémlelték”. (Fl. II. 71. I., MHK. 484. I.) Megfelel ez annak, mit Bölcs Leo róluk Taktikájában, i. h. 46. §. (MHK. 34. I.), mond, a mit egyébiránt minden más hasonfajú nőről el lehet mondani. A bodriezok Einhard szerint 824-ben (MG SS. I. 212. I.) „contermini Bulgaris Daciam, Dannbio adjacentem incolunt”; Az ő nyelvén pedig Dacia a Dunán túl a bal parton kezdődik: „Utramque Pannoniam et appositam in altera Dannbii partem Datiam — tributariam fecerit”. (Vita Károly Magni MG. SS. II. 451. I.). Kraliček A. i. h. II, 217 I. Számos történelmileg ismeretlen földvárt sorol föl az Alföldön. Borovszky S. A honfoglalás 53. kk. II.

⁶⁶⁾ A honfoglalás legáltalánosabb vonásait, kivéve Erdélyt s a Vág mellékét illetőleg, Anonymus nyomán adom, mert katonailag véve, mint Rónai Horváth Jenő Magyar Hadi Krónika

nát nem találjuk, ha csak azt a Suidasból vett reminiscenciát, a vidékről, a bonnan sasok üldözték, kergették el őket, hogy minél előbb a mai Magyarországra jussanak (KK. e. XI. Fl. II. 123. MHK. 500. l.), ilyenek nem tekintjük. A magyarok veszteségét az otlközi vereség alkalmából nem tehetjük valami nagyra, a szövegben kifejtett okoknál fogva, ámbár Konstantin császár i. h. c. 40. a legerősebb kifojezéssel: „τάς αὐτῶν φαμίλιας παντελῶς ἐξήφηνισαν”, „családjaikat teljesen elpusztították” (MHK. 125. l.) él s e felfogást igazolja a következmény: hogy a magyar magyar maradt. Mert ha a bevándorló magyarság csak egy „család nélküli, osupa fegyverforgatókból álló huszárcsapat” lett volna, mint Salamon Ferencz képzeli (Századok. 1876. 730. l.), *szláv* nőekkel, *szláv* anyákkal, — más nemzet nagyobb számmal miféle lehetett volna? — már a következő első, második nemzedék olszlávósodott volna.

⁶²⁾ A honfoglalás megkezdése idejére nézve l. a 61. jegyzetben idézett dolgozatokat, melyekben én Szabó Károlylyal, Botka Tivadarral és főleg Salamon Ferenczszel szemben a 895. év mellett kardoskodtam. A törvényhozás az én felfogásom mellett döntött, s az 1892: II. törvénycikk a millenium megünneplésére szolgáló országos kiállítást 1895-re határozta, s azt csak később tették át opportunitási okokból 1896-ra. A honfoglalás menetére nézve főfontosságú kérdés, mennyi hitelt tulajdoníthatunk a Névtelen jegyzőnek? Erre nézve l. e munka I. függelékét s rövidebben a bevezetést Anonymus kéziratáról, tartalmáról, Fejérpataky Lászlótól és tőlem (MHK. 381—391. II.). Elbeszélését, hogy a magyarok éjszak felől jöttek az országba, krónikáink is támogatják, s az Erdély felől való bejövetel, a mint (Századok 1890. i. h. 17. kk. II.) kimutattam, csak időjártával jutott bele a legkésőbbi redactiókba, a septem castra, Siebenbürgen szójáték fonalán. Ez az út mellett szól, hogy a felsőtiszai vidék, Zemplén, Borsova, Szabolcs, Borsod, Ujvár, — ma Hoves és Abauj — Szolnok már a magyar királyság első századában szerepelnek, lakottak (W. I. 26. kk. II. a zászty alapító-levél; CD. IV/3. Kn. I. 55. KK. Fl. II. 154, 171. 194. II.), míg az ú. n. bánági megyék, melyeket a magyaroknak legelőször kellett

volna érnei, ha Oláhország felől vándorolnak be, mint újabban hazai írók is, a németok nyomán, szeretik hirdetni, csak aránylag nagyon későn, a XIII. században bontakoznak ki jobban a homályból. Különben a mai Oláhország hosszában, keletről nyugotra, alig volt ebben az időben, legalább seregnek, vándorló népnek való út, mint azt az avárokról mondtak is (11. jegyzet) bizonyítják. A Hubatól származó Szomere-család komárommegyei birtokain a XV. században Hoba helyet találunk. (Csánki III. 502, 521. ll.) A Tuhutum név Téteny ejtéséről Karácsonyi J. Turul, XII. 96. l.

⁶³⁾ Erdélyt majdnem ugyanazokkal a szavakkal jellemzik Anonymus c. 25. és KK. c. 37. (Fl. II. 23, 140. ll.; Anonymus még MIIK. 423. l.)

⁶⁴⁾ Swatoplukról Regino és Ann. Fuldenses a 891. évhez, MHK. 316, 322. ll. Konstantinos Porphyrog. császár i. h. c. 41. (u. o. 129. l.). A német források csak két fiát ismerik. Konstantinos császárt, ki félszázaddal később Swatopluk intését fia-hoz fenntartotta, alkalmasint a *három* nyílvessző birta arra, hogy *három* fiáról beszéljen.

⁶⁵⁾ A magyar hagyomány szerint tehát lovon vették meg Swatopluktól vagy Zalántól az országot (Anonymus c. 14, 38. KK. c. 13. Fl. II. 15, 32, 123, 124. ll. MHK. 412, 434, 501, 502. ll.), s Kézainál: „Swatoplukot a magyarok az Ungvár mellől különféle ajándékokkal ödösgették és kikémlelték”. (Fl. II. 71. l., MIIK. 484. l.) Megfelel ez annak, mit Bölcs Leo róluk Taktikájában, i. h. 46. §. (MHK. 34. l.), mond, a mit egyébiránt minden más hasonlófajú népről el lehet mondani. A bodriezok Einhard szerint 824-ben (MG SS. I. 212. l.) „contermini Bulgaris Daciam, Danubio adjacentem incolunt”; Az ő nyelvén pedig Dacia a Dunán túl a bal parton kezdődik: „Utramque Pannoniam et appositam in altera Danubii partem Daciam — tributariam fecerit”. (Vita Károly Magni MG. SS. II. 451. l.). Kraliček A. i. h. II, 217 l. Számos történelmileg ismeretlen földvárt sorol föl az Alföldön. Borovszky S. A honfoglalás 53. kk. ll.

⁶⁶⁾ A honfoglalás legáltalánosabb vonásait, kivéve Erdélyt s a Vág mellékét illetőleg, Anonymus nyomán adom, mert katonailag véve, mint Rónai Horváth Jenő Magyar Hadi Krónika

12. I. mondja, annak így kellett történni. Az Erdély és Duna közt fekvő rész elfoglalására, azt hiszem, két évet — 896, 897 — kell vennünk. Az időző jel közbe foglalt szavakat Konstantinos Porphyrog. császár írja i. h. c. 41. (MHK. 130. I.) Ugyanesak itt beszéli Konstantin, hogy Swatopluk fiait közt már halála után egy évre megkezdődött a *viszálykodás*, melytől a császár a *belháborút* megkülönbözteti. A földai évkönyvek tehát, melyek a *belháború* kitörését teszik 898-ra, nem ellenkeznek vele. Vannak írók, kik, mert a morva birodalmat még 906-ig említik, a magyarok foglalását Swatopluk birodalma területén csak innentől kezdve hajlandók elfogadni; de feledik, hogy Morvaország a duna-tiszaközi részek elvesztése után is még fennállhatott; ellenben a magyarok nem igen támadhatták volna meg Olaszországot és nem foglalhatták el volna Pannoniát, legkésőbb 900-ban, ha Swatopluk birodalmát, a mennyiben mai hazánk déli területén feküdt, el nem foglalták volna. Nyitra, Pozsony vidékének elfoglalását azonban későbbre kell tennünk, mert ha a morvák 897-ben már ezt is elvesztik, alig kértek volna 899-ben a pápától metropolitát és 3 püspököt, mint a bajor püspökök leveléből (CD. I. 230. I., MHK. 323. kk. II.) olvassuk.

67) Brnzlawról Ann. Fuldenses (MG. SS. I. 412. I. MHK. 318. I.) Az olasz hadjárat előkészülete idejére, tehát, ha maga nem is így számít (I. I. függelék), 898-ra teszi Anonymus a tiszántúli Glad ellen való háborút c. 44. (Fl. II. 36. I. MHK. 441. I.), s elbeszélését, hogy a magyar foglalás Orsováig terjedt, megerősíti Konstantinos Porphyrog. császár i. h. c. 40, ki a Traján hídját 'Turkia kezdőre „κατὰ τὴν τῆς Τρουπίας ἀρχήν” teszi. A magyarok tornászatos önérdetét mutatja az a beszéd is, melyet Lintprand Antapodosis c. 7. (MG. SS. III. 209. I.), mikor először jártak Olaszországban, az „animi fortitudo”, „pugnandi scientia”-ról, szájukba ad.

68) Lintprand i. h. c. 7, a ki egyóbiránt önmagával jó ellenkezésbe, mikor először „Immensi atque innumerabiles collecto exercitu”-val viszi őket Olaszországba, ott azonban a sereg mégis elégtelennek bizonyul

69) A bajor-morva viszonyokról Dümmler E. i. h. III. 461—

469. II. Az idéző jel közt levő szavakról s a magyar-német szövetkezésről, melyet minden körülírás mellett is elismernek, a bajor püspökök többször idézett levele (CD. I. 232, 233. l.; MHK. 326. l.). A bolgárokkal szemben Örmény Leo görög császár ilyföle kntyaesküt tett. (Theophanes folyt. 21. l.) A kunok még IV. Béla idejében így esküdtek. Marczali H. közlése, Történelmi Tár 1878. 376. l. A magyarok előkészületeiről az olaszországi hadjáratra Liutprand i. h. c. 8. (MG. SS. III. 280. l.)

79) Hogy a magyarok olaszországi becsapása 899-ben történt és nem 900-ban, már nem szenved kétséget. Liutprand tudósításával szemben azonban, hogy a magyarok tavasszal jöttek Olaszországba „sol necdum piscis signum deserens arietis occupabat“ (Liutprand i. h. II. c. 9. MG. SS. III. 299. l.), Dümmler E., a chronicon Nonantulae alapján (i. h. III². 507. l.), a hadjárat kezdetét augusztusra teszi. De ha tekintetbe vesszük, hogy a bajor püspökök többször idézett levelüket, mely már a „*liberata Italia*“-ról szól, X. János pápának írták, ki 900 július közepén halt meg, még pedig alkalmasint július közepén, a reischachi bajor országgyűlés idején (Dümmler E. III². 511, 514. II.): Liutward vercellii püspöknek jún. 24-ikén történt halála, Velonczónek június 29-ikén történt ostroma nem eshetett 900-ra, hanem 899-re, s így 899-ben a magyar becsapásnak augusztus előtt kellett végbemenni. Különben, s ez a legfontosabb, ha a magyarok csak 899 augusztusban törtek volna Olaszországba, mikép szerezhették volna Berengar Közép-Olaszországból oly hamar annyi sereget, hogy a magyarokat Páviától a Brentáig űzve, ott szeptember 24-ikén, mit Dümmler E. sem tagad, csatát vívhatott volna? Különben Pávia nem is lehetett a végpont, a meddig a magyarok a brentai csata előtt jutottak, mert akkor a Közép-Olaszországból jövő Berengar nem Páviára sietett volna, hanem valahol inkább keletre ment volna át a Pon, hogy eléjük kerüljön és visszavonulásukat olvágja, hanem űk akkor már jóval túl lehettek a Ticinon s az Alpesekig dúlhattak; 900-ban pedig már jókor haza kellett térniük az *egy évig* tartó olasz hadjáratból (Johannes Chron. Ven. MG. SS. VII. 22. l.), hogy Pannoniát, mint látni fogják, még dúlhassák, s azután egy hadjáratban, még abban az évben el is foglalhassák. (Ann.

Fuldenses 900. évhez MG. SS. I. 415. l. MHK. 318, 319. II.) Nem változtat ezen semmit a San Police nell'isola d'Amniana velencezi kolostor alapításáról szóló oklevél, melyet Ljnbü S. a Starine I. 213. II. kiadott, s melynek alapján Romanin i. h. I. 228. I. és Grot. i. h. 356. I. Velenceze ostromát 900-ra teszik, mert az oklevél kelte: Anno ab incarnatione domini . . . nongentesimo . . . monse february*, tekintve a velencezi, márczius 1-vel kezdődő évet, a mi 901-ik évünkből való, a benne említett április hó tehát, melyben az „abba monasterii Sancti Stephani Altinatis” a dogéhez jött, 900-ra esett, s ekkor már panaszkodott, hogy a magyarok Olaszországba jöttek, birtokait feldúlták, stb. stb. Mikor történt e pusztítás, nines meg mondvá, de nem zárja ki, hogy az néhány hónappal előbb, tehát 899-ben történhetett volna, sőt valóbbaszinű, hogy Velenceze ostroma az albiolai — jún. 29-ikén vívott — csata táján történt, melynek ehben az esetben 899-re kellett esni, mintsem, hogy azt hónapokkal megelőzte volna. Ha pedig a mi évünket 4 hóval megelőző, szept. 1-én kezdődő byzanci évszámítást tételeznők fel, a mikor 900 februárja csakugyan 900-ra osnók, akkor a megelőző áprilisban már említett magyar pusztítás *mindenesetre* 899-re volna teendő. Berengarról Dümmler E. i. h. III². 15, 313, 417, 424, 433. II. Liutprand (i. h. c. 9.), bár a magyarok roppant seregét enlegeti, boisneri, hogy a Berengar hada három anyyi volt, azt a hadat pedig János, a velencezi történetíró, a ki, igaz, 100 évvel későbbben írt (i. h.) 15,000 emberre teszi, s így a magyarok csak 5000-en voltak, bár Lintprand szerint (i. h. c. 7.) 898-ban mondák, hogy „omnibus nostrae gentis collectis, fortissimis” jönnek vissza. Liutwardról Dümmler i. h. III². 109, 202. I., s főkép 280—285. II., 294, 300, 407. I.); sorsát, Regino nyomán (MG. SS. I. 601. I., MHK. 323. I.) Anonymus c. 53. és rövidebben krónikáink, jelesen KK. c. 82. (Fl. II. 47, 134. II., MHK. 456. I.), is megemlítik. Velenceze ostromáról, melyről Salamon Ferencz szavait idésem (Századok 1876. 843. I.), Johannes, Chron. Venetum MG. SS. VII. 22. I. Latin nevcit mai olasz alakjukban írom, Romania, Storia Documentata di Venezia I. 211. kk. II. nyomán, a mely mű egyébiránt a magyar „pollicis navibus”-ból „bellicis navibus”-t csinál. V. ü. Dandolo

is, Muratori Scriptores Rer. Italicarum XII. 193. l. A brentai csatát és előzményeit csak Liutprand írja le részletesen, (Antapodosis II. c. 9--14. MG. SS. III. 290, 291. ll.). A kisebb forrásokat Dümmler E. sorolja fel III². 507. kk. II. Az olaszok táborozásáról Böles Leo ír c. XVIII. 79—95. §§. (MIK. 47. kk. II.) Olaszország pusztulását egy vers is leírja, melyet valami Waldram írt és Salamon konstanzi püspök, ki 904-ben maga is meglátogatta Olaszországot, Dado verduini püspöknek küldött (Dümmler E. i. h. III². 509. l. MIK. 334. l.). Minderről Szabó Károly is helyesen értekezik (Vezérek kora 112—122. ll.). és Salamon Ferencz jó, sőt genialis megjegyzést tesz (Századok 1876. i. h. 828—843. ll.), csak hogy az erős gáncs, melylyel a középkori írókat, „a tudatlanság és ferde észjárás amaz örök monumentáit” különösen pedig Liutprandot sujtja, talán inkább azt éri, mit az újabbkori tudákosság ez írókból kiolvasott, mintsem azt, a mi valóban bennük van. Czimer cikkében „Brentai csata”, Hadtörténelmi Közlemények X. 1—26. ll., van tanulságos észrevétel, de nagyon is másodkézre — Salamoura, Dümmlerre, Szabó Károlyra — támaszkodván, p. o. a mit a Brentán fel és le átküldött csapatokról mond, 17. l., tisztán Szabó Károly combinációja (i. h. 117. l.), melynek Liutprandban semmi nyoma, — megnyugvással nem használható.

⁷¹⁾ Az ily relativ függetlenség fejt meg a későbbi Slavóniának, ma Horvátországnak, később való bevonását a magyar civilizációba. E vidékre nézve v. ö. cikkemet Horvát-Dalmátország elfoglalásáról, Századok 1888. 200, 201. ll. és Hajnik Imre, a magyar bírósági szervezet és perjog ezimű jeles művét, a hol (134. kk. II.) Slavonia bírósági szervezetének kidomborítása által tisztán felismerjük, hogy különbözött és miben? Magyarországtól, de még inkább talán a Kapellán túli Horvátországtól.

⁷²⁾ Pannonia elfoglalását világosan csak későbbkori írók, Herimannus Aug. „Pannonias depopulatas occupant” (MG. SS. V. 111. l.), Ekkehard „Baiuriorum quoque fines occupant, castella dirunt” (u. o. VI. 174. l.), említik. Rogino szavai: „Carantanorum, Marahensinm et Vulgarum fines crebris incursionum infestationibus irrumpunt”, úgy szólván az egész honfoglalást felölelik (MG. SS. I. 600. l. MIK. 322. l.). Pannonia

elfoglalását 900-ban bizonyítják az egykorú fuldai évkönyvek is, mikor elbeszéli, hogy az Olaszországból visszatérő magyarok „Pannoniam ex maxima parte dovastantes” tértek haza, majd később, hogy Bajorországot — az óv vége felé — pusztítván, „redierunt, unde venerunt, ad sua, in Pannoniam”. (MG. SS. I. 415. l. MHK. 318, 319. II.) A Névtelen jegyző szerint — jellemző és érdekes — Árpád csak a Rába és Rábczáig, a nómet Ostmarkig jut C. 50. (Fl. II. 42. l. MHK. 450. I.). Aven-tinus, ki 1520-ban irt (ed. Riezler II. 657. l.), úgy látszik, 900-ra teszi a honfoglalás befejeztét. „Nunc est (t. i. Pannonia) — írja — sexcentos et viginti ferme annos Ungaria. Parum abest”, teszi hozzá, a mohácsi csata előestéjén „quin et nostro aevo Turcia tandem fiat”. Noe fekvésére fényt vet egy 1293-iki határjárás, Orsz. lev. DL. 641. sz. Curzan ó-budai váráról még a XIV. század végén is történik említés DL. 9127, 10519. számú kiadatlan okmányokban, melyeket azonban Tholdt Titus felhasznál, Archaeol. Ért. 1882. XCII. l. A Csákok vértesi birtoklását nagyszámú oklevél igazolja, p. o. CD. III/, 227. l. HO. VII. 42. l. Noe, hegyet Fehérvár mellett, a hol Árpád sátrát felütötte, krónikáink említik (KK. c. 13. Fl. II. 126. l., MHK 503. l.), a többi letelepedésekről a Névtelen jegyző szól. Tőle tudjuk, hogy az Aba-nemzetség — a monda szerint tiszta hnn, Attila-ivadék — Bunger fia, Bors, szintén „kun”, Borsodban, Hevesben, Zemplénben (c. 17, 18.) a „kun” Boyta a Sár mellett, Fehérben, le Baranyaig — a hol Kozár helységeket találunk — nyert földet (c. 47.). A Dráva vidékén Kinnamos görög író még a XII. század derekán is említ chaliziakat — a kozárok neve (107, 247. II.), — s a székelyeket a Névtelen jegyző Tiszán túl említi, a hol, Biharban, még a XIII. század elején Székelyszáz kerület van (c. 50. Regestrum de Várad 208. sz. Fl. II. 18, 41, 43. l., MHK. 415, 416, 448, 451. II.). A X. századbeli Magyarország határaitól, geographiájáról érdekesen beszél még Konstantinos Porphyrog. császár c. 13, 40. i. h. (MHK. 113, 126. I.).

⁷²⁾ Karácsonyi János: A honfoglalás és Erdély című cikkében (Katholikus Szemle 1896.) ugyan azt vitatja, hogy csak Szent Istvánnál kezdődik Erdély fokozatos megszállása, de

okai nem meggyőzők, részben Hartvich — meg nem állható — kicsinyléséből, részint abból a téves felfogásból indulnak ki, hogy gyepű, őr csak az ország határain fordul elő, holott p. o. Farkasgyepű helység Veszprémbe is van, Órladány helységet Szabolcsban találjuk, s a moszosi gyepűk keletkezését, okát Anonymus o. 22, 23. (Fl. II. 22, 23. l. MHK. 421. l.) megmagyarázza, s abból logfeljebb az következik, hogy Erdélyt valamivel később, valami eltérő módon, de nem, hogy csak Szent István korában szállották meg magyarok. Hisz már Konstantinos Porphyrogen. császár i. h. c. 37. (MHK. 117. l.) mondja, hogy a szeret-melléki bessenyők 4 napi járóföldre vannak a magyaroktól, mi a marosvölgyi, Marosvásárhely körül levő határnak felel meg. V. ő. egyébiránt ez értekezés bírálatát Századok, 1897. 225. kk. II. és Pauler Gyula, a Magyar Nemzet Története I². 395. l. n. 88. Az oláh incolatusról u. o. 346. l. n. 10. Kekau-
 menos XI. századbéli görög strateg Strategikonja (74. l.) szerint (előttem Wasziliowszky B. és Jerrstedt V. kiadása fekszik, Szentpétervár 1896), a thessalini oláhok, hajdan Dakebal népe a Duna és Száva meilől kerültek a Balkán félsziget déli részeire. Tudósításából Tomaschek „Zur Kunde der Hämus-Halbinsel (Sitzungsberichte der k. Akad. der Wissenschaften in Wien c. XCLX. 492—498. l.), — helyesen — a Rösler-főle elmélet mellett, Mangiucă S. — meglehetősen győnge erudícióval és kritikával — a magyar írók bessus, besenyőiben p. o. oláhokat lát, Die Vlaehen des Kekaumenos (Romanische Revue 1889. 178—185. II.), ez ellen merítenek okokat. Erdély különyszerű fejlődését, melyet csak megtelepítésének sajátságossága tesz érthetővé, későbbi bírósági szervezete is igazolja, melyre nézve I. Hajnik Imre i. h. 119. kk. II. Sajátságos az is, hogy Erdélyben a régi hét törzs vagy szék nevére — legalább most már — csak egy helység emlékeztet, Kara, Kolos közelében, azon a területen, a mely a legelső foglaláshoz tartozhatott, s még sajátságosabb, hogy ez a név törökül feketét jelent, s Erdély lakóit — úgy látszik legalább — a XI. században „Nigri Ungri“-nak mondják. Querfurti Brunno levele II. Henrikhez, Giesebrecht W. Deutsche Kaiserzeit II². 867. l. W. I. 14. kk. II. Krónikáink Erdueleu-je ma Erdőaljának hangzanék, mint a XIII. század

Saturelen-je (W. VIII. 5. l.), ma Satoralja-nak, Sátoralja-Újhelynek hangzik.

⁷⁴⁾ A letelepedés módjáról tüzetesebb adatunk — ha Leo császár tudósítását Taktikájában c. XVIII. §. 52. (MHK. 95. l.) „a csata napjáig nemzetségek és ágak szerint el vannak széledve” annak nem veszszük — nincs, de nem is szükséges, mert a dolog természetéből következik s rá analógiát is tudunk. Rubruk 1253-ban a tatárokról írja: „Inter se diviserunt Scythiam . . . et quilibet capitaneus secundum quod habet plures vel pauciores homines sub se, scit terminos pascuorum suorum. ut ubi debet pascere hyeme et aestate, vero et autumnus”. (Recueil IV. 220. l.) A legyőzöttekkel való bánásmódra nézve Konstantinos császár c. 41. (MHK. 180. l.) utalásán kívül, mi történt Moravia lakosságával, a történetünk folyamán felmerülő egyes eseményekre, Anonymusra, Kézai „De udvornicis” függelékére s az ország társadalmi viszonyaira a kereszténység első századában vonatunk — részben visszafelé okoskodva — következtetést. A fennmaradt szláv helységnevekre érdekes a zobori apátság birtokainak összeírása Kálmán király idejében, mert a birtokok Szent István idejéig visszanyúlhatnak s következtethetőleg már előtte is fennállottak. Lásd Fejérfataky László, Kálmán király oklevelei Ért. TT. XV/2. 42, 56, 58, 59, 66. ll. és Szent István adománylevele a veszprémi apácák számára, Karácsonyi János, Szent István oklevelei 36. l. A sok szláv nevű vár, melylyel már a magyar királyság első két századában találkozunk, p. o. Visegrád, már Szent István alatt, bizonyára nem a pusztázó magyarság építménye volt, hanem már régebből maradt fenn.

⁷⁵⁾ A 900. évi becsapásra főforrás a fuldai évkönyvek (MG. SS. I. 415. MHK. 318. l.). Kisebb vonatkozásokat közül Dümmler E. i. h. III. 515. l. A freisingi martyrologium feljegyzéseiből (Quellen und Erörterungen zur Bairischen und Deutschen Geschichte VII. 457. és 480. l., mely lap azonban, mint kiigazítás és pótlás, nincs meg minden példányban), a nov. 20-iki dátumot, a kiadó Rudhardt, sőt Giesobrecht ellenére is, Huber Alfonssal (G. v. Österreich. I. 121. l. n. 1.) e hadjáratra értem, melynek, mint Huber A. helyesen megjegyzi, meglehetősen későn kellett történni. E véleményhez csatlakozik, bár félénken, Dümmler E.

is, Otto der Grosse 182. l. n. 3. és Geschichte des Ostfränkischen Reiches III^a. 515. l. n. 3.

⁷⁶⁾ Ez apróbb barczok forrásait szó szerint idézi Dümmler E. i. b. III^a. 515, 527, 530. l. Az Annales Alemann. adatát 902-ből: „Bellum in Maraha cum Ungaris et patria (azaz az ország) victa“, én a morvák vereségére értem, s ennél fogva Pozsony, Trencsény, Nyitra vidékének elfoglalását a 66. jegyzetben mondtak tekintetbe vételével erre az időre teszem. Az Ann. Alemann. (MG. SS. I. 54. l.) és Einsidlensos (u. o. III. 140. l.) tudósítására nézve 901-iki olasz hadjáratról I. Szabó Károly (Vezérek kora 130. l.) megjegyzését. Az említett helynevekre nézve I. Fejérpataky László értekezését Kálmán király okleveleiről, melyet feljebb a 74. jegyzetben idéztem.

⁷⁷⁾ Dümmler E. i. h. III^a. 580, 546. II. Kusaly legyilkoltatását Szabó Károly, phantasiájának féket eresztve, beszéli el i. h. 132. l. Aventinus (ed. Riezler II. 654. l.) Cussalt a magyarok királyának mondja, kit 900-ban a Duna bal partján győzelmes bajorok, a Duna jobb partjára átkelve a Fischa mellett, hirtelen támadással, nem orozva ütköztek meg. A morva birodalom bukásáról Regino szavait idézem (MG. SS. I. 606. l. MHK. 323. l.). V. ö. Brottholz B. Geschichte Mährens I. 118. l. A szászországi bocsapásról és a magyarokról általában Widukind l. c. 17—20. (MG. SS. III. 425. kk. II.) jelesen a c. 17.-ben „gontem belli asperriman“ nevezi őket. A glomačokról Šafarik II. 603. l. Krek i. h. 317. l.

⁷⁸⁾ A 907-iki hadjáratot régibb íróink, mint Szabó Károly is, Vezérek kora 144. kk. II., rendszerint Aventinus nyomán beszél el (ed. Riezler II. 657—660. II.) és a nómetek vereségét Pozsony vidékére teszik, pozsonyi csatának nevezik. Igaz, hogy Aventinus régi forrásokat is használt, melyek elvesztek, p. o. az altaichi Annaleseket, melyeket csak a legújabb időben fedeztek ismét fel, de melyekben a „pozsonyi“ csatáról szó sincs: de sok, világosan alaptalan kombinációja is van, mit épen a „pozsonyi“ csatára vonatkozólag tüzetesen kimutat Dümmler E. a „Südöstliche Marken“-bez írt negyedik függelékében (AfÜG. X. 82. kk. II.). Elbeszélését tehát az újabb irodalom, p. o. Riezler (G. v. Bayern I. 257. l.), nem fogadja, el sem fogadhatja, megbízhatóságát legjobban jellemezvén az, hogy épen erre az időre,

Kusaly halála után, a magyaroknak két királyt tulajdonít: Dursuc és Bugathot, kiknek neveit Liutprandban olvashatta, (Antapodosis MG. SS. III. 298, 299. II.), mint a magyarok vezéreit 922-iki olasz hadjáratuk alkalmával. A csatáról, melyet Riezler (i. h. I. 255. I.) „ein Unglück“-nek mond, „wie es sich im ganzen Verlauf der bairischen Geschichte nicht wiederholt“, a forrásokat összeállította Dümmler E. i. h. III°. 547. kk. II. A napra nézve a Quellen und Erörterungen VII. 451. és 479. (pótlék) I. A helyet nem jelölik meg az emlékek, csak a Martyrologium Frisingense mondja: „in oriente“. Krónikáinkban, Kézai, Képes Krónika c. 10. (Fl. II. 71, 121. I., MTK. 484, 498. II.), egy Bánhidánál — „juxta Tatam“ mondja a Képes Krónika — vívott ütközetről olvasunk, melyben a magyarok Swatoplinkot legyőzték és az országot elfoglalták volna. Az elbeszélés, úgy, a mint van, semmi esetre sem tekinthető történeti valóságnak, s nem hiában fordul elő krónikáink azon részében, mely leginkább bővelkedik mondai elemekkel (i. e. dolgozat I. függelékét): de azt lehet belőle következtetni, hogy valami nagy, fontos csatának emléke rejlik benne, s ekkor legközelebb esik az a gondolat, hogy ez a csata a bajorokon nyert nagy győzelem, mely a magyarok uralmát végkép megszilárdítá, Pannonia még meg nem hódított részeit kezükbe adta. Bánhidának geographiai fekvése legalább nem szól a feltevés ellen, sőt azt nagyon is valószínűvé teszi, mert a míg, ha „pozsonyi“ csatáról beszélünk, fel kell tennünk, hogy a Duna jobb partján lakó bajorok nem a jobb parton támadták meg a magyarokat, kiknek legfőbb telepeik a bajorok közvetlen szomszédságában, a jobb parton, a régi bajor hódoltságban, voltak, hanem átmentek a Duna bal partjára, régi morva területre, melyhez semmi közük sem volt, mely távolabb esett a magyar telepektől, s oly vidékre vezetett, a melyet a németek sohasem bírtak, az út, a mely mellett Bánhida fekszik, egyenesen a magyarok telepeire vezetett. Azt hiszem tehát, jól tette és nem tévedett Komárommegyei közönsége, mikor a milleniumi ünnep alkalmából a bánhidai csatátörténet emlékoszloppal jelölte meg.

¹⁰⁾ A felfogás, hogy a németek Árpád halála után és következtében támadták meg a magyarokat, általános volt legalább

régibb íróinknál (Szabó Károly és így i. h. 148. l.), bár annak semmi történeti bizonyítóka nincs, s maga Anonymus tudósítása is, hogy Árpád 907-ben halt meg (c. 52. Fl. II. 46. MHK. 454. l.) nem egyéb pusztán s meglehetősen téves alapon uyugva combinationál, (l. e. dolgozat I. függelékét). Abban azonban nincs okunk kételkedni, mit Árpád temetkezési helyéről mond, s a mi megfelel annak, mit régi pogány magyar vitózek, Oloptulma, Botond, Thonnzoba, Levente, temetéséről forrás mellett (l. Szabó Károly i. h. 136. l.) tudunk. Az Árpád sirja vagyis Fejéregyháza fekvéséről keletkezett egész kis irodalomban a leghelyesebb, döntő véleményt Thold Titus mondta ki az Archaeol. Értesítő 1882-ki folyamában, 43. kk. II. A forrás, mert be van fedve, az útról nem látszik, de kifolyását se látni, mert, mihelyt a malmot elhagyta, a ceatornák tisztítására föld alatt vezetik be Ó-Badára; annak tehát az egészen másfelő fekvő római vízvezetőkhez semmi köze nincs.

*) Történetünkben alig van kétségtelenebbnek tartott adat, mint az, hogy Árpád ntódja Zsolt vagy Zoltán, fia, volt. Pedig Zsolt fejedelemsége csak Anonymuson alapszik. Konstantin Porphyrog. császár Árpád fiai között, 944-táján, említi, de akkor már nem őlt, s nem is mondja róla, hogy fejedelem volt (i. h. c. 40. MHK. 128. l.). A Kópes Krónika kétszer említi, mint Árpád fiát, mondasszerű részleteiben, de nem mint fejedelmet (Fl. II. 122, 140. l. MHK. 500. l.). A zágrábi váradi krónikák annyira nem ismerik, hogy Taksonyt Árpád fiának tartják (Fl. II. 251. l.). Árpád Ioborčđ; fia kétségekivül Jutas (veszprémi helynév) mert a császár a „tz” jelt használja az „s” hang kifejezésére, mint p. o. Salmutzeit ír Álmos helyett; Jutas fiát, Phaltzint, — acousativusban! — tehát Phalis-nak kellene olvasni. Ily nevű helynevünk nincs, de van Fáisz Veszprémben, Fajsz Somogyban, Pestben; s ha tekintetbe vesszük, hogy az „l” kivált Dunántúl, mily könnyen változik „j”-vé, a Fális átváltozását Fáisz-ra, Fajsz-ra, könnyen elképzelhetjük, bár nincs nehézség nélkül annak megmagyarázása, hogy az „s” miképen lett sziszegő „sz”-szé, jóllehet analógon van, hogy Gyeicsa- vagy Gyeicsból Goyza vagy Géza alakult. A Szent Lászlónak tulajdonított, de sokkal későbbi 1082-iki veszprémi oklevél Faiszt

Faischnak írja (Ho. IV. 2.). Fális vagy Fáisz fejedelemségét csak Konstantin császár említi I. h.

⁸¹⁾ „Ελε τοδε ἀρχοντα των Τούρκων” szól a czím, Konstantin Porphyrog. De caerimoniis Aul. Byzantinae II. 48. l. V. ö. még De Adm Imp. c. 8. (MHK. 112. l.), hol a byzanczi császár követének a „turkok fejedelmci” válaszolnak.

⁸²⁾ Nicephoros Phokas mondta ezt Lintprandnak, mikor 968-ban nála követségben járt, Lintprand Legat. MG. SS. III. 349. l.

⁸³⁾ Olasz erősségekről Böhmer, Reg. Carolingorum N. 1325, 1338, 1347, 1463. Az eichstädti püspök engedélye várépítésre a Mon. Boica után CD. VII/5, 83. l. Obsessas urbes expugnare nequeunt, mondja Regino (MG. SS. I. 600. l. MHK. 822. l. Bölcs Leo Taktikájában c. XVIII. §. 59. MIK. 38. l.). Az erdőkbe való menekülésről Dümmler E. i. h. III^a 562., 563. ll., a hol az a néhány szó, melyeket az író, — a második kiadásban is! — a magyarokat a normannokkal összehasonlítva, mond, mosolyra vagy csodálkozásra késztet, hogy lehet okos, szellemes ember oly elfogult!

⁸⁴⁾ Regino i. h (MHK. 322. l.). Névtelen jegyzőnk, e hazafias író, nem talál a dologban semmit és egész nyugalommal, még Reginon is túltévo c. 1. (Fl II. 3. l. MHK. 395. l.), leírja: „ut quidam dicunt historiographi, quod iracundia ducti humanam manducassent carnem et sanguinem bibissent hominum”. Mint szittya szokást említi a vérivást Nagy Góza (A szkittákról, Ethnographia V. 311. kk. ll.), s a szivről való babonának nyomát még a kurnczvilágban is találjuk, mint Thaly Kálmán, e kornak classicus ismerője, egyszer szíves volt velem közleui; a nyugati írók közül azonban Reginon kívül senkisom említi, a mi eléggé bizonyítja, hogy eléggő ritka dolog lehetett. Egyébiránt a keresztes háború idején, 1191-ben, Accon ostrománál az angolok és francziák is felhasználták a megölt muzulmanok testét, keresték és kitépték belőle az epét, mert azt valami hathatós orvosságnak tartották. Röhlricht, G. des Königreichs Jerusalem 575. l. Mátyás Fl. Ért. II. XVII/2. 4. kk. ll.

⁸⁵⁾ Versus ad Dadonem, írta vagy legalább küldte Dadonak II. Salamon konstanzi püspök, Dümmler E. i. h. III^a 509. l.

MHK. 334. 1, melyet már a 70. jegyzetben idéztünk. Ezekiel c. 38, 39; Jelenések könyve 20, 7, 8; Widukind I. 19. (MG. SS. III. 426 1.); Liutprand Antapodosis I. 13. (MG. SS. III. 279. 1.), ki a 892-iki hadjáratához megjegyzi: „Et Ungari — *observato exitu* — *contemplatiquo regionem cordibus . . . malum machinabantur*“.

⁶⁶⁾ Rhabani Virtunensem ad Episcopum, levél Dado verduni püspökhöz, alkalmasint 917 után, mikor a magyarok először jelentek meg Lotharingiában, és bizonyosan 927 október 7-e előtt, mikor Dado meghalt. Marczali II. kiadása a MHK. 329. kk. II., régibb kiadás D'Achery Spicilegium XII. 349—350. II. Dümmler E. i. h. III² 449. 1. A Hunger szóval függ talán össze, mit lobbosi Herigor (meghalt 1007-ben) a Gesta Ep. Leodiensiumban a XI század legelején ír (MG. SS. VII. 171. 1), hogy Claudius császár éhség idején Rómából nemcsak a zsidókat, hanem minden gyengébbet „Clandi fecisset in quodam abdito terrae“, a hol nagy néppé szaporodtak a hunok. „Ungros denique“, teszi hozzá, „notum est huc famae assentari velle, qui et jactant se a judeis originem duxisse“. Hazai forrásainkban, melyek a magyarságot Jafettól származtatják és sohasem Semtől, ennek nincs nyoma. Egy XI századbeli, II. Henrik korabeli jegyzék gyermek Lajos uralkodását ekkép jellemezi: „Quo regnante maxima Baioariorum interfectio facta est“. MG. SS. II. 314. 1. A modenai inádság Muratori Antiquitates Italiae után Szabó Károlynál i. h. 120. 1. jegyzetben. A freisingi litania Riezler, G. v. Bayern I. 354. 1.

⁶⁷⁾ A források Dümmler E. i. h. III² 357, 551. II. Stein, Geschichte des Königs Konrad I. des Franken 181. 1. u. 2, nem hiszi, hogy a magyarok Eisenachig jutottak volna, mit egyébiránt csak kései forrás állít. Anonymus o hadjáratról nem szól. A Képes Krónika o. 32. csak általánosságban, más hadjáratokkal együtt említi — ha említi: „Anno undecimo Saxoniam, Thuringiam, Sueviam francosque orientales . . . demoliti etc.“ (Fl. II. 135 1.).

⁶⁸⁾ Az adatok Dümmler E. i. h. III² 555. 1. A dátumot illetőleg Quellen und Erörterungen VII. 454, 456. és a pótlék 479, 480. II.

⁶⁹⁾ A források Dümmler E-nél i. h. III² 557, 558. 1., Stein

i. h. 192. I. azt hiszi, hogy Lajos király a frankoknál volt, de nincs okunk kételkedni Liutprand tudósításában, hogy Lajos király Augsburgnál harczolt. Ez volt az az augsburgi csata, melyről Csanoszor G. hőskölteményt írt. A frankok ellen való ütközetről, in confinio Franconie et Bavarie, Regino folytatója nyomán, Anonymusban o. 54. (Fl. II. 47. l. MHK 457. l.) is van említés, csak hogy tévesen Lotharingia dülását is hozzá teszi. A KK. c. 32. (Fl. II. 185. l.) a 908—910. évi hadjáratot egybe foglalja, de, úgy látszik, némi önálló, előttünk ismeretlen forrása is volt, melyet Kézai Simon — kinek elbeszélése itt bővebb — még jobban kihasznált (Fl. II. 74. l.). Ebből vehette, mit a bajorokkal vívott csata helyéről, Abach-ról mond, s a mi, tekintve az események menetét, megfelelhet a történelmi valóságnak. Elbeszélés szerint ugyan a magyarok győztek, de mégis 3000 magyar elvesztét elismeri, a mi, lényegileg, a német források homályos nyilatkozataival: „sed et norici partem ex eis occiderunt“. „Pauganriis ex parte victoriam tenentibus“, összevág; azért e kései, de a körülményeknek megfelelő — még a bajorok támadása is „ex abrupto“ történik — forrást itt felhasználhatónak voltam. A mauernkirchoni alakokat Aventinus a 948-iki bajor győzelemmel köti össze (ed. Riezler III. 9. l.).

**) A források, Dümmler E. i. h. III^a. 591. l., hol 911, hol 912-re említik Frankonia és Thüringia pusztítását, a túlnyomó rész azonban 911-et mond, s még az — igaz, hogy kései — altaichi évkönyvek is (MG. SS. XX. 745. l.) 911-ben egy Loichingnál — az Isar mellett — vívott ütközetet említenek, melyről másutt nincs szó, de lehetséges, hogy a közel Altaichban valami kisebb ütközetnek emléke is megmaradt. A lotharingiai Annales Laubacenses (MG. SS. I. 55 l.) 911. évhez említik: „Ungari Alamaniam, Franciamque atque ultra Rhenum et Magiacampum usque Arabaugiam devastabant et roversi sunt“. Ugyanott olvassuk 912-hez vagyis inkább, mert ehhez és a következő évekhez semmi feljegyzés nincs, 926-hoz; 926-ban, mint látni fogjuk, a magyarok csakugyan pusztították Alemanniát és Lotharingiát; nincs tehát semmi valószínűtlen abban, hogy ismert úton menve, ott jártak a Rajnán túl, a hol 911-ben, s az annalista a hasonló dolgot ugyan azokkal a szavakkal írta le, még a Lotharingiába való további

benyomulást sem érintvén, s a 911-iki bejegyzést csak akkép módosítván, hogy az *iterum* szót hozzá tette. Stein i. h. 223. l. 912-re tévén e becsapást, azt hiszi, hogy Csehország felől történt ott hol északkeleti Frankónia délkeleti Thüringiával összeér.

¹²¹⁾ Dümmler E. i. h. III^a. 592. l. A csata helyének Aventinus (ed. Riezler II. 663. l.) mondja Altöttinget, csakhogy Svábország pusztításáról mitsom tudván, a csatát akkorra teszi, mikor a magyarok Bajorországba betörték. A magyar vereség nagyságát bizonyítja, hogy Anonymus o. 55. (Fl. II. 47. l. MHK. 457. l.) Lél és Balcsú elfogatását, halálát Bavarorum et Alemanorum nefandis fraudibus következtében, ezzel a csatával kapcsolja össze.

¹²²⁾ Az adatok Dümmlernél i. h. III^a. 596. l. Brema pusztulását, melyet Szabó Károly 908—916 közt érint (i. h. 156, 166. ll.) a bremai évkönyvek Hoger püspök második évére, tehát — úgy látszik — 912-re teszik, a mi képtelenség és csak 915-re tehetjük. Ezt tartá legvalóbbszinűnek Dümmler E. is sokszor idézett művében, G. des Ostfränkischen Reiches II. 593. l., de a második kiadásban (III^a. 596. l.) már 918-ra teszi, a nélkül, hogy okait bővebben kifejtene. Szabó Károly (i. h. 165. l.) szerint a nyugoti kolostorok évkönyvei különösen a fuldai monostor földulását emelik ki: de ez csak lapsus calami lehet, mert vagy nem szólunk semmit, vagy megvédését említik Hugi apát által, ki 915 jún. 8. vagy 9-én halt meg (Dümmler E. i. h. III^a. 596. l. n. 1.). Fulda felégetését csak a magyar krónikák említik (Kézai, KK. c. 33. Fl. II. 75, 186. ll.), de nem ehhez a hadjárathoz, melyet nem is ismernek.

¹²³⁾ Dümmler E. i. h. III^a. 576, 591, 548, 612, 613. ll., a lotharingini és olasz becsapásokról különösen Ann. S. Vincentii Mettensis és Flodoard, MG. SS. III. 157, 368. l. Waitz, Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinrich I. 3. kiadás, 17, 18, 203, 204. ll.

¹²⁴⁾ Lintprand, Antapodosis, II. 61—65.; III. 2—4. (MG. SS. III. 299, 303, 304. ll.) Arnaldus Boneventai, Chronica Sancti Benedicti, Bonedioti Chronicon (MG. SS. III. 175, 206, 714. ll.), Flodoard, (u. o. 371.) Chronicon Nemausense (u. o. 219. l.). Alsó-Burgundiáról Dümmler E. III^a. 126. l. Lintprand említi (i. h.

MG. SS. III. 299. l.) *Dursac* magyar vezért; minthogy pedig a Bugat és később Salard magyar neveket elég jól írja, ezt a nevet is — legalább hozzávetőleg — jól írhatta, s azért, a Szabó Károly-használta magyarosabb Durosák-formában (i. h. 171. l.), használok. Olyan név volna ez, mint p. o. a XII. században Kinnamosnál előforduló Βυσάκης, alkalmasint Bacsák, nív, de az is lehetséges, hogy itt metathosissal van dolgunk, s a Dursacban a zalamegyei Dörgics, Dörgicse, régebben: Dergecs, Durgecs, Dergecso, Dergöcse, Dergicse helységek neve rejtőzik (Csáuky III. 46. l.). Nem tudom, Szabó Károly (i. h. 175. l.) honnót vette, hogy ekkor a magyarok Toulouset is feldúlták s az Atlanti Óceánig száguldottak; még nehezebben érthető, ha Waitz i. h. 76. l. azt mondja, hogy azután Németségot rohanták meg.

⁹⁵⁾ Ez udó valódiságát, melyet némelyek kétségbe vontak, legújabbán Caro vitatja: Der Ungartribut unter Heinrich I. Mittheilungen XX. 276. kk. II. A háborúra vonatkozó adatok kritikai fejtegetésekkel Waitznál i. h. 75—79. II. V. ő. Szabó Károly i. h. 176. l., ki azonban Vorlaant = Werlát a Rajna közelében keresi.

⁹⁶⁾ Vita S. Wiboradae: „Paganos tota provincia Bajoariorum esse diffusos“. MG. SS. IV. 454. l. További adatok Waitznál i. h. 85, 87, 93. II. Különösen kiemelendő Flodoard MG. SS. III. 376. l., ki a becsapás után említi az április 1-iki holdfogyatkozást. Szabó Károly i. h. 190. l. a pusztítás végpontjának Vouzierst tartja, helyesen, mert Flodoard „pagus Vonzinsise alatt inkább a jelentékeny Vonzierst (V. ő. Köpke, Dümmler, Otto I. 127. l. n. 1.), mely Franciaország természetes határvonalán, az argonne-i erdők végén feküdt, érthetjük, mint Waitzzal Vouzy-t, vagy Marozali H.-val (Szilágyi S. Milleniumi történet I. 158. l.) a délre fekvő Vorizyt! Verzyt? Az Annales Laub. 926-iki, itt felhasznált adatára nézve l. a 90. jegyzetben mondottat.

⁹⁷⁾ Waitz l. h. 87. l. május 1-re teszi a sanct-galleni látogatást, mert az volt *hétfő* 926., a 2. pedig *kedd*, holott az Ann. Alemann. (MG. SS. I. 56. l.) 6. nonae maii vagyis május 2-ikát említenek, ámbar hamisan hétfőnek mondják. Minthogy azonban, Ekkehard szerint, az esemény keresztfeltalálása előestéjére, tehát május 2-kára, esett, ellenkezőleg Waitzzal inkább azt kell

hinnünk, hogy az évkönyvíró azt írta rosszul, melyik napja volt a hétnek, mintsem azt, hogy a hónap hányadikán történt az esemény?

⁹⁹⁾ Wiboradáról élete MG. SS. IV. 454, 455. II. Az inclusák-ról Wetzer és Welte, Kirchenlexicon VI. 631. kk. II.

⁹⁹⁾ Ekkehard, Casus S. Galli MG. SS. II. 106—110. II. MHK. 335. kk. II., Flodoard MG. SS. III. 376. I. említi a második átkelést a Rajnán. A mit Ekkehard a magyarok Burgaudba való útjáról mond, talán 937-iki reminiscencia (Köpke-Dümmler i. h. 235. I. n. 3.); a garde-fraynoti mórokkal való harezuk pedig — ha ilyesmi egyáltalában történt — talán 954-re volna tehető, mikor Konrád burgundi király, ki atyját 936-ban követte a trónon, mint kis korú már „virágzó ifjú volt”.

¹⁰⁰⁾ Annales Ratisb. MG. SS. XVII. 583. I. Arnolfról Waitz i. h. 56, 225. II.

¹⁰¹⁾ Waitz i. h. 93—97, 101, 102. II. Attól azonban, hogy I. Henrik alapítsa meg a német városokat, „mint Theseus”, Leibnitz szavaival ölvé, s a tornajátékoknak kezdője, atyja legyen: nagy a távolság. A későbbi kor túlzott, hibás felfogását, mondaít arról, a mit tett, s a magyar háború részleteiről Waitz i. h. 14. és 22. függelékében 231—237. és 255—272. II. A szláv háborúról u. o. 124, 120. II.

¹⁰²⁾ Konstantin i. h. c. 3, 4, 9, 32, 38. II. MHK. 110, 111, 123. II. Isztakhri-Ibn-Haukal tudósítása az elszakadt magyarokról n. o. 240. I. Theophanes folytatója c. 22. (412. I.) Jiroček, Geschichte der Bulgaren 169. I.

¹⁰³⁾ „Cum gravi hostile manu festinant intrare Saxoniam” (Widukind I. 39. MG. SS. III. 438. I.). „Mit einem bedeutenden und orgrimnten Heere” fordítja Schottin R. a „Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit”-ban. Ennyit mond az egykorú; a későbbi német írók már százezerre teszik a magyarok számát. Flodoard (MG. SS. III. 367. I.) három magyar csapatról tesz említést: „pars una Italiam petit, alia terram Heinrici trans Rhenum invadit”. A harmadikról nem lévén szó, úgy látszik, az *aliaban* foglaltatik a Widukindtól említett szászországi két magyar sereg. Waitz i. h. 151. I. az Annales Besuenses (MG. SS. II. 249. I.) nyomán a magyaroknak egy burgundiai francia becsapását is

felvesei, de nevezett évkönyvek echronologiai adatai oly hibásak, hogy a 933-iki évszámot sem tarthatjuk, csak azért, mert bonniik van, helyesnek, s az alkalmasint csak hibásan áll ott 937 helyett.

¹⁰¹⁾ A hadjáratról, valamint az erről később következett legendákról szóló adatokat helyes kritikával fejtegetve együtt-találjuk Waitznál i. h. 150—157. II., és a 21, 22. Excursban, 253. kk. II. Merseburg környékére teszi a csatát Lintprand, s ennek még az újabb kutatások, melyek a csatátért közelebbről akarják meghatározni, sem mondanak ellent. Küstermann a Zeitschrift des Harzvereines für Geschichte und Altertumskunde XXIX. Die Schlacht bei Riade, 520. kk. II., Fabarius véleménye ellenére (Die Schlacht bei Riade, Halle, 1896), hogy Riade, a mai Reideburg, Halletól keletre, a Saale jobb partján, s ennél-fogva a csata e tájon, Wettintől délre, melyet Wido várának tart, történt: meggyőzően kimutatta, hogy a csatát ugyan a Saale jobb partján, de Merseburgtól délre, a mai Oebles és Schlechtewitz táján vívták, s azért a monda szerint (bizonyosan újabbkori elméncesség!) a magyar vezér felkiáltott: „Hier ist mir viel Übles und Schlechtes wiederfahren“ (u. o. 541. l.). Aventinus (ed. Riezler II. 670. l.) a hót magyarról szóló mondát e hadjárathoz fűzi, a merseburgi csatát azonban a kilenczöves fegyverszünetet megelőző időre, nem erre a hadjáratra teszi.

¹⁰²⁾ Theophanes folyt. 423. l., részben majdnem ugyanazokkal a szavakkal Simeon Magister és Georgios Monachosnál bonni kiadásuk 747, illetve 914. lapjain. E becsapással egynek kell vennünk azt a hadjáratot, melyet Maszúdi beszól el a Prairies d'Or II. 54. kk. II., MHK. 979. kk. II. a Hedsra 820-ik éve körül, tehát 932 táján. A nagyszerű csatában, melyről mesél, bizonyosan sok a túlzás, valamint egész elbeszélésében a pontatlanság, összezavarás, de azt, ha nem is mondaná, elhihetjük, hogy itt-ott volt ollontállás, melyet a magyarok és — Maszúdi szerint — szövetségeseik, a bessenyők, levertek, ha a szűksavú görögök nem is szólnak róla. Maszúdi Walendar-ját — a fekvést is tekintetbe véve — Anchialosnak, Anchial-nak gondolom.

¹⁰³⁾ Flodoard 985-höz MG. SS. III. 383. A Chron. Vezil.

adatáról (Historiens des Gaules IX. 90. l.) kótes, nem 937-ro tartozik-e?

¹⁰⁷⁾ Kópke-Dümmmler, Otto der Grosse 6. kk. II. 573. kk. II. Ann. Quedlinburg. MG. SS. III. 56. l. Widukind II. 5. (n. o. 439. l.). Megfoghatatlan, hogy írhatja Kópke-Dümmmler, vagyis inkább csak Kópke (i. h. 58. l.), hogy a magyarok Csehország és a daleminziek felől törtek be Németországba.

¹⁰⁸⁾ A 937-iki hadjáratról az adatok: Kópke-Dümmmler E. i. h. 58., 59. II. Historiens des Gaules IX. 23, 50, 90. II.; Szabó Károlynál i. h. 206. kk. II., részben helyes kritikával; annál inkább kell csodálkoznunk, hogy 205. l. az oberkircheni kolostort, mely Szászországban Steterburg mellett feküdt (Kópke-Dümmmler, i. h. 78. l. n. 2.) *Frankoniában*, és mégis Strassburg mellett keresi; a fuldai és st.-galleni kolostorok elézését a magyarok által történt felgyújtásnak veszi, holott a sanct-galleni tűzről Ekkehard (MG. SS. II. 111 l.) részletesen beszél; a fuldait is — nem mint ellenséges pusztítást, említi Widukind II. 38. (MG. SS. III. 448. l.). A francia pusztítás echronológiájára fontosak a Chronicon Bezuens. (Historiens des Gaules IX. 90. l.) szavai: „Venerunt Hungri in Burgundiam mense julii”. Téved Szabó Károly akkor is, mikor a Berryben fekvő deolsi monostort, melynek alapítólevele megvan a Historiens des Gaules IX. 713. l., a Franche-Comtéban fekvő Dôle várossal összezavarja.

¹⁰⁹⁾ Widukind II. 14. (MG. SS. III. 442. l.) A kisebb adatokat l. Kópke-Dümmmlernél l. h. 77, 78. II.

¹¹⁰⁾ Az olaszthoni hadjáratot 940. ápril havára teszi Lupus Protospatarius MG. SS. V. 54. l. Liutprand Antopodosis V. 19. (MG. SS. III. 332. l.) Berengar ivreai markgróf menekülése után (941.) beszéli el Hugo adófizetését és a spanyol kalandot. Soraetoi Benedek elbeszélését a Róma körül vívott harcokról (MG. SS. III. 714. l.) helyesen teszi Marczali H. (i. h. 167. l.) Szabó Károly ellenében 937 helyett 941-re vagy 942-re. Giesebrecht (Geschichte der deutschen Kaiserzeit I' 818. l.) hasonló felfogás mellett kiemeli, hogy a magyarok ellen szereplő József 941. november havában fordul elő okmányilag, s ugyancsak ő a magyarok spanyolországi kísérletét Garde-frainet elfoglalása

utánra, 943-ra, teszi (l. h. 368. l.). A Róma körül történetekre nézve v. ö. Gregorovius, G. der Stadt Rom III² 288. l. n. 2. Köpke-Dümmmler E. i. h. 112. l. n. 2. Cordováról Dozy, G. der Mauren II. 58. l. ugyancsak nála (i. h. II. 38. l.) olvasom, hogy a kordovai khalifának sok ezer rabszolga-testőre volt a világ minden részéből, a kiket mind szlávnak neveztek, de magyarokat közöttük nem említ. Alig lesz tehát valami alapja annak, mit Szabó Károly (l. h. 220. l.) Szalay Lászlóra támaszkodva állít, hogy Abderrahman testőrei közt, arab írók tanúsága szerint, több ezer magyar testőr foglaltatott. Turk népek kalandjait — közöttük a baskir és nőkerdoh, l. 46. jegyzetet — a spanyol hátárig Maszúdi is említi, Prairies d'or II. 64. l. MHK. 279. l.

¹¹¹⁾ Theophanes folytatója, Simeon Magister, Georgios Monachos 430, 748, 917. II. A Stiritcs (Στιριτς) Lukács életében említett magyar becsapás Attikába, melyre Thallóczy Lajos barátom figyelmeztetett, Jiroček K. értesítésére (Migno Patrologia Graeca XI. 442. kk. II., kiegészítve Analecta Bollandiana XIII. 81. kk. II.), az adatok összevetése után körülbelül 936-ra tehető, tehát valami kisebbszerű kaland lehetett.

¹¹²⁾ Bulcsu vir sanguinis, mondja Anonymus c. 53. (Fl. II. 46. l. MHK. 455. l.), csakhogy Bogát fának nevezi. A hazai emlékek — úgy látszik — két embert zavarnak össze. A byzantziak Bulcsuja, ki a németek ellen olvasztott, alig volt a honfoglalás egyik hőse, ha csak fel nem tesszük, hogy 955-ben vagy 80 esztendőse volt. A mit azonban a honfoglaló egyéniségéről beszél Kőzai, mondát, tudákosságot egybevetve, némileg illik a történelem Bulcsujára. „Pro eo enim Werbulchu est vocatus, quia plures germanos assari fecit super veru, et tanta crudelitate in eos dicitur exarsisse, quod quorundam quoque sanguinem bibit sicut vinum“ (Fl. II. 73. l. MHK. 486. l.). Ugyancsak ő, valamint a KK. c. 18. (Fl. II. 127. l. MHK. 504. l.) beszélnek, hogy Werbulchu a Balaton tájára telepedett. Zalamegyének a Balaton közel eső részében mai napig több Kálla — Köves-Kálla, Mindszent-Kálla, Szentbő-Kálla — helység van, melyek a középkorban *Kálnak* irattak, mint ugyancsak Diós-Kál, Zalaapáti mellett, a mai napig (Csáuky II. 66. l.). A Werbulchu-nemzetség még 1318-ban is bír a Balaton kör-

nyékén, Zalai Oklevéltár I. 149. l.

¹¹³⁾ Bölcs Leo i. h. c. XVIII. §. 75. MIK. 44. l. Bulesúról Konstantinos Porphyrog. i. h. c. 40. (MHK. 128. l.), Kedrenos II. 328. l., Konstantinos Porph. 'Tormatzusnak nevezi Tebole flát, 'Tarkatzus unokáját, kiből aztán írónk Termács, Termácsot, Budapesten, uteza nevéül használva, a világ esodijára Tarnácsot csináltak. Szabály szerint 'Tormást kellene olvasnunk, de az ellenkezik a magyar nyelv természetével, azért 'Tormásnak nevezem. A hat Tormás helység, csak a szűkebb értelemben vett Magyarországon, Erdélyon kívül, s talán a kőt 'Tormafalu, Tormafölde is — bizonyára nom a tormától vette mind nevét, hanem a 'Torma, Tormás személynvevektől. Gyulát illetőleg: nincs okunk kételkedni a KK. c. 15. (Fl. II. 126. MIK. 503. l.) fenntartott hagyomány valóságáról, melyet az erdélyi Fejérvár Gyula melléknévo is támogat. Erdély fokozatos megszállásáról l. 73. j. Hogy Scylitzés-Kedrenosnál a Gylas nem a móltságánöv, hanem a személy neve, mutatja az, hogy Bulcaút is nevén — Bolosndes — nem karkhas ezimén nevezi. Megerősíti az erdélyi Gyula megtérését, hazai emlékeink adata, hogy leánya a keresztény Sarolt volt. Idéztem már a 46. jegyzetben Thallóczy Lajos érdekes cikkét: Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon, Századok 1896. 199. kk. II., s csak abban nem érthetek vele egyet, hogy e szavak: „minek előtte a görög püspökök jó formán országokba jöhettek és őket az írás szavaira, oktathatták volna“ azt jelentenék, „hogy be se jöttek az országba“ (i. h. 205. l.), mert az író — véleményem szerint -- csak azt akarta mondani, hogy kellő gyökeret nem verhettek. A szláv irat görög eredetije a XI. század előtt nem készült, mert az oroszokat már keresztényeknek tudja, — de lehet, hogy kevéssel az egyházszakadás utáni korból, tehát Scylitzés-Kedrenos korából való. Bulesút nem nevezi meg; a másik vezér István; azért tartom lehetőnek, mit Thallóczy L. is jelez (i. h. 204. l.), hogy István Gyula keresztneve lehetett. Gyula e megtérésével foglalkozott legújabbban Karácsonyi János: „Mi küze a görög egyháznak a magyarok megtéréséhez?“ Kath. Szemle XIV. 299. kk. II. a lényegre nézve helyes felfogással, de a részletekben sok hibával, mire nézve l. a Századok 1900. folya-

mában, 363. l. megjelent kis czikkemet.

¹¹⁴⁾ Konstantin Porphyrog. császár i. h. o. 40. határozottan mondja, mint Anonymus (5.) és KK. c. (Pl. VI. 48. 122. l., MHK. 459, 500. II.), hogy Taksony — nála Taks (Ταξίς), de a helynevek és hazai emlékeink a Taksony forma mellett szólnak — Zoltán — Zolt vagy Zsolt — fia volt. A császár az idézett fejezetben (MHK. 128. l.) Árpád többi fiairól, unokáiról is szól, mely adatairól sokfélét írtak, s legújabbban Pecz G. foglalt között volliuk (Adaléc Árpád' családjának genealogiájához. Philologiai Közöny XXI. 6. kk. II.) érdekesen, de nem egészen úgy, a mint én fogom fel a császár tudósítását. Szerintem a császár Árpád unokáit nem taxative, hanem exempliative, az is, ott is említvén egyet, sorolja fel. Azért némely unokák után, kiket megnevezett, különösen kiemeli, hogy Tevel unokáj meghalt, mit nem kellene mondania, ha korábbi mondatában „Ιστίον δε πάντες οί υιοί του Αρκαδία έταλεδύησαν, οί δε έγγονοι αυτου δετε Φαλής και Ταςής και ο έξάδελφος αυτών ο Τάξίς ζώσιν” azt akarta volna kifejezni, hogy unokái — έγγονοι — közül csak Phales (Φαλής) — gondolom Phalis, Fáisz, és Tases (Ταςής) — kit én Tácznak — ily helynév van Fejérben — olvasok, nem Tasnak. lévön a császár „s” hangja „tz” — meg Taks (Taksony) élnek; mihez még az is járul, hogy a Tases = Táczt oleinto az unokák közt *fel sem említi*. Taksony olaszthoni hadjáratáról a források közül Köpke-Dümmler i. h. 170. l. n. 2. „Taxis Hungariorum rex” et Liutprand említi i. h. V. 33 (MG. SS. III. 336. l.). Arnolf bajor hercegnek, későbbi krónika szerint, második felesége magyar hercegaszszony lett volna (Riezler, G. v. Bayern I. 336. l.). Berthold győzelméről Köpke-Dümmler i. h. 130. l. A források az övet különbözőképp adják, többnyire 943 — 944 közt ingadoznak. Az újabb német irodalom Köpke-Dümmler i. h., Riezler i. h., I. 339. l., nálunk Marczali H. (Szilágyi Sándor i. h. I. 168. l.) Waitzzal 943-ra teszik az egykorú Annales S. Gallensesre (MG. SS. III. 447. n. 51) támaszkodván, ámbár ez évkönyvek évszámai nem mindig pontosak. A napra nézve Quellen und Erörterungen VII. 455, illetve 460. l. a pótlásban.

¹¹⁵⁾ Henrik hercegről Köpke-Dümmler i. h. 12. kk. II.,

¹¹⁶⁾ Az Annales S. Emmerammi adatából: „948. Occisio paganorum ad Norrum“, Meiller (Denkschriften der k. k. Akad. der Wiss. Hist. Phil. Cl. XVIII. 78. l. n. 1.) a vasmegyei Grossnöhringre, Nárdára, gondolt, mit Köpke-Dümmmler is valószínűnek tart (i. h. 140. l.). Bővebb czáfolattól azonban fölment a körülmény, hogy az Annales kéziratában nem is Norrum, hanem Vlozzun áll (Huber A. G. v. Östroich. I. 36. l. n. 2.), s így meg kell elégednünk a csata felemlítésével, a nélkül, hogy helyét meghatározhatnók. Tekintve azonban a körülményeket, alkalmasint a mai Felső-Ausztriában kell azt keresnünk. A welsi csatáról, melynek helyét némely forrás Lovanak írja (Köpke-Dümmmler i. h. 182. l. n. 1.), a Necrologium S. Emmerammi így emlékezik: V. id. Aug. Occisio Bavariorum apud Wels et Lou. et Lech. E helyről többféle vélemény van. Meiller i. h. 79. l. n. 1. Lovora — azaz a sopronmegyei Lövő (Schützen) mezővárosra — érti és Köpke-Dümmmler i. h. 182. l. azt lehetőnek tartja, holott Wels neve némi tájékozásul szolgálhatna, melynek környékén Gunskirchen községben — Wels után az első vasúti állomás Salzburg felé — ma is van Lehen és Lucken falu; azokat tehát a Lou. és Lech. legalább is oly valószínűséggel lehet egynek venni, mint Lovot vagy — Riezler szerint i. h. I. 339. l. — Laufent, „Salzburg“ a Salzach mellett, épen a mai bajor-osztrák határon. Mihály regensburgi püspök kalandját, melyet Thietmar II. 17. (MG. SS. III. 752. l.) említt, én, ellenkezőleg Dümmmlerrel, Arnoldus de miraculis S. Emmerammi nyomán (MG. SS. IV. 554. l.), az augsburgi csatára vélem teendőnek.

¹¹⁷⁾ Henrik herczeg hadjáratáról Köpke-Dümmmler i. h. 182. l. Widukind szavait, hogy Henrik „Ticinum transnatavit“, most már a németek sem magyarázzák arra, hogy a Tiszáig hatott (Huber A. i. h. I. 136. l.). „Et praeda magna regionem hostium capta exercitum incolumem patriam reduxit“, írja jellemzőleg Widukind, II. 86. l. (MG. SS. III. 447. l.), mintha csak mondaná: az oroszlán barlangjából szerencsésen visszatért. B. Hauser K., „Die Ungarn-Einfälle im X. Jahrhundert (Carinthia, 85, 97—101. l.) — közbenvetőleg legyen mondva — teljesen értéktelen cikkében azt állítja (100. l.), hogy Henrik herczeg Karinthián át

támadott a magyarokra, de ezt a valószínűtlen állítást mivel sem tudja támogatni. Flodoard feljegyzése a 950, 951-ik évekhez MG. SS. III. 400, 401. II. Translatio S. Genouli (Historiens des Gaules IX. 144. I.) Berryben történt pusztításról szól.

¹¹⁸⁾ P. o. 935-ben a Lombardiába küldött byzanci szolgálatban levő katonák közt volt 84 turk. Konstantin, De cerimoniis II. 381. I.

¹¹⁹⁾ Már Reginoban olvassuk (MIIK. 322. I.): „Liberos aut servos suos equitare ac sagittare magna industria docent“, bizonyára nem azért, hogy rájuk löjjenek, s Kézai Simon, ki később írt ugyan, de visszafelé következtetve bizonyosan a hagyományra is támaszkodhatott, „De Udvornicis“ című függelékében (Fl. II. 97. I.) beszéli: „Hungari possessa Pannonia aliquos ex captivis virtuosos ad praelium deducentes secum, aliquam ipsius portione de spoliis erogarent“.

¹²⁰⁾ Komejéről Pesty Fr. Régi, eltűnt vármegyék 119. kk. II. A bessenyőkről Anonymus o. 57. (Fl. II. 50, 51. I. MHK. 461, 462. II.) W. I. 24. kk. II. A zazty (százdí) apátság oklevelében. A mosonyi bessenyőkről KK. o. 59. (Fl. II. 187. I.) A fehér-megyei bessenyőkről, kiknek a XIII., XIV. században még számos okleveles nyoma van, Csánky III. 299, 300. II. Feltűnő, hogy az avarok, kiknek pedig még a IX. század utolsó negyedében volt nyomunk Pannóniában, a magyar időkben már sohasem említetnek. Megfejtene e körülményt, ha a bessenyőkbe olvadtak volna; vagy talán sokan, kiket okleveleink bessenyőnek mondanak, nem is voltak bessenyők, hanem avarok? Lohetséges, de nem valószínű, mert, a mint láttuk az avar az ogur-, a bessenyő-t az oguz-törökökhöz tartozott, s a magyarok a különbséget az „r“-ező és „z“-zű törökség közt ismerhették.

¹²¹⁾ Anonymus o. 57. (Fl. II. 57. I. MHK. 462. I.) Pesten még 1218-ban is saracenok vannak (CD. III^a. 263. I.). A Bular nyugoti formája a nagy Bulgáriának, legalább Plan Carpin lakóit a XIII. század derekán „byleros“-nak nevezi (CD. IV^a. 427. 433. II.). Semmi ok sincs hinnünk Hunfalvy Pállal (Ethnographia 337. I.), hogy ezek az izmaeliták dunai bolgárok voltak, mert Pest szláv neve ép oly keveset bizonyít e mellett, mint nem bizonyítja Csongrád vagy Esztergom szláv neve magyar lakóinak szlávságát.

¹²²⁾ A német viszonyokról Köpke-Dümmeler i. h. 149, 208. II. Vörös Konrádról u. o. 131. I. A 954-iki hadjáratról n. o. 231—235. II. Kérdés, a magyarok csak a német pártosok hívására jöttek-e? vagy jöttek s azok csak felhasználták — úgy, a hogy őket? A meghívásnak 953 végén kellett volna történni, de akkor Liudolféknak kedvezett a szerencse, azoknak tehát nem is volt okuk még, oly veszedelmes segítségért folyamodni. Legvalóbb-szerű tehát a szöveg felfogása, melyet Köpke-Dümmeler is (i. h. 231. I.) vall, s ezt bizonyítja a magyarok viselkedése is, a kik úgy szólván, csak mellosleg mozdíták elő Ottó ellenségeinek érdekeit, de azokat is sanyargatták, mit Widukind szavai (III. 31. MG. SS. III. 456. I.): „Baioarii civili exercitu extornoque fatigati, nam ungaris egressis, exercitu regali premuntur” szintén bizonyítanak. A gorzei monostor esetében, melyről a Miracula S. Gergonii (MG. SS. IV. 245. I. Szabó Károly, Vozérek kora 258. I.) beszélnek; minthogy a kolostor nagyon félroesett a magyar sereg útjától, csak valamely elmaradt marodeur-csapat szerepelhetett. Eléggő mutatja ezt az is, hogy ezek a magyarok majdnem *egy hétig* ólálkodtak a kolostor körül és még som merték megtámadni, „bár falán oly rések voltak, hogy az ellenség a monostor kapujáig nyargalhatott volna”. E hadjáratról Anonymus is emlékezik e. 56. (Fl. II. 48. I. MHK. 459. I.), csakhogy épen nem szabatosan. Azt állítja, hogy Ottó király ellenségei hitták a magyarokat. Vezérük nem is Bulcsú, azt már 55. c. szerint a németek Lélel előbb kivégezték, hanem Botond, Előd fia, Szabolcs, és Euseo (Űsi) fia Ircund vagy Urcun (Örkény); Kézai, a KK. c. 33. (Fl. II. 75, 136. II.) rövidobban, de még zavarosabban említi. ezt a hadjáratot, s az augsburgi csatával hozzák kapcsolatba.

¹²³⁾ „Hungari cum immensis copiis et ingenti multitudo Baioariam ingrediuntur, volentes venire in Franciam”. A *teljesen megbízható* Flodoard ez adata (MG. SS. III. 403. I.), melynek Köpke-Dümmeler (i. h. 254. I. n. 4.) nem tulajdonít kellő fontosságot, bár Lothariugiában is tartottak e hecsapástól (Ruotger c. 36., Bruno kölni érsek életében u. o. idézve), s a melyet Marczali Henrik, ki e hadjárattal újabbban a Századokban (1891. 867. kk. II.) és az Athenaeum Szilágyi S. főle millenninmi történeté-

ben (I. 176. és kk. II.) tüzetesen foglalkozott, teljesen mellőz: tekintetbe véve még a magyarok tervszerűségét hadjárataikban, melyről feljebb a szövegben szóltam, *érthetővé* teszi a magyaroknak ezt a különben érthetetlen hadjáratát. A magyarok számát az Annales Sangallenses Maj. 100,000 emberre teszik; mások csak általában véve ingons, tanta multitudo-ról beszélnek, mint Gerhard Vita Ondalricije c. 12: „tanta multitudo Ungarorum erupit, quantam tunc temporis viventium hominum nemo se antea vidisse in ulla regione profitebatur” (mind Köpke-Dümmler i. h. 252 l. n. 2.), a mi — mellosleg mondva — nem sokat mond. De ha tekintetbe vesszük, hogy a magyarok más hadjárataikban rendszeren nem nagyszámmal jelentek meg, és mégis — mint a 898–899-iki olasz hadjáratokban is — iszonyú tömegek gyanánt szerepelnek; hogy már 20,000 lovas mily nagy sokaságot mutat, kivált a hozzá nem szokott szemnek; végre, hogy a nem nagyszámú magyarság hatvan éve tartó harcrai után 100,000 embert ki sem bírt volna állítani; hogy a vereség után is maradt még magyar: a szövegben említett mennyiségnél az Augsburgnál harcaolt és jobbára elveszett sereget nagyobbra nem tehetjük.

¹²¹⁾ A szent lándsáról Waitz: i. h. 36, 67. l

¹²²⁾ Giesebrecht (i. h. I^o 421, 825. l.). Widukind elbeszélő-séből kiindulva, hogy nyolcz *legio* volt a német sereg, melyekből az egyiket a csehok ezer embere alkotta, következteti, hogy a német sereg vagy 8000 emberből állott. Erre jól jegyzi meg Dümmler i. h. 256. kk. II., hogy ebből talán ellenkezőleg az következik, hogy ez volt a legkisebb, legalább — hozzátehetette volna — az ötödik csapatról, melyet Ottó vezetett, Widukind azt mondja (III. c. 44. MG. SS. III. 457. l.): „quae erat maxima”. Valami rendkívül nagynak sem azt, sem a többit nem képzelhetjük, mert különben az egyes lovas csapatok alig lettek volna kormányozhatók, pedig a felosztásnak ép az lehetett a célja; a így, ha Otto csapatját 2000 emberre tesszük: a többit, a csehok nyolcsadik csapatját kivéve, átlag 1500 emberre számíthatjuk, s így kijön 12,000 ember, tehát a magyar seregnek fele. Ez arány mellett, mint katona-írók mondják, lehetséges oly győzelem, mint az angsburgi csataé volt; míg ha

p. o. a német *Kaiserschronik* szerint 26,000 német és 128,000 magyar harczost veszünk fel, Küstler bajor őrnagy szavaival élve: „Nicht anzunehmen ist, dass im freien Feide ein so grosser Unterschied in der Anzahl der Streiter ein derartiges Resultat, wie diese Schlacht in der That ergab, geliefert haben würde“. (Küstler: *Die Ungarnschlacht auf dem Lechfelde* 27, 28. ll.) A csatáról számos író emlékezik, kiket Köpke-Dümmler (i. h. 252—259. ll.), jobbára szó szerint idéz. Összefüggő elbeszélést azonban csak Widnkind ad, III. c. 44, 46—48. (MG. SS. III. 457. és kk. ll.), s ohhez némi becses adattal Gerhardus járul (*Vita Oudalrici* c. 12. MG. SS. IV. 401. l.). Nem csoda tehát, hogy nemcsak részleteiről, de még helyéről is vitatkoznak az írók és p. o. Wyneken Ernő (*Forschungen zur deutschen Geschichte* XXI. 239. kk. ll.) még azt is tagadja, hogy a csata a Lech mezején történt, hanem Augsburgtól északra teszi — merész combinatioval, épen nem meggyőző okokkal. A két előnevezett íróból azonban bizonyos tényeket meg lehet állapítani, melyekből ismét szükségképen más tények következnek, s azokból a csata képe már teljesebben megalkotható. Ebben jó hasznát vettem Küstler már fennebb idézett kis — 39 lapra terjedő — füzetének, mert ő ugyan gyenge historikus — azt hiszi, hogy a magyarok nagy fontosságot tulajdonítottak Augsburg bevételeének, holott azt — tekintve a magyar hadjáratok természetét — nem valami stratégiai okból, hanem csupán azért ostromolták, mint p. o. Cambrayt, hogy kirabolják — de katonaszemmel nézi a dolgokat s lát olyat, a mi, katonailag véve a dolgot, kézzelfogható, de a mit civil ember szeme mégsem vesz észre. A *Vita Oudalrici*-ből kitűnik mindennekelőtt, hogy a nikor Ottó Augsburghoz ért, az augsburgiak érintkezésbe léphettek vele, mert Ulrik püspök testvére „*Dietpaldus comes . . . cum ceteris, qui in civitate erant, nocte exiens in occursum venit*“, — mert, hogy az valami lopva történhetett volna a magyar seregen keresztül, mint Wyneken feltételezi, nem is képzelhető, s ezt abból, hogy őjjel történt a csatlakozás, szintén nem lehet következtetni, annak egyszerű oka az lévén, hogy Ottó serege csak estőre érkezett Augsburg alá. A magyar vezér, ugyancsak a *Vita Oudalrici* szerint, „*a pugna civitatis cessabat*“ és Ottó

elé menni — „in occursum . . . regia ire” — készült. Kőstler (i. h. 28. l.) döntő taktikai okokból, melyeknek mellőzését a magyarokról nem lehet fűltonni, vagy, hogy szó szerint idézzék: „den kriegischen Ungarn, welche ganz Mitteleuropa durchstreift hatten, und deren Leben ein zusammenhängender Kampf war, dürfen wir unmöglich eine Ausserachtlassung der einfachsten taktischen Grundregeln zuschreiben“, kétségtelennek tartja, hogy a magyar tábor, a honnan az egyes csapatok rajként kiindultak, a Lech jobb partján feküdt, tehát a magyarok nem ütöttek táborát ellenséges földön úgy, hogy visszavonulásokkal láttuk mögött a folyó elzárja. Ez ellen nemcsak hogy nem szól semmi, hanem csakis ez által válnak érthetővé Widukind szavai: Ungarii . . . Lech fluvium transierunt (III. o. 44. MG. SS. III. 457. l.), — a csata előtt, nem alatt, a melyeket azok az írók, a kik fűltonszik, hogy a magyar sereg már úgyis a Lech jobb partján táborozott, semmiképpen sem tudnak kellőképpen megmagyarázni, s Widukind világos szavaival ellentétben, csak egy külön csapatra értik, s azt is vissza hagyják menni először a Lech jobb partjára, hogy azután ismét a bal partra kerüljön; tehát, jól jegyzi meg Kőstler Dümmler ellenében: „Abgesehen, dass man nicht so ohne weiteres einen Fluss, wie den Lech, überschreitet, um in den nächsten Augenblick wieder über denselben zu setzen, so ist auch in den Ueberlieferungen nichts zu finden, was eine zweimalige Durchföhrung desselben auch nur von einem Theile des ungarischen Heeres annehmen lässt.“ A mi a csata további menetét, az ellenséges hadsereg körülrajzását illeti, az teljesen érthető, ha a magyar hadviselést szem előtt tartjuk; csak hogy nem szabad a német sereget úgy képzelni, hogy marsch-colonueban, a nyolcz csapat egymás után, ment, — mert hiszen, mint Ottó tudta, szemben volt az ellenség — hanem kifejlett csatarendben, a mi nem zárja ki, hogy több *Treffen* volt egymás után, de nyolcz semmi esetre sem lehetett, hanem lehetett három, vagy — a csehket beleértve — négy; s így történt, hogy mikor a csehek és svábok a magyarok keresztöltözték, Ottó — a ki, ha egymás után áll mindegyik csapat, legközelebb esett volna a magyarokhoz — nem maga fordult vissza, hanem a negyedik

csapatot, a frankokat küldte ellenük, kiknek, ha *előtte* lettek volna — még hátra kellett volna kerülni, mire sem idő, sem mód nem volt, de minden nehézség nélkül actioba léphettek, ha Ottó csapatjával egy vonalban állottak. Ennélfogva el kellett fogadnunk a csatarendet, — csak a szászok képzelt külön csapatait hagyva el, mint azt Köstler (i. h. 30. kk. II.) eonstruálja, csak hogy nem tartjuk szükségesnek felvonnai, hogy a németek homlokzata épen délkeletnek és nem keletnek volt fordulva. Widukindból se következtethetjük szükségképen, hogy, mikor Ottó a magyar fősereget megtámadta, a frontban változás történt, s épen ő és csapata voltak a legelsőek és nem a bajorok; vagy ha voltak, történhetett az úgy is, hogy az ő csapata vagy az egyes bajor csapatok közt, vagy egyik szárnyukon, az első csatarendbe nyomult. Widukind szavaiból egyébiránt: „Rox . . . cum intellaxisset bellum ex adverso (szemben) esse et post tergum novissima agmina periclitari“ (III. c. 44.) és később, mikor a magyarok hátulso támadása megghiusult: „totum pondus proelii ex adverso iam adesse conspiciens rex“ (u. o. c. 46.), kitetszik, hogy a magyar fősereg szemben állott, nem volt tétlen, n mit különben gondolni se lehet, hanem alkalmassint nyilazott, talán épen úgy, mint Maszûdi szerint a valandari csatában (Prairies d'or II. 61. kk. II. MHK. 280. kk. II.), s egészen azt a benyomást teszi — Marczali II. is efföldre (Századok i. h. 872. I.) gondol, valamint azt is megengedi, hogy a magyar sereg egy része valószínűleg a Lech jobb partján maradt (i. h. 871. I.), — mintha az, a szokott módon hátulról is nyilazó csapat vezére kedvező alkalmat látván, túlment volna feladatán s attaquirozott, a nélkül, hogy a fősereg a dolgot kellőleg tudta volna. Vörös Konrád halálát a fücsata előtt való időre kell tenni, mikor a magyarok még nyilaztak, mert a mikor futottak, alig lehettek oly közel Konrádhoz, ki e perczen már nem üldözte őket, mert hisz már levetette fegyverzetét, hogy nyíllal megölhették volna. Az üldözésre s a következőkre vonatkozó adatokat I. ugyancsak Köpke-Dümmelnél, i. h. 260—263. II. Nincs okunk kételkedni, mint Dümmeler is helyesen megjegyzi (i. h. 261. I. n. 6.), hogy Lelt, mint az Ann. Sangall. Majores beszélik, a csehek fogták el; érdekes

hogy Kézai s a krónikák szerint Lél különösen a osehokkal
 és morvakkal harczolt, s azokat a Vág mellékéről elűzvén,
 Gnlgócz táján lakott (Fl. II. 73, 127. ll. MHK. 486, 504. ll.).
 Froisingi Ottó krónikája a XII. század dorokán (MG. SS. XX.
 238. l.) és más, mai értelemben vett, osztrák krónikák beszélik,
 hogy az angaburgi csatából csak hét magyar menekült meg.
 E hét magyarról nálunk is, másutt is némi homályos mondák
 keringtek, s ezeket — merész következtetést vonva belőlük —
 — összeállította Dümmler E. *Ueber die Sage von den sieben
 Magyarern* czim alatt, a mit először a *Nachrichten von der
 königl. Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen* 1868-ban
 adott ki, majd Otto der Grosse czimú, sokszor idéztük művéhez
 függelékkép is kinyomatott (i. h. 588—592. ll.). Krónikáink ezt
 melléslóg hozzák fel, legbővebben a Chronicon Posoniense (Fl. II.
 25. kk. ll. Mátyás Flórián helyes megjegyzésével, hogy a „
mogorick csak annyi, mint *hét magyarok* és nem két külön
 szó, mint p. o. a budai és dubniczi krónikákban *hét magyar*
et gyak, nem is, mint némelyek magyarázták: *magyarkák*,) még
 pedig legújabb, már XIV. századbéli redactiójukban, a mit
 bizonyít, a mollett, hogy Kézaiiban még elő nem fordul, az a
 körülmény, hogy a hét magyar esetét *Taksony* idejére teszik,
 holott a régibb krónikák szerint (Anonymus c. 56, a KK. Fl. II.
 138. l., a dubniczi krónika u. o. III. 42. l., a budai krónika, ed.
 Podhraczky 60. l.) a magyarok kalandozásai csak Taksony
 idejéig tartottak, — hozzáfűzvén azt egy, Galliából Szászország
 felé visszatérő magyar csapat vereségéhez, melynek nyoma
 Anonymusnál is megvan (c. 55. Fl. II. 48. l. MHK. 458. l.), de
 e monda nélkül. Említik pedig czáfolatául annak, hogy a hét
 magyar — a Névtelen jegyző *hetu moger-je* — foglalta el az
 országot, mert — mondják — e hét magyar alatt a nép bizo-
 nyos, Szászországban történt vereségből megmenekült, s ezért
 itthon mindenétől megfosztott, a társadalomból kizárt hét em-
 bert értett. Ha tehát ilyen volt is — Anonymus, mint érintés,
 még nem ismeri, vagy megvetette — s voltak is Magyarorszá-
 gon, kiket Szent Lázár szegényinek neveztek, s minck egyéb-
 iránt okleveleinkben, eddig legalább, semmi nyoma: semmi esetre
 sem áll az, mit a Pozsonyi Krónika említ, hogy o hét ember

ivadékait Szent István az esztergomi Szent Lázár-kereszteseknek adta, mert tudvalevőleg a belpoklosokat ápoló keresztesrend csak a XII. század közepén keletkezett, s nálunk a rend esztergomi házáról — bár korábban kellett keletkeznie — először 1233-ban olvasunk. Fencsa Marczali II.-nak felfogása (Millenniumi Tört. i. h. I. 186. l.): „Úgy látszik, hogy a későbbi jó keresztény felfogás a sátorról-sátorra járó énekesekkel érezette megvetését, midőn a gyávák utódainak állította őket.” Annak a fable convenuenek visszhangja ez, mely a kereszténységben a régi nemzeti hagyományok ellenségét látja még akkor is, ha azok nem vonatkoztak egyenesen a pogány cultusra. Nagy Károly — kit az egyház szentnek tisztel — közelfogható czáfolata e felfogásnak; nálunk pedig p. o. Emese álmát — melyet Anonymus és a krónikák, a nélkül, hogy egymást ismernék, ugyanazokkal a szavakkal mondanak el (l. I. függolékot), a mi közös *latin* forrásra mutat — vajjon kik fordították latinra, ha nem keresztények, még pedig kétségkívül papok?, a kik ennél fogva másképen és talán jobban tudták, mi volt a maguk korának jó keresztény felfogása, miut a mai kornak írói. Avontinus véleményét a hét magyarral a 104. jegyzetben említém. Sebestyén Gyula ezikke a Gyászmagyarok, az Ethnographia XI. 1—3. füzetében, a kérdésre nézve értéktelen. Bulcsú haláláról, Scylitzos-Kedrenos tudósítását magyarázva, Mátyás Flórián, Történeti egyezések és tévedések. Ért. TIT. XVI/10, 15. l. KK. c. 33. (Fl. II. 135. l.); a dubniczi és budai krónikák (u. o. III. 39. l.). Kézai (u. o. II. 75. l.) skeptikusabb: „Quidam . . . ipsos aliter dampnatos fabulose asseverant quod Caesari, presentati nris eorum cum tuba in caput ipsius Caesarem occidisset feriendo. Que sane fabula verosimili adversatur ot credens huiusmodi levitate mentis denotatur. Nam persone oriminose ligatis manibus conspectui principum presentantur”. A foglyok lemészárlásának van valami valószínűsége; ilyesmi történt, mint láttuk, 933-ban Szászországban, 954-ben Cambray körül, csak hogy akkor a nőket, gyermekeket megkímélték. Lél már Anonymusnál is a kürtös. Mikor Szalannál megütköztek: „Lelu filius Tosu tuba cecinit” c. 39. (Fl. II. 33. l. MHK. 436. l.), ámbár a bécsi Képes Krónika rajzaiban még nél-

külözi ez emblemat. Valami összeköttetésének az úgy nevezett jászkürttel nincs semmi nyoma. E kürtről, mely Hampel J. szerint (A régibb középkor emlékei, II. 60. l.) „külföldi, valószínűleg byzanci munka, s vagy mint kereskedelmi czikk, vagy mint hadi zsákmány került ide tájainkra . . . A rajta levő ábrázolások után ítélve a X. vagy XI. században készülhetett“, I. Szendrey Jánost, A magyar hadtörténelmi Emlékek az ezred-éves országos kiállításon 63–65. l. Thaly Kálmán szerint — valószínűleg ez volt! — 1688-ban a Rákóczy-család kincsei közt fordul elő (Ilagymányos ősmagyar emlékek régi nagy családaink kincstáraiban. Századok 1886); Jászberényben, a jászok birtokában, először 1702-ben találjuk (Illéssy János, Még valami a Lehel kürtjéről; Századok 1896. 942. l.). II. Henrik császár, Henrik herceg unokájának, életirója, Adalbertus — Vita Heinrici II. Imperatoris c. 3. MG. SS. IV. 792. l. — írja, hogy a magyar vezéreket Ottó: „Ratispouae principibus hoc fieri adjudicantibus in patibulo suspensi“, vagyis mintegy haditörvénytörésükért ítéltek volna el őket, s ez látszanék a legteremtősebbnek, ha e kései, mintegy 200 év múltán keletkezett tudósítással szemben az egykorú értesítés mintegy lynchszerű bosszút nem konstatálna.

¹²⁶⁾ Kúpke-Dümmeler i. h. 263, 264. II. Liutprand Antapodosis művét 062-ben végezte be. Wattenbach, Deutschlands Geschichte. I^a 341. l. Hasenöhrl, Deutschlands südöstliche Marken Arch. LXXXII. 420, 456, 483, 484. II. Huber A. i. h. I. 138. l.)

¹²⁷⁾ A horvát szerbek közü történet betöréseknök nómí, honályos emléket *takín* Anonymus C. 42. (Fl. II. 36, MHK. 439. l. s az úgynevezett Diocleas vagyis duklai pap és más későbbi dólsláv történetírók följegyzéseiben találjuk, melyeket összegyűjtött és érdekesen commentál Thallóczy Lajos: Presbyter Diocleas krónikájának magyar vonatkozásai, Századok 1896 5. kk. II. Az időzőjel közt levő szavakat is onnan (i. h. 503. l.) vettük.

¹²⁸⁾ Botond mondáját érinti Anonymus most idézett c. 42-ben: KK. c. 34. Fl. II. 137. l. s Kézai, (u. o. 77. l.) több érdekes variánszal, melyek mutatják, mennyire kiforgatta Kézai a naiv mondát formájából, s igyekezett rationabilisebbé tenni. A szü-

veget, mint feljebb Lél halálát, Szabó Károly jeles fordítása szerint adom, melyet Toldy Ferencz Marci Chroniconja kiadásához irt, csak az „in terram dotrusus“, fordítom „földhöz vágta“ helyett „földre dobta“, mert a viadal — úgy hiszem — kétségtelenül lóháton folyt. A bárdot Bölcs Leo nem említi meg a magyar fegyverek közt, de a sírokban találtak baltát, vagyis inkább csákányt. Hampel József, A honfoglalás-kor hazai emlékei, MHK. 757, 758. l.

¹²⁹⁾ Theophanes folytatója 462. l. Simeon magister 756. l. Konstantin Porphyrog. császár halála előtt, mely 959. nov. 15-ikén következett be.

¹³⁰⁾ Leo Diaconus II. 2. 18. l. Theophanes folyt. 480. l. a görög vezér személyére oltérnek s az egyik Phokas Leonak, a másik Marianosnak nevezi, alkalmasint helyesen. Szabó Károly 961-re teszi e kalandot (i. h. 318. l.), de mert Theophanes folyt. Romanos császár harmadik évére — 962-re — eső márczius után beszéli el, 962-re vélelem teudőnek. Ámbár Leo szerint a magyarok seregüket „ἰσπαρίσμος“-nak mondták, mégis azt a sereget, melyet oly csekély haderő, minő ugyan-csak Leo diaconus szerint a byzancezi volt, egy éjjeli támadással megtör, valami nagynak nem képzelhetjük.

¹³¹⁾ Liutprand Legatio MG. SS. III. 357. l. Bari ostromának s így a magyar kalandozások idejéről, melyet Szabó Károly i. h. 321. n. l. tévesen 966-ra tesz, Köpke-Dümmler i. h. 436. l. Leo Diaconus 109. kk. II. Kedrenos II. 388. l. A kozár dolgokról, Maszúdi MIIK. 255, 258, 259. II. Az oroszok pusztítását, Itil romlását Ibn Haukal említi, ki 977—78-ban irt (MHK. 233. l.); Isztakhrí, ki 951-ben halt meg és szintén ír a kozárokról (MIIK. 221, 222. l.), ezt még nem tudja. Szvjatoszlavról s a kozárokról a Nestor-főlo Krónika c. 12, 32, i. h. 13, 81. II.

¹³²⁾ Liutprand De rebus gestis Ottonis Magni. c. 6. MG. SS. III. 431. l.

¹³³⁾ A dolog természetén kívül következtethetjük abból, hogy a honfoglalásig visszamenő birtokokat találunk az országban, mint a Csák, Szemore, Miskócz nemzetségek s maguknak az Árpádoknak birtokait.

¹³⁴⁾ A kirgizekről Koszlov már idézett dolgozata: Das Ge-

wohneheitsrecht der Kirgizen, Russische Revue 1882. 474. l.

¹³⁵⁾ A marbaállomány növekedésének befolyását a magántulajdon alakulására a burjátoknál tapasztalhatjuk, Krol. i. h. 126, 127. l. habár az ottani, mai állapotokat nem lehet mindenben, a mi állapotainkkal a vezérek korában egynek venni.

¹³⁶⁾ A gazdasági szláv szavakról Hunfalvy P. Ethnographia 273. l. Szántó helynév előfordúl már Szent István adománylevelében a veszprémi püspök apácák részére (Karácsonyi J. Szent István oklevelei 25. kk. II.) Ma, Szentgyörgy néven pusztá Szalkszentmárton mellett, Pestmegyében. Csánky III. 847, 351. II. A 904-iki rafflesztetteni vámszabályzat már zsidó rabszolgakereskedőket említ mai hazánk közelében (MG. LL. III. 480. l.) Ábrahám, Jakab fia jelentése a szlávokról 973. Widukind német fordítása után Wattenbachtól (Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit, Lief. 18.) 140. l.

¹³⁷⁾ A magyar lakóhelyekre következtethetünk Prisingi Ottó Gesta Friderici Imperatoris I. leírásából (MG. SS. XX. 868. l.) Szent László idejében tiltják, hogy a falusiak ne hagyják el templomukat I. 19, és a Synodus 18. (Endlicher i. h. 329, 374. II.) Házaik elszállításáról még a XIII. század végén is beszélnek, CD V/3, 142, 146. II.; VII/4. 183. l. A házrészek szláv nevéől Hunfalvy P. i. h. 274. l. Újabb időben éles eszű, nyílt szemű tudósok (Herman Ottó, A magyarság háza, Természettudományi Közlemény 857. füzet, 234. kk. II. Huszka József: „A magyarság háza, őszrovoitek Herman Ottó fennidézett cikkére”, Ethnographia X. 217. kk. II.), foglalkoztak az ősi magyar ház kérdésével, de az eredmény részben még nem oly biztos, hogy már történeti valóságnak elfogadhatónak, részben oly részletes, hogy fejtegetésébe, reproductiójába, itt, általános körben mozgó feladatunknál fogva, nem bocsátkozhatunk; a főeredmény azonban az, hogy a magyar házon még ma is meglátszik a nyoma, hogy eredetileg a nomád életből fejlődött.

¹³⁸⁾ A baskirok a falukat mindig akkori őregükről, nagyjukról nevezik, írja a múlt század végén Georgi i. h. l. 171. l.

¹³⁹⁾ A székely primor p. o. még a XVIII. század végén is ott, a hol a földközösség következtében időnként ideiglenes osztály volt, több nyilat kapott, mint a szabad székely, ez

pedig többet, mint a darabont vagy jobbágy. Tagányi K., A földközösség története Magyarországon 20. l.

¹⁴⁰⁾ A X. századbeli társadalmi változást, pár szó módosításával a „Magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt” cizell munkámból írtam ki I^o 11—13. ll. A források tehát, melyekre ott hivatkoztam, az itt mondottakra is szólnak. A nemek bíráskodásának nyoma még Szent László idejében is megvan, Ilajnik J. A magyar bírósági szervezet 4. l., s hozzátehetjük még tovább is.

¹⁴¹⁾ Taksony halála évét, miután Hanthaler Chrisostomus koholt íróját, Aloldust, kire még Szabó Károly (i. h. 332. l.) hivatkozik, már nálunk se tartja senkisének forrásnak, nem tudjuk. Minthogy azonban a kereszténység szabad terjesztését inkább fia idejére kell tennünk, Szent Wolfgang térítője pedig már 972 derekán megszűnt, valóbbszínűnek tartom, hogy Taksony talán 971-ben — és nem 972-ben, mint Aloldus nyomán hitték — halt meg; de, természetesen, csak valószínűségről lehet szó, mint a többi fővadjára, és uralkodási idejőkre nézve is, Árpádtól kezdve, úgy, hogy tulajdonképpen semmi sem bizonytalanabb, mint ez első fejedelmünk uralkodási ideje és haláluk éve, mik pedig, mint már Zoltánnál — Zsoltnál — érintém, 80. j., közkezen forgó történeti műveinkben mint változathatatlanul megállapított, szilárd alapon nyugvó adatok szerepelnek.

¹⁴²⁾ A Geysa nevet Szabó Károly (i. h. 339. l. n. 1. szerint), helyesen Gyicsának, Karácsonyi János Gecsének (Turul VII. 30. kk. ll.) majd (u. o. XII. 23. l.) Gyécének, Mátyás Florián Gyécának olvassa (Írt. TT. XVI/10. 22. l.). Jellemét, tetteit, megtérése természetét, az események elfogulatlan vizsgálata mutatja s a mit íróinkban „alkotmánytséértéséről”, megtérésének mindenféle világi motívumairól olvasunk, csak azt mutatja, hogy a X. század helyzetét a mai század szempontjából nézik, s a vallásos kérdésekről, a pogány fejedelmek megtéréséről nem a barbár naiv lelkesedésével, hanem a XVIII. század skepsisével ítélnek. Szint ilyen természetű annak a kérdésnek fejtegetése, miért csatlakozott a magyar a nyugoti és nem a keleti egyházhoz? Az okot nem philosophiai reflexiók, hanem a história folyása fejtí meg és Thallóczy Lajos igen egyszerűen

dönti el: „A nyugot törődött velük s a Gézát uraló túl-a-dunai vidék a nyugot hatását érezte, s ezért onnan indul ki az eredményos térítés” (Századok 1896. i. h. 206. l.), bár Sarolt eredetileg kétségkívül a görög — akkor még nem schismatikus — szertartást követte, s talán ennek is volt befolyása arra, hogy Szent István idejében Veszprém mellett görög apácaklasternek keletkezett. Gyoicsa vad természetét a legsötétebb színekkol rajzolják a források: „Admodum crudelis et multos ob subitum furorem enum occidens” (Thietmar MG. SS. III. 862. l.). „Severius quidem et . . . crudelius . . . potentialiter agens in suos” Leg. masor (Fl. I. 12. l.) Korát csak hozzávetőleg állapíthatjuk meg abból, hogy Konstantin Porphyrog. császár, mikor Árpád ivadékait elősorolja, 944-ben még nem említi, István fia azonban 977. táján született, s ebben tebát utérek Szabó Károlytól, ki Konstantin feljegyzéseit 949-re tevén, más alapból indul ki, de végre mégis 28. évre concludál (i. h. 340. l.). Saroltról a KK. c. 15. (Fl. II. 126. l.) és más krónikánk némi mondaszerű adatokat tartottak fenn. Minthogy azonban ugyanazok, ugyanott Sarolt atyját, Gyulát, Kán-nemzetségnél tartják (l. Pauler Gy. A magyar nemzet története II° 003. l.), melynek főfőszke Baranyában volt, Beliud, Kulan terra Kulant, Keant ott kell keresnünk s ott csakugyan találunk Kán falut, Bólyét, mi Beliudra emlékeztet, s talán megtaláljuk Kulan, Kalánt is Bárban, régenté Boor, tekintetbe vévén, hogy, a mint Karácsonyi János kimutatta, — „A pusztaszeri Monostor kegyurai” Ért. TT. XVII. 1. 9 kk. II. a Kalán- és Boor- vagy Bór-nemzet-ség egy és ugyanaz. Hogy Sarolt volt Szent István anyja és Magyarország megtérítésének egyik jelentékeny eszköze, arra nézve l. Pauler Gy. i. h. I^o 381. l. n. 33. alatt felhozottakat; különösen kétségtelenné teszik, hogy a névtelen királyi jegyző, ki különösen a genealogiával foglalkozik és Kézai Simon, IV. László udvari papja, kik csak tudhatták a királyi rokonságot, csak Saroltot ismorik s jól mondja Zeissberg H. Miseco I. AfÖG. XXXVIII. 116. l. n. 2. „Der Vermittlungsversuch ungarischer Historiker, wonach Adleita Gejsa's zweite Gemalin wäre, ist enhemeristisch“. A mit Sarolt vagyis, hogy nevét ne említsek, Gyejcsa neijéről Thietmar mond (i. h. MG. SS. III. 862. l.) ráülk a

magyar nőre is, mint a 25. jegyzetben érintettem. A quedlinburgi küvetségre vonatkozó adatok Köpke-Dümmmler i. h. 501. kk. II.

¹⁴³⁾ V. ö. örre nézve Asbóth, Szlávság a magyar egyházi terminológiában, Nyelvtudományi Közlemények XVIII. 181. és kk. II. és annak némileg czáfolatát, Volf György értekezését, Kikül tanult a magyar írni, olvasni? Ért. a nyelvtudományok köréből XII⁶. füzet. Ez értekezés igen szépen bebizonyítja, hogy a magyar írás olasz, még pedig velencei, tágabb, egész Veneziára kiterjedő értelemben véve e szót, befolyás alatt alakult. E kétségtelen tényből azonban Volf „Első keresztény törtéünk” ezülf akadémiái székfoglalójában (Budapesti Szemle LXXXV. 177. és küv. II., 363. és kk. II.) azt is következteti, mi nem következik belőle, hogy a magyar nemzetet az olaszok törtétték meg. Ez állításra néhány megjegyzést l. Budapesti Szemle LXXXVII. 153. és kk. II. 473. és kk. II., s ha Volf Gy. mintegy kicsinylőleg mondja (Budapesti Szemle i. h. 388. l.): „Az egyházi *hierarchia* szavai közül . . . biztosan csak az egyszerű pap és barát származnak az ó-szlóvónból”, épen az mutatja jellemzően, hogy az első alapot a szlávok rakják le; a további magasabb, részletesebb fejlődés — már Szent István alatt — lehet olasz; s e mellett az egyetlen malaszt szó többet bizonyít, mint száz püspök, apát, kanonok, monostor és más offció szó ellene. Az ifjabb Gyula pogányságáról Anonymus c. 27. KK. 37. (Fl. II. 25, 140. II. MHK. 425. l.)

¹⁴⁴⁾ Tudom, hogy van vélemény, melyet tüzetesen Blumberger (illetve kiadója Dungal) fejtettek ki „Die Lorcher Fälschungen”, AfÜG. XLVI. 235. kk. II., különösen 249. és kk. II., hogy Piligrim e levele hamis és hamis több, a lorch-i egyházra vonatkozó bulla, melyekre a levél czéloz; Piligrim sem a levelet nem írta, sem mellékleteit nem ő koholta: de okoskodásuk, okaik „scheinen mir nicht beweisend”, írja Huber A. helyesen. G. v. Öst. I. 142. l. n. 1. Piligrim jelleme, ki másnemű hamisításokat is felhasználta, mint újabban Uhlirz a Mittheilungen III. 177. kk. II. újra kimutatta, nem teszi lehetetlenné, hogy ő maga terjesztette volna a pápa elé az ismert hamis bullákat, s ennélfogva a most szóban forgó kísérolevélnék, mely semmi anachronismust nem tartalmaz, valódiságát nincs okunk kétségbe vonni, de azért Piligrimet mi sem számítjuk a közönséges hamisítók közé, és van

valami abbau, mit Hauck A., Kirchengeschichte Deutschlands VII. 186. kk. II., róla beszélvé mond, hogy hamisítványai: „sind Zeugnisse einer Tragödie: der Tragödie eines bedeutenden Mannes, der klar erkennt, was geschehen sollte und dem die Hand dadurch gebunden, dass die Fürsten, deren Wort entscheidet, Thoren sind“ (u. o. 182. l.). Pilgrim loveto a pápához Endlicher, Monumenta 131. l., teljesebben CD. I. 260. kk. II. Pilgrimről röviden, de jól Hiezler, Geschichte von Bayern I. 392. kk. II. Huber A., G. von Österreich I. 142. l. Vita S. Wolfgangi MG. SS. IV. 530, 531. l. Wolfgang 972 dec. már regensburgi püspök. Köpke-Dümmeler i. h. 490. l. Annak az ellentétnek, melyet irónk közül tölben Wolfgang és Pilgrim közt látnak, s szintén kedvtelve kiszineznek, a forrásokban semmi nyoma. Pilgrim, mint kiválólag practicus ember, más térre akarta terelni az impracticus szentet, ki mint missionarius semmi sikert sem tudott felmutatni (v. ö. Hauck A. i. h. 177. l.). A magyarokhoz küldött papjainak életét, eljárását Pilgrim úgy rendelte „quem ad modum in gosis Anglorum didici“ (Endlicher i. h. 182. l.). Az angol tórités menetét Bedából, „Historia ecclesiastica gentis Anglorum“ I. 25, 26. l., ismerjük (V. ö. Lingard, G. v. England, übersetzt von C. v. S. I. 107. kk. II.). Bedáról mondja Wattenbach (Deutschland Geschichts-Quellen I⁴. 109. l.): „Er war der Lehrer des ganzen Mittelalters“. Ünneplóyes processióval járultak a szorzetesek nálunk, IV. Béla korában, a tatárok elő is, de a barbakok jobbára leölték őket (Spalatoi Tamás c. 37. Schwandtner Scriptorum III. 606. l. Rački kiadásában Monumenta Slav. Meridionalium XXVI. 165. l.) Géza viselkedéséről a Legenda Msior, melynek szavait Hartvich átvette (Fl. I. 12, 36. l.).

¹⁴³⁾ II. Ottóról Giesebrecht i. b. I³. 569. l. Lengyelország megtéréséről Zeisberg, Miscos I. AfÜG. XXXVIII. 27. és kk. II.

¹⁴⁴⁾ A prágai püspökség u. n. alapító-leveléről (Stumpf Brentano, Acta Imperii 79. l.) Loserth Mittheilungen II. 15. és kk. II. Neki Kalousek felelt, Sitzungsberichte der böhm. Ges. der Wissenschaften 1883. feb. 19-iki ülésben. Köpke-Dümmeler i. h. 503. l. Voigt H. G. Adalbert von Prag, a 203—208. számú jegyzeteket, a 261—204. II.

¹⁴⁵⁾ Köpke-Dümmeler i. h. 503. l. n. 2.

118) A kérdéssel, hogy Gyejesát ki keresztelte meg? íróink eddig nem igen foglalkoztak; arra nézve pedig, mikép szakadt meg Piligrim működése? az okot a németországi zavarokban, a szalmatűzben — mint magam is (Magyar Nemzet Története I. 18. l.) stb. stb. — keresték. Az egykorú Thietmar szerint azonban Gyejesának volt valami püspöke, ki pogány babonájáért korholta: „Antistite *suo* ob hoc argueretur“ (MG. SS. III. 862. l.). Ki volt e püspök? A sanct-galleni X., XI. századbeli necrologiumban ezt olvassuk „IV. februarii“ — február 10-ike — alatt: „Et Prunwarte epⁱ — iste S. Galli servus erat et plurimus Ungariorum *cum rege ipso convertit*“ (Necrologia Germaniae I. 466. l.) Ezt a feljegyzést, melyet Dümmler (Köpke-Dümmler i. h. 494. l. n. 3.) „rättselhafto Notiz“-nak mond, melyről Hanck A. i. h. 179. l. n. 4. írja: „ist in allen ihren Theilen rättselhaft“, irodalmunkban, tudtommal, csak Marezali H. említi, (Szilágyi S. Millenniumi történet I. 204. l. MHK. 299. l.), ki a *kéziratban* olvasta, „hogy egy szent-galleni szerzetes“ — a szerzetes szó talán nem líli fordítása a servusnak, mert a necrologium a szerzeteseket, papokat „monachus“ „presbyternek“ jelöli — „sok magyart, sőt a királyt is megtérítette.“ A hely, az idő, a viszonyok, melyek közt e feljegyzés történt, nem engedik, hogy alaposságában kételkedjünk. S itt eszünkbe jut, hogy brunwar aunyi a közép-német nyelvben, mint braun: barna (Schade, Altdantesches Wörterbuch I. 87. l.). Brunwart, német kiejtés szerint Prunwart, egyik származéka a német Brun, most Braun névnek, ép úgy, mint Bruno (Förstemann, Altdantesches Namensbuch I. 286. l.), Bruno és Brumwart (Prunwart), tehát rokon, ha nem azonos nevek. Már pedig ismerünk egy levelet (CD. I, 257. l.), melyet először Mabillon adott ki bizonyos müncheni codexből, melyben Ottó császár valami Bruno püspököt, kit a magyar királyhoz küld, hogy megnyerje, Piligrim passauai püspöknek ajánl. A levélnek nincs kelete, korát csak abból lehet megállapítanunk, hogy Piligrimnek szól, ki 971—991. közt ült a passauai püspöki széken. Ugyan e korban 962—976. márczius v. áprilisig egy Bruno — verdeni, nem vorduni, mint némely írónknál olvassuk — püspök van Németországban. Erről szólhatna a levél, tehát szólt is, következtetik általában, mint p. o. Hauck A. is

(i. h. 179. l.), minden egyéb bizonyíték nélkül. Azonban már Waitz észrevette, mily gyenge alapja ez a következtetésnek, s őp oly lehetséges, tehetjük hozzá, sőt tekintetbe véve az elül mondottakat, sokkal valóbbaszerű, hogy a levél Brunoja a mi — Brunwart (Prunwart) — Brunonk, s a császár, a ki a levelet írta, nem I. hanem, — mint Hauck A. is véli i. h. — II. Ottó. Írta pedig alkalmasint 975-ben, mikor az összeesküvő bajor herczeg elfogatván Bajorországon béke volt, de II. Ottó császár Éjszaki- és Középnémetországban járt. 976-ban újra kitört a lázadás, II. Otto nyáron maga is Bajorországba jött, hogy leverje: akkor tehát alig *írt ily ügyben* Piligrimnek. 977-ben végre legyőzik a lázongó Henrik bajor herczegot, Piligrin, mint a császár híve, sokféle elismurésben részenül, *talán* nemcsak hírségeért az elmúlt zavarokban, hanem kárpótlásul annak is, hogy magyarországi igényeiről vagy terveiről büként lemondott. (V. ö. Riezler G. v. Bayern I. 361. és kk. II. II. Otto tartózkodási helyeiről ez időtt Stumpf-Brentano, Die Reichskanzler I. 58. kk. II.). Az eseményok *ily* folyása érthetővé teszi, hogy Franciaországban, a hol sokat foglalkoztak a magyarok megtörésével, p. o. egy életrajz még 1050 előtt szent Wolfgangnak tulajdonítá a magyar fejedelem megkeresztelését (Vita S. Wolfgangi MG. SS. IV. 525. l.), Chabaimes-i Ademar interpolátora a XII. században (MG. SS. IV. 129. l. Chavanon Gy. Kézi kiadásában, 153. l.), azt írja, hogy Gyejcsát — Gouzt — Otto császár idejében Bruno keresztelte meg, csakhogy ő I. Ottora és a III. Otto idejében élt quersfurti Brunora gondol, mi képtelenség, s e fel fogásnak utóhangját még Gaufridus du Bruilnek, 1182 körül írt krónikájában találjuk, mely szerint „Rex Ungarie Gonzelco a Brunone baptizatus dictus est Stephanus. Qui genuit Stephanum”. (MG. SS. XXVI. 202. l.) Gyeicsa testvérének Mihály nevét összes krónikáink említik, anélkül, hogy *pogány* nevét tudnák, míg viszont Gyeicsa *keresztény* nevét csak a külföldi adatokból tudjuk, vagyis inkább gyanítjuk. (Kőzai, KK. e. 36. l. Fl. II. 77, 138. II.) Az István nevet még 1322-ben Stephannak mondják: Ernefystephan, Anjonkori Okmánytár II. 45. l.

¹⁴⁹⁾ Gyeicsa működéséről a kereszténység terjesztésében Szent Istvánlegendái, minor, maior, beszélnek Fl. I. 2., 12. kk. II. :

„Aliene vie sectatores, — minis terroribusque subjugavit“ Leg. min. c. 3. „Ad corroborandam hanc fidem contra reluctantes subditos sevit“ (Thietmar MG. SS. III. 862. l.).

¹²⁰⁾ „Hic Deo vero variisque deorum vanitatibus inserviens, quum an antistite suo ab hoc argueretur, inquit, divitiae mihi habundant et ad haec agenda libera facultas et ampla potestas est“ (Thietmar i. h. 862. l.).

¹²¹⁾ A prágai püspökségnek fenn, a 146. jegyzetben említett alapítólevél a Vág vidékéről is szól. Hogy a banisítványba felvették, mutatja, hogy ilyféle igény létezett, talán olyan formán, mint a Dráván túl a horvát teneni püspökség a XI. században igényeit a Drávaig terjesztő (Spal. Tamás c. 15., Schwandter III. 550. l., Mon. Hist. Slav. Meridion. XXVI. 45. l., Rački kiadása. Itt a zágrábi, ott, a Vág vidékén, a nyitrai püspökség vetett véget a horvát, illetve esch-norva egyházi befolyásnak.

¹²²⁾ István születéséről, megkereszteléséről, ifjúságáról melyről oly sokat írtak, Pauler Gy., A magyar nemzet története I. 384. l. a 39 jegyzetben felsorolt, és megrostált adatokat. Thietmar egyszer — más néven nem is ismeri — Wainak nevezi (Thietmar MG. SS. III. 784 l.); ezt Wajknak értelmezték, s e név elő is fordul nálunk; 1245-ben olvassuk: Martinus banus, filius Waic. (Cl. IV. 1. 386. l.), ki azonban rögebben élt. A nyitra-megyei Vajkot Kálmán idejében, 1113-ban, Wochoinak írták, Fejérpataky L. i. h. Ért. T. X/5. 41. l. Lehetne a név talán Vajka is, mint idő folytán (l. 112. jegyzet) a Kálból lett Kálka; Vajka van is Pozsonyban, Zalaiban, csak hogy a pozsonyit már 1186-ban is Vajkának írják, az Esztergomban *credetibus* meglevő, és Knauz által kiadott oklevélben (Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. 131. l.). A fehértmegyei Vajtára, sőt Bajcsra (Komáromban, Győrben) is gondolhatnánk, de én mégis a legvalóbbazsiúfnek tartom, hogy — a német a G-t szeretvén a W-vel felcserélni, itt csak a Gyeicsnek valami corruinpált formájával, mint p. o. Dewiz (Thietmar MG. SS. III. 862. l.), vagy Wardiz — itt az „r“-nek németes, lágy kiejtésére kell gondolunk! (Annales S. Disibodi MG. SS. XVII. 27. l.) — van dolgunk. Krónikánk KK. c. 20, Bud. Dubniczi (Fl. II. 129. l.; III. 33. l.) Deodatus sanseverinoi grófot említi, ki „cum sancto

Adalberto, pragensi episcopo sanctum regem Stephannum baptizavit". Erről IV. Bélának egy oklevele is szól 1263-ból (CD. IV/3. 103. l.). Nem is említve, hogy az oklevél formája kissé gyannus, a kincstári — most országos — levéltárban, a honnan Ilvenessy lemásolhatta volna, még podig „ex originalis, mint Pray Gy., Vita S. Stephani 123. l. n. 2. megjegyzi, nincs meg: csak annyit bizonyít, hogy a krónikáinkban foglalt adat akkor már ismeretes volt, a kir. kancellaria elhitte, de azért még se a sanseverimoi grófságról, sem arról, idegen vagy magyar volt-e a Deodatus — Tata? — szóval sem emlékezik. Adalbert két életrajza közül — Canaparius és Brunotól — (MG. SS. IV. 581. kk. II.) csak a Bruno-féle szól magyarországi működéséről. A későbbkori Miracula S. Adalbertiben (MG. SS. IV. 613 l.) olvassuk, hogy egy jós istenséget felgyújtott a nép előtt, „ubi sedes est principalis regionis“. Rokonságáról a német császári házzal Loserth, Mittheilungen i. h. 21. l., Voigt H. G. Adalbert von Prag 250. l. N. 88. Bruno életiratának szavait: „Non tacendum quod juxta positis Ungariis nunc nuncios suos misit, nunc se ipsam obtulit; quibus et ab errore suorum mutatis unibram christianitatis impressit“ (i. h. IV. 603. l.), Horváth Mihály is, „Kereszténység megalapításának története Magyarországon“ 92. l. n. 1., úgy érti, hogy Adalbert többször látogatott el hozzánk, csak hogy e látogatásokat, későbbre, mielőtt Lengyelországba ment, képzeli, bővebb megokolás nélkül, és azzal a téves felfogással, hogy Radla és Ascrio, a kalocsai püspök, és Szent István követe II. Silvester pápához, egy ugyanaz a személy. A Legenda minor szavai (Fl. I. 3. l.), melyeket Koppány lázadásáról mond: „Quidam vero nobilium, videntes . . . quod assueta coacti reliquentes . . . ad priores voluntatis suo usus animum reducetes“, azt mutatják, hogy a lázadók már keresztények voltak, de visszacstek. A Legenda maior (Fl. I. 13. l.) már „plebs gentilis“-t is említ, mely „christiane fidei jugo colla submittere renuens“. „A vox dei et populi“ „communitatis universe“ megszűnéséről Kézai és a KK. (Fl. II. 58, 107. l., MIIK. 481., 494. II.). Ifj. Gyuláról Erdélyben, a tiszamenti pogány Thonozubáról Anonymus o. 27., 57.; KK. c. 15., 37. (Fl. II. 25., 51., 126., 140. II.; MIIK.

425., 463., 503. l.). Achtum, Ajtony, fellépését, kit Widdinben kereszteltok meg, későbbre kell tennünk, mert „accepit autem potestatem a Graecis“ (Vita S. Gorardi, Endlicher i. h. 214. l.), kik csak 1000—1003 foglalták el a bolgár Moeslát, Widdint Jiroček K., G. der Bulgaren 104. l.); így Karácsonyi J. is, Szent Gellért csauádi püspök élete és művei, bár, véleményem szerint, nem helyen szluben tünteti fel Ajtonyt, csak már Szent István idejére, még pedig jó későre teszi felkelését (88. l.). István megválasztatásáról a legendák szólnak: „illo arce regni sublimando“. Leg. minor c. 8.; és — bővebben — a Legenda maior c. 5. „Convocatis . . . Hungariae primatibus cum ordine sequenti per communis consilium colloqui filium Stephanum suum post se regnatum populo praefecit“ (Fl. II. 3, 15. ll.).

¹⁴⁰⁾ Hasenöhrl, i. h. 483., 484. ll. A magyar védőművekről, I. cikkemet: „Néhány saó hadi viszonyainkról a XI—XIII. században“. Hadtörténelmi Közlemények I. 504. és kk. ll., valamint a babóthi kapura nézve, A magyar nemzet története I^a 87, 419. l. n. 180.

¹⁴¹⁾ Huber A., G. v. Österreich I. 139. l. Magyar-német villongásra mutat III. Ottó oklevele Pilgrim számára CD. I. 278. l. Annales Garstenses — az Annales Austriae egyik része: „991. Maiuricus dux de Ungaris triumphavit“ (MG. SS. IX. 567. l.), s ezt ismétlik: Annales S. Rudberti u. o. 772. l., s Annales Ratisponenses u. o. XVII. 584. l. E kései, legkorábban a XII. század végéről való feljegyzés nem nélkülözi a belső valószínűséget, azért folemlítjük.

¹⁴²⁾ Gyeicsa végső éveiről: Legenda minor et maior Fl. I. 8, 14. l.), s némely megjegyzést, és idézést az itt mondottakra, Magyar nemzet története I^a 386. l. n. 41. Nem tudjuk bizonyosan, élt-e még II. Henrik bajor herceg, mikor István elvette Gizellát? mert német krónikások, p. o. Herimannus Angiensis, 995-re tessik az esküvőt: de nem valószínű, nem is olvassuk schol. Wolf György okoskodása (Budapesti Szemle LXXXV. 397. l. * jegyzet), hogy II. Henrik *nyilván* még maga adta nőül Istvánhoz leányát, mert Thietmar „gener Heinrici ducis Bawariorum“-nak nevezi, csak egyik sajnálatos és alig érthető jele annak, hogy Wolf Gy. nem tudott eléggé latinul,

mert különben tudta volna, hogy a gener nemesak vő, hanem, Ducange-zsal szólva (IV. 52. l. ev. Favre), „maxime sororis maritus”, » Thietmar is, annál is inkább ebben az értelemben használta, mert a mikor ő irt, II. Henrik herceg már nem élt, és fia, a későbbi II. Henrik „császár”, volt a bajor herceg. II. Henrik császár koráról I. Hirsch, Heinrich II., I. 88. l. Az idegen bevándorló vitézekről l. megjegyzéseimet: Szent István évi alkotmánya, Századok 1879, 25. és kk. II. Krónikáink XIII. századbéli felfogása szerint (Kézai, KK. c. 19. Fl. II. 93, 129. II.) csak a magyar pogányok ellen jöttek volna az országba. Szent István gondolatja, melyet a fiához intézett intésekben c. 6. kifejez, „hogy a vendégek, mint Aeneásék Rómában, pallérozzák a magyart” „et perterritant exterorum arrogantiam” (Fl. I. 109. l.), bizonyára már Gyeicsa idejében is megvolt. Ez intésekről l. Magyar nemzet Története I^a 384. l. n. 87.

¹⁰⁰) Csak a három vitézről fogadhatjuk el bebizonyított ténynek, hogy Gyeicsa korában jöttek be. A Héderekről oklevélileg ki van mutatva, hogy II. Géza király korában vándoroltak be. A Pot-nemzetség tulajdonképen Győr, és kétséges, vajjon jövevény-e? A Hermann-nemzetségről, „liberi homines sunt de Nurumburg”, mely csak a XIV. században emelkedett nagyra, maga a Krónika (KK. c. 26. Fl. II. 132. l.) mondja a XIII század második felében: „hereditatibus panperes”, — ép oly kevéssé fogadhatjuk el e kései tanúságot, mint a szathmári németekről XIII. századbéli okleveltük állítását (CD. III^a, 211. l.), hogy Gizellával jöttek be, ámbár, mi a sopronmegyei Kaalról mondatik 1212-ben, lehetséges, hogy való! Birtokadományozások azonban valószínűleg csak Szent István idejében történtek. Hontról és fiáról Bynről, (Bény-ről), csakugyan olvasuk, hogy Szent István adta nekik a Duna mellett Cseukét, a Garam mellett Bényt, melyet utódaik a bozóki apátságának adtak (CD. VII/5. 102, 103. l). Theobald, kiről csak Kézai szól (Fl. II. 94. l.): Tiboldus de Tanberg: „Ex isto illi de Babocha orti derivantur. Isti enim sunt de Denchunlant”, sem igen kaphatta meg Gyeicsa alatt azokat a jószágokat, melyeket utódai, a Tibold- vagy Babocsa-nemzetség, Somogy déli részében bírtak: Babocsát, Lábodot és környékükön a most

már elenyészett Németszeget, Borkot és másokat. Ennek a nemzetségnek egyébiránt a XIV. század végén magva szakadt (HO. I. 92, 201. l. Anj. Okm. V. 573. l. Csánky II. 576, 590, 631. II). Wecelintől származott a Ják-nemzetség, mely Vas-megyében bírt; belőle származik — a többi közt — a máig virágzó Niczky-család. Poznán nemzetségéről még II. István korában olvasunk (KK. c. 68. Fl. II. 209. l.), de azután csak a Hont-Poznán-nemzetség szerepel, mely kétségtelenül a Hont-ivadékok egyik Poznán nevű tagjának származéka. Kétségtelen hajtásai: a gróf Forgáchok és az ugocsi Ujhelyiek.

¹⁵⁷⁾ A Legenda minor szavait, c. 3., 4. (Fl. I. 3. l.), Szabó Károly fordításában idézem: „Emlékiratok a magyar kereszténység első századából“ 27. l. Halála idejéről Karácsonyi János (Turul XIII. 62. l.); Dlugoss adatát, melyet I. Ulászló megkoronázása alkalmából említ fel (Lib. XII. 743. l.), hogy hamvai Székesfehérvárrt a Szent Péter templomában pihennek, melyet IV. Béla szenteltetett fel (KK. c. 79. Fl. II. 223. l.), épen csak hogy megemlítem.

¹⁵⁸⁾ A lázadó Koppány, írják a Krónikák c. (KK. 36. Fl. II. 139. l.), nőül akarta venni. Hogy ez régibb részlet, l. A magyar nemzet Története I^a 369. l. n. 51.